

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 25

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 25

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2019

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з філософських та політичних наук.

Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

№ 59/2 від 27.02.2019 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Тетяна Андрущенко, д-р. політ. н., проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р. політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р. політ. наук; Лешек Гавор, д-р. філос. н., проф. (Польща, Жешув); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р. філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р. істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р. філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р. політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р. філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р. екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р. філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р. політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р. політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р. соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р. філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р. політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р. політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р. політ. наук; Ярина Турчин, д-р. політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р. філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р. політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний Іван Франко National
університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204, Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна, 79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462 tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЮВАЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 11,86.
Тираж 100 прим. Зам. 1019/203

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2019

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Віталія Готинян-Журавльова</i> ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «БЕЗЕТАЛОННЕ ВИМІРЮВАННЯ».....	7
<i>Дхармеш Дандекар</i> ЦІННОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА: МЕТААНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	14
<i>Лариса Діденко</i> ЛІНІЇ ОНТОЛОГІЇ: (1) ПРОБЛЕМАТИЗУВАННЯ ТА (2) «МЕТАФІЗИЧНІСТЬ».....	21
<i>Ольга Ліщинська</i> ЕСТЕТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ІДЕЇ СУЧАСНОГО ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПРОЄКТІВ ВЕНЕЦІЙСЬКОЇ БІЕНАЛЕ).....	29
<i>Віталій Малімон</i> ФЕНОМЕН САМОТНОСТІ В БУДЕННОМУ, ГРАНИЧНОМУ Й МЕТАГРАНИЧНОМУ ВИМІРАХ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ.....	35
<i>Олег Масюк</i> МІГРАЦІЯ «САМІСТЬ – СУБ'ЄКТНІСТЬ» У СОЦІАЛЬНОМУ СПОДІВАННІ.....	42
<i>Марина Москальчук</i> ГУМАНІСТИЧНА МОРАЛЬ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	50
<i>Лада Прокопович</i> НАВЧАЛЬНІ, ВИХОВНІ ТА ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІ ПРАКТИКИ З ЕЛЕМЕНТАМИ ТЕАТРАЛЬНОЇ ГРИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ.....	57
<i>Михайло Скринник, Лілія Фльорко</i> ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗРІЗ УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ У ХVІІІ СТ.: ДЕФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ.....	64
<i>Галина Старікова</i> ІМПЛІЦИТНІ СКЛАДНИКИ КАРТИНИ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ).....	72
<i>Федір Стрижачук</i> ТРИНІТАРНЕ ОДКРОВЕННЯ В БОГОСЛОВ'І КАРЛА БАРТА.....	78
<i>Олександр Тимофєєв</i> ФРАНЦИСКАНСЬКА «НАЙВИЩА БІДНІСТЬ» ЯК АЛЬТЕРНАТИВА НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ.....	85
<i>Михайло Федишин</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В МОДЕРНОМУ ТА ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	93
<i>Олександр Шрагін-Кац</i> СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО САМОПІЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	99

<i>Oleksandr Shumilin</i> HOLY SPIRIT, SPIRITUAL GIFTS AND UNITY OF THE CHURCH: HERMENEUTIC-EXEGETICAL EXCURSION INTO THE FIRST EPISTLE OF THE APOSTLE PAUL TO THE CORINTHIANS 12–14.....	107
--	-----

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Ніколетта Бедирова-Сабов</i> ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УГОРСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ ЯК ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	117
<i>Алла Бортнікова</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН.....	123
<i>Анастасія Денисова</i> «СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ» І «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА» В ПЕРЕДВИБОРЧОМУ ДИСКУРСІ В УКРАЇНІ.....	128
<i>Володимир Жигайло</i> РЕАЛІЗАЦІЯ ДОКТРИНИ ДЖ. В. БУША В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США.....	137
<i>Святослав Мотрен</i> СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЄДНОСТІ В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СПІЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	145
<i>Денис Попков</i> ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОСИЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗКОЛУ У ВИМІРІ ПРЕМОДЕРНОВОГО СОЦІОКОДУ.....	153
<i>Олександр Сич</i> ВИЗНАЧЕННЯ Й ДОНОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО	162
<i>Євгеній Таран</i> ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У США ТА ЄС: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....	170
<i>Олена Чальцева</i> КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ.....	176
<i>Михайло Шабанов</i> НЕЛІНІЙНИЙ КОНТЕКСТ КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ.....	183
<i>Мирослав Яворський</i> СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРАВОПОПУЛІСТСЬКИХ ПАРТІЙ У ЄВРОПІ.....	190
<i>Лілія Яковлева</i> «РОЗЧАКЛУВАННЯ» ЛЕГІТИМНОСТІ: СОЦІАЛЬНА ДІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЛЕГІТИМНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ.....	198

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova</i> LOGICAL ANALYZE OF DETERMINATION OF THE TERM: STANDARDLESS MEASUREMENT.....	7
<i>Dkharmesh Dandekar</i> THE VALUES OF A POLITICAL LEADER IN SOCIETY: METAANTHROPOLOGY ANALYSIS.....	14
<i>Larysa Didenko</i> THE LINES OF ONTOLOGY: (1) PROBLEMATIZATION AND (2) 'METAPHYSICALITY'.....	21
<i>Olha Lishchynska</i> AESTHETIC TRENDS AND IDEAS OF MODERN VISUAL ART (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN PROJECTS OF THE VENICE BIENNALE).....	29
<i>Vitalii Malimon</i> PHENOMENON OF LONELINESS: FROM FEELING TO LIFE STRATEGY.....	35
<i>Oleh Masiuk</i> MIGRATION "SELF – SUBJECTIVITY" IN SOCIAL HOPE.....	42
<i>Marina Moskalchuk</i> HUMANISTIC MORALITY XX CENTURY AS A BASIS FOR FORMING TOLERANCE.....	50
<i>Lada Prokopovych</i> EDUCATIONAL AND PSYCHOTHERAPEUTIC PRACTICES WITH ELEMENTS OF THEATRICAL PLAY: SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT.....	57
<i>Mykhaylo Skrynnyk, Liliya Fliorko</i> HISTORICAL-PHILOSOPHICAL SECTION OF THE UKRAINIAN BEING IN XVIII CENTURY: DEFORMATION OF NATIONAL AWARENESS.....	64
<i>Halina Starikova</i> THE IMPLICIT COMPONENTS OF THE PICTURE OF THE WORLD (BY EXAMPLE OF NATIONAL AND LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD).....	72
<i>Fedir Stryzhachuk</i> TRINITARIAN REVELATION IN THEOLOGY OF KARL BARTH.....	78
<i>Oleksandr Tymofiev</i> FRANCISCAN "HIGHEST POVERTY" AS AN ALTERNATIVE OF NEOLIBERALISM.....	85
<i>Mykhailo Fedyshyn</i> COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIAL CAPITAL IN MODERN AND POSTMODERN SOCIETY.....	93
<i>Oleksandr Shrahin-Kats</i> ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF PERCEPTIONS ON SELF-IDENTIFICATION IN THE HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY.....	99

<i>Oleksandr Shumilin</i> HOLY SPIRIT, SPIRITUAL GIFTS AND UNITY OF THE CHURCH: HERMENEUTIC-EXEGETICAL EXCURSION INTO THE FIRST EPISTLE OF THE APOSTLE PAUL TO THE CORINTHIANS 12–14.....	107
--	-----

POLITICAL SCIENCE

<i>Nikoletta Bedyrova-Sabov</i> INTEGRATION PROCESSES IN HUNGARIAN ECONOMY AS FACTORS OF DEMOCRACY CONSOLIDATION.....	117
<i>Alla Bortnikova</i> LOCAL SELF-GOVERNMENT AS A SUBJECT OF POLITICAL AND LEGAL RELATIONS.....	123
<i>Denysova Anastasiia</i> “SOCIAL JUSTICE” AND “SOCIAL STATE” IN ELECTION DISCOURSE IN UKRAINE.....	128
<i>Volodymyr Zhyhailo</i> DOCTRINAL FOUNDATION OF G.W. BUSH FOREIGN POLICY.....	137
<i>Sviatoslav Motren</i> CONSTITUTION AND CONSOLIDATION OF THE IDEA OF EUROPEAN UNITY IN THE CONTEXT OF BUILDING UP THE COMMON IDENTITY	145
<i>Denys Popkov</i> THE POTENTIAL OF POLITICAL PARTIES AS AN INSTRUMENT FOR INCREASING SOCIAL SPLIT IN THE MEASUREMENT OF PREMODERN SOCIETY.....	153
<i>Oleksandr Sych</i> THE DETERMINATION AND PRE-MODERN PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONALISM IN WORKS OF I. LYSIAK-RUDNYTSKY.....	162
<i>Yevhenii Taran</i> POLICY OF PROVIDING INFORMATION SECURITY IN THE US AND EU: EXPERIENCE FOR UKRAINE.....	170
<i>Olena Chaltseva</i> CONCEPTUALIZATION OF PUBLIC POLICY IN THE CONTEXT OF THE INSTITUTIONAL APPROACH.....	176
<i>Mikhail Shabanov</i> NON-LINEAR CONTEXT OF THE CRISIS OF THE POLITICAL REGIME AND ITS BASIC PARAMETERS.....	183
<i>Myroslav Yavorskyi</i> CURRENT TRENDS TOWARDS INCREASING THE ROLE OF RIGHT-WING POPULIST PARTIES IN EUROPE.....	190
<i>Liliya Yakovleva</i> “UNSPELLING” OF LEGITIMACY: SOCIAL ACTION AS A PREREQUISITE OF LEGITIMATE SOCIAL ORDER.....	198

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 168.1

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.1>

ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «БЕЗЕТАЛОННЕ ВИМІРЮВАННЯ»

Віталія Готинян-Журавльова

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

У науковій літературі існує опис способів, механізмів безеталонного вимірювання, перелік необхідних елементів, але немає чіткого визначення терміна «безеталонне вимірювання». В одному з наших досліджень безеталонне вимірювання характеризувалося як таке вимірювання, за якого не використовується еталон як чітко фіксований міжнародний стандарт вимірюваної величини (в деяких випадках його можна замінити на квазіеталон) і, відповідно, не є обов'язковим пошук математичного відношення. Підкреслимо, що ця характеристика не є визначенням, оскільки містить у собі лише заперечну частину. У цій характеристиці йдеться про те, що не використовується під час безеталонного вимірювання, тобто про те, чого немає в змісті цього поняття. Сучасні методологи науки вказують на тісний зв'язок між процедурою вимірювання і процедурою класифікації об'єктів і пропонують визначити вимірювання як вид класифікації. На нашу думку, під час будь-якого вимірювання (навіть еталонного) відбувається класифікація вимірюваного об'єкта (чи об'єктів) за значенням вимірюваної величини. Так, безеталонне вимірювання можна визначити як класифікацію об'єктів, у ході якої з родового поняття вимірюваного об'єкта (до вимірювання) виокремлюються види за певною ознакою – вимірюваною величиною або вимірюваною властивістю. Але, на наш погляд, така видоутворювальна ознака теж не розкрила, чим насправді є безеталонне вимірювання, не розкрила його сутності й механізмів. Тому в подальшому у визначенні акцент робився саме на механізми безеталонного вимірювання. Безеталонне вимірювання варто визначити як вид вимірювання, в якому відбувається класифікування об'єктів за певною ознакою (вимірюваною величиною) з використанням одного з чотирьох механізмів, який указує на комбінацію вимірюваних ознак, або наявність (відсутність) вимірюваної ознаки, або на порівняння вимірюваної ознаки з квазіеталоном.

Ключові слова: безеталонне вимірювання, визначення, класифікація, класифікування, логічний аналіз.

Ми не раз чули висловлювання, що в науці стільки науки, на скільки вона використовує не лише математику, а й вимірювання. Так, насправді, вимірювання стало необхідним компонентом багатьох досліджень, а інколи само стає предметом дослідження. Розвиток науки, особливо бурхливий розвиток суспільно-гуманітарних наук, поставив перед методологами нове завдання: винайти можливість вимірювати величини, до яких не можна підібрати еталони. Неможливо вимірити за допомогою еталонів такі важливі характеристики людини, як чесність, порядність, відповідальність, старанність, а ще неможливо вимірити еталонно ступінь захворювання, міру талановитості, силу вітру, висоту морських хвиль, стан новонародженої дитини тощо. Варто підкреслити, що існує багато фізичних величин, які використовуються природничими науками та які не можна вимірити еталонно. Так, поступово спочатку в надрах природничих, а потім і суспільно-гуманітарних наук почалося становлення альтернативного безеталонного вимірювання.

Більшість суспільно-гуманітарних наук використовують під час вимірювання величин такі методи, як шкалування, індексування, тестування й інші види вимірювань як альтернативні еталонному, а інколи і єдині можливі методи вимірювання. Окремим самостійним альтернативним методом у науці є безеталонне вимірювання. У статті А.І. Уйомова, Г.А. Полікарпова зазначено, що «безеталонне вимірювання» – самостійний широкий клас вимірювань, які мають чималу цінність» [1, с. 131]. Хоча варто підкреслити, що термін «безеталонне вимірювання» зустрічається вкрай рідко, лише стосовно деяких методик. Так, про безеталонне вимірювання моральних, етичних понять і категорій ідеться в роботах О.П. Пунченка: «Безеталонне вимірювання може розглядатися як загальновизначений людством інтервал, у рамках якого позитивно функціонує зміст цього морального поняття або категорії» [2, с. 364].

У надрах природничих наук метод безеталонного вимірювання активно використовувався в дослідженнях такими вченими, як А.В. Курков, В.П. Малайчук, С.М. Кліменко, Г.Г. Манагадзе, А.Н. Єфімов, В.М. Кутєєв та інші. Але в роботах зазначених вище філософів і науковців містяться опис способів, механізмів безеталонного вимірювання, перелік необхідних елементів, але немає чіткого визначення цього терміна. Тому ще одним актуальним питанням стало питання про визначення поняття «безеталонне вимірювання».

Метою статті є аналіз наявних визначень поняття «безеталонне вимірювання», надання власного визначення цього поняття й перевірка наданого визначення на наявність логічних помилок.

У попередніх дослідженнях, зокрема в дисертаційному дослідженні [3], безеталонне вимірювання характеризувалося як таке вимірювання, за якого не використовується еталон як чітко фіксований міжнародний стандарт вимірюваної величини (в деяких випадках його можна замінити на квазіеталон) і, відповідно, не є обов'язковим пошук математичного відношення й визначення, «у скільки разів вимірювана величина більша або менша за еталон». Але підкреслимо ще, що така характеристика не може бути визначенням поняття «безеталонне вимірювання», адже в ній ідеться про те, чого немає в змісті цього поняття (ідеться про те, що не використовується під час безеталонного вимірювання), і не розкривається, як у справжньому визначенні, що насправді міститься в змісті цього поняття (наприклад, яким повинен бути механізм безеталонного вимірювання). Будь-яка спроба визначити так безеталонне вимірювання привела нас до логічної помилки: визначення через заперечення. А тому ціла низка подальших досліджень ([4; 5; 6] тощо) присвячена аналізу цього питання.

Сучасні методологи науки вказують на тісний зв'язок між процедурою вимірювання та процедурою класифікації об'єктів, а тому пропонують визначити вимірювання як вид класифікації [4]. Є й такі, що вважають таку трактовку поняття «вимірювання» занадто широкою. На нашу думку, під час будь-якого вимірювання (навіть еталонного) відбувається класифікація вимірюваного об'єкта (чи об'єктів) за значенням вимірюваної величини. А якщо вже поняття «вимірювання» можна розглядати як класифікацію об'єктів, то можна спробувати визначити поняття «безеталонне вимірювання» як класифікацію об'єктів.

Так, термін «безеталонне вимірювання» отримав таке визначення: «Безеталонне вимірювання – це класифікація об'єктів, у ході якої з родового поняття вимірюваного об'єкта (до вимірювання) виокремлюються види за певною ознакою – вимірюваною величиною або вимірюваною властивістю» [5, с. 89]. Але, на наш погляд, така виокремлювальна ознака теж не розкрила, чим насправді є безеталонне вимірювання, не розкрила його сутності й механізмів. Тому в подальшому у визначенні акцент робився саме на механізми безеталонного вимірювання й безеталонне вимірювання було визначено як вимірювання,

де відбувається класифікація об'єктів за способом вимірювання, який може бути за зміною або комбінацією вимірюваної ознаки (вимірюваних ознак), наявністю-відсутністю вимірюваної ознаки або схожістю-несхожістю вимірюваної ознаки з квазіеталоном. У цьому випадку виокремлюється ознака чітко вказує на механізми безеталонного вимірювання, за якими виокремлюються види безеталонного вимірювання.

Подальший розвиток цього питання змусив нас зосередитися не лише на пошуку вдалої виокремлюваної ознаки, а й на аналізі найближчого родового поняття «класифікація» і проаналізувати зміст цього терміна. Як з'ясувалося, термін «класифікація» є багатозначним і зазвичай цим терміном позначають уже створену, наявну класифікацію, процес створення класифікації, а також процес використання класифікації. Для позначення процесу створення класифікації та процесу її використання найчастіше звертаються до терміна «класифікування». Якщо мова йде про вимірювання як про емпіричний метод пізнання, то, на нашу думку, доцільніше звернутися до терміна «класифікування» як до процесу створення або використання класифікації, ніж до терміна «класифікація», яким позначається вже наявна, вже створена класифікація, адже передусім нас цікавить процес, сам механізм безеталонного вимірювання. І не лише механізм буде відігравати істотну роль під час якісного безеталонного вимірювання об'єктів, а й сам процес вибору того чи іншого механізму безеталонного вимірювання, що в більшості випадків визначається самою онтологією, самою природою вимірюваних об'єктів [3].

Якщо розглянути процедуру класифікування, то за індуктивного способу її створення необхідно сформувати набір ознак і виокремити певний еталонний зразок. Але, на нашу думку, тут доцільніше використати поняття «квазіеталонний зразок», яким, по суті, і є цей еталонний зразок. Дуже подібним до процедури класифікування є вид безеталонного вимірювання, що оснований на порівнянні вимірюваної речі з квазіеталоном, і вид безеталонного вимірювання, який оснований на порівнянні властивості, що належить вимірюваній речі, з властивістю, яка обрана як квазіеталон. Прикладами першого із зазначених видів безеталонного вимірювання можна назвати процедуру шкалування (вимірювання за допомогою шкал, які подібні до шкали Мооса), вимірювання за допомогою нормативно-орієнтовних тестів, вимірювання за допомогою індексів тощо. Прикладом другого із зазначених видів безеталонного вимірювання є оцінювання вчителем відповіді учня, яке містить у собі порівняння властивостей, що належать відповіді учня, з властивостями так званої «еталонної» або ж «ідеальної» відповіді, на думку викладача та авторів і розробників програм і методичних порад для вчителів, критеріально-орієнтовані тести, вимірювання за допомогою шкал (наприклад, шкали Бофорта, шкали Дугласа).

До цього ж способу класифікування можна зарахувати третій вид безеталонного вимірювання, який оснований на зіставленні ознаки-квазіеталона з вимірюваною речю з метою виявлення, належить ознака вимірюваній речі чи ні. Прикладами цього виду вимірювання будуть такі, як вимірювання ступеня й тяжкості протікання захворювання за допомогою опірних діагностичних ознак, вимірювання стану новонародженої дитини за шкалою Апгар, вимірювання системної моделі за її атрибутивними якістьми тощо.

Якщо звернемося до класифікування як процесу створення класифікації, то за індуктивного способу створення класифікації акцент буде зроблено на процедурі об'єднання в класи окремих об'єктів. Таким, по суті, є четвертий вид безеталонного вимірювання, який оснований на комбінації ознак, із яких формується, утворюється вимірюваний об'єкт. Так, групи крові виявляються на основі комбінації (наявності або відсутності) двох параметрів – ізоантигенів та ізоантител. У результаті комбінації цих ознак маємо чотири групи крові. Закони Г. Менделя в генетиці визначають властивості наступних поколінь

за комбінацією ознак батьківських особин. Таким способом відбувається вимірювання за допомогою кодування.

Отже, на нашу думку, безеталонне вимірювання можна визначити як вид вимірювання, в якому відбувається класифікування об'єктів за певною ознакою (вимірюваною величиною) з використанням одного з чотирьох механізмів, який указує на комбінацію вимірюваних ознак або наявність (відсутність) вимірюваної ознаки або на порівняння вимірюваної ознаки з квазіеталоном.

Проведемо логічний аналіз наданого визначення. Визначаючим поняттям є поняття «безеталонне вимірювання». Визначаюче поняття ми намагалися утворити за допомогою родового поняття й видоутворювальної ознаки. У нашому визначенні родовим поняттям буде поняття «вимірювання», найближчим родовим поняттям – поняття «вимірювання, в якому відбувається класифікування об'єктів». Видоутворювальна ознака вказує на механізми безеталонного вимірювання, а саме на можливість виміряти об'єкт за допомогою комбінації параметрів – вимірюваних ознак (вид безеталонного вимірювання, який позначається як $R(P_1, P_2, \dots)$ [3]), на наявність (відсутність) вимірюваної ознаки (вид безеталонного вимірювання, який позначається як $R(P, m)$ [3]), на схожість (несхожість) вимірюваної ознаки з квазіеталоном (види безеталонного вимірювання, які позначаються як $R(m_1, m_2)$ і $R(m^*)P_1, P_2$] [3]).

Перевіримо наведене визначення безеталонного вимірювання на наявність логічних помилок. По-перше, визначення має бути чітким, ясним, у ньому не може бути двозначності й метафор. Ми намагалися надати саме таке (чітке і ясне) визначення поняття «безеталонне вимірювання». Пригадаємо, що безеталонне вимірювання виникло як альтернатива еталонному вимірюванню й використовувалося передусім у тих галузях науки, де неможливо було використати еталонне вимірювання. Найчастіше причиною цього ставала неможливість пошуку еталона вимірюваної величини. Походження самого терміна «безеталонне вимірювання» вказує на це. Крім того, логічною підставою для виокремлення цього методу вимірювання стала операція дихотомічного поділу поняття «вимірювання» за наявністю або відсутністю еталона вимірюваної величини. Найчастіше в результаті дихотомічного поділу ми отримуємо два зовсім нерівних за обсягом види подільного поняття. Одне поняття, в нашому випадку «еталонне вимірювання», яке виокремлено за наявністю ознаки, добре вивчено й описано. Інше поняття, в нашому випадку «безеталонне вимірювання», яке виокремлено за відсутністю логічної підстави, досить широке та маловивчене. Оскільки само поняття охоплює собою доволі багату й різноманітну кількість вимірювань, вимірювань, які не схожі за своєю назвою, своїми механізмами, за сферою використання, то, на наш погляд, визначення такого широкого поняття має бути максимально чітким.

Інше правило вказує на те, що визначаюче поняття має бути більш відомим, ніж визначаване. Інакше може виникнути логічна помилка, яка має назву «визначення невідомого через невідоме». У нашому випадку це правило не порушується, оскільки визначаюче поняття складається з більш відомих понять. Зокрема, таким поняттям є класифікування об'єктів, які можуть бути як логічними конструкціями, так й елементами реального світу. Видоутворювальна ознака вказує нам, як саме, тобто за яким із чотирьох способів, відбувається це класифікування.

Правило відповідності вимагає, щоб обсяг визначаючого поняття був рівним обсягу визначаючого. Тобто визначаюче й визначаване поняття мають бути тотожними за обсягом і за змістом поняттями. Найпоширенішими помилками є занадто широке визначення, коли обсяг визначаючого поняття перевищує обсяг визначаючого, і занадто вузьке визначення, коли обсяг визначаючого поняття є меншим за обсяг визначаючого поняття. На наш

погляд, у визначенні поняття «безеталонне вимірювання» як визначуване, так і визначаюче поняття є тотожними. Нами вказано на відмінність безеталонного вимірювання від будь-якого класифікування об'єктів, оскільки вирішальну роль при цьому відіграє не лише сама вимірювана ознака, а й механізм, спосіб, яким відбувалося вимірювання. Щоб установити вимірювану величину й зарахувати об'єкт дослідження до відповідного класу за значенням тієї величини (наприклад, до «відмінників», якщо мова йде про вимірювання якості знань), необхідно скористатися одним із чотирьох видів безеталонного вимірювання, за допомогою якого відбудеться класифікування.

Четверте правило застерігає нас від помилки, яка має назву «коло» у визначенні. Ця логічна помилка має місце, коли визначуване поняття визначається через визначаюче, а само визначаюче, у свою чергу, через визначуване поняття. Різновидом кола у визначенні є тавтологія (те саме через те саме) – помилкове визначення, в якому визначаюче поняття просто повторює визначуване. Визначення безеталонного вимірювання не містить у собі такої помилки, адже поняття «класифікування» визначається без посилань на безеталонне вимірювання. Крім того, механізми безеталонного вимірювання прописані незалежно від визначення самого поняття «безеталонне вимірювання».

Визначення не повинно містити в собі лише заперечну частину. Пригадаємо, що характеристика безеталонного вимірювання, яка була надана в роботі [3], містила лише заперечну частину. Ішлося про те, що безеталонне вимірювання відбувається без використання еталонів вимірюваної величини. Надаючи визначення поняття «безеталонне вимірювання», ми врахували це правило, відмовившись від посилань на відсутність еталонів вимірюваних величин.

Визначення має бути цілісним, тобто не складатися з нескінченного числа доповнень. У наведеному вище визначенні ми намагалися дотримуватися цього правила, максимально скоротивши визначення й зібравши максимальну кількість інформації в мінімальній кількості слів.

Визначення має бути простим. На скільки це було можливо, ми намагалися спростити визначення безеталонного вимірювання, адже і зрозуміти, і заповнити доволі просте визначення значно легше. Але, на жаль, на цьому етапі дослідження нам не вдалося ще більше спростити, скоротити визначення. Це можна було б зробити, прибравши з визначення вказівку на механізми безеталонного вимірювання, а саме на «якій указує на комбінацію вимірюваних ознак, або наявність (відсутність) вимірюваної величини, або на порівняння вимірюваної ознаки з квазіеталоном». Але в цьому випадку нам доведеться окремо посилатися саме на ці механізми, інакше може виникнути питання, як саме відбувається це вимірювання, і виникнути посилання на інші механізми, яке не досліджено та не виявлено їх онтологічний зв'язок із природою вимірюваних об'єктів. Будь-яке додаткове посилання на механізми безеталонного вимірювання вплине на цілісність визначення, оскільки може потягнути за собою цілу низку інших доповнень.

Отже, на нашу думку, нам варто зосередити свою увагу на наведеному вище визначенні поняття «безеталонне вимірювання» як на виді вимірювання, в якому відбувається класифікування об'єктів за певною ознакою (вимірюваною величиною) з використанням одного з чотирьох механізмів, що вказує на комбінацію вимірюваних ознак, або наявність (відсутність) вимірюваної ознаки, або на порівняння вимірюваної ознаки з квазіеталоном. Безеталонне вимірювання досі являє собою доволі широкий клас видів вимірювання, більшість яких активно використовується в науці. Інколи ми навіть стикаємося з такою ситуацією: один і той самий за механізмом вид вимірювання в різних галузях науки має різну назву й уважається «своїм»: створеним у надрах методології цієї науки й лише задля

вимірювання об'єктів дослідження цієї науки. Такими методами є шкалування, тестування, індексування тощо. Можливість чітко визначити безеталонне вимірювання дає можливість об'єднати розрізнені види альтернативних еталонному вимірювань в один вид безеталонного вимірювання. При цьому ми значно спрощуємо завдання щодо подальшого аналізу цих методів і надання їм відповідного наукового статусу. До цього часу в науці все ще домінує еталонне вимірювання. Більшість із зазначених видів вимірювань усе ще продовжують уважатися як альтернативні й ті, які використовуються за відсутності еталонів і можливості використати «справжнє» еталонне вимірювання.

Список використаної літератури

1. Уёмов А.И., Поликарпов Г.А. К проблеме безэталонного измерения в микрофизике. *Проблемы диалектико-материалистического истолкования квантовой теории* : материалы 4 Симпозиума по гносеологическим проблемам измерений. Киев : Наукова думка, 1972. С. 127–140.
2. Пунченко О.П. Безеталонне вимірювання духовності. *Актуальні проблеми духовності* : збірник наукових праць. 2008. № 2 (18). С. 361–365.
3. Готинян В.В. Логіко-системні аспекти проблеми вимірювання: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02. Одеса, 2005. 186 с.
4. Про необхідність визначення безеталонного вимірювання. *Філософія, лінгвістика і література: вчора, сьогодні, завтра* : монографія / авт. кол. : В.В. Готинян-Журавльова, П.В. Гуторова, Ю.В. Корнейчук і др. Одеса : КУПРИЕНКО СВ, 2014. 168 с.
5. Готинян В.В. Про необхідність визначення поняття «безеталонне вимірювання». *Современные направления теоретических и прикладных исследований, 2008* : сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. Одесса : Черноморье, 2008. Том 19 : Философия и филология. С. 87–89.
6. Готинян В.В. Проблема визначення поняття «безеталонне вимірювання». *Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте, 2007* : сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. Одесса : Черноморье, 2007. Том 14 : Философия и филология. С. 23–26.

LOGICAL ANALYZE OF DETERMINATION OF THE TERM: STANDARDLESS MEASUREMENT

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova

Odessa I.I. Mechnikov National University,

Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy

Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine

There is the list of methods, the mechanisms of standardless measurement, the list of required elements in the scientific literature, but there is no exact explanation of the term: standardless measurement. In one of our studies the standardless measurement was determined as measurement, when no any etalon as fixed international standard of measured value (in some cases it could be replaced to quasi-etalon) used and no any mathematical relation. We should underline that below characteristics is not definition, as consist of only negative part. The sense of this characteristic is in things, that are not used in the standardless measurement. The modern scientists of methodology of science indicate the tight relations between procedure of measurement and procedure of classification of objects and suggest to determine the measurement as kind of classification. On our opinion during any measurement (even etalon measurement), the classification of measured object or objects by measured value take place. The standardless measurement can be determined, as classification of objects during which from the generic concept of measured object

(before measurement) kinds are subtracted by some property: measured value or measured quality. But, on our opinion, this kind making property also not widely opens what is standardless measurement and not opens its cense and mechanism. That's why in further determining the accent is put on mechanism of standardless measurement. The standardless measurement should be determined, as measurement in which the objects are classified by exact quality (measured value) using one of four mechanisms that is indicates on combination of measured properties or existing(not existing) measured property or by comparing of measured property with etalon.

Key words: standardless measurement, determination, classification, process of classification, logic analyze.

УДК 141.319.8:316.46:323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.2>

ЦІННОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА: МЕТААНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Дхармеш Дандекар

*Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра культурології та філософської антропології
вул. Тургенівська, 8/14, 02000, м. Київ, Україна*

У статті з позиції метаантропології аналізуються цінності політичного лідера: цінність безпеки, влади, свободи, любові, єдності свободи й любові.

Усвідомлюється цінність безпеки в бутті політичного лідера, що означає життя заради самозбереження і продовження роду. Політик із домінантною цінністю безпеки не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні справи. Він живе заради забезпечення фізіологічних потреб і потреби в безпеці. Свобода й любов стають лише засобами його існування, а безпека і влада – вищою метою. Маючи несамостійний, нетворчий світогляд, він не може нести відповідальність за свою країну.

Цінність влади в житті політика зазвичай має неусвідомлене бажання суперкомпенсувати комплекс неповноцінності. Влада для нього є метою і вищим сенсом життя. Через владу він реалізує свої комплекси і травми. Вищий життєвий принцип для нього – субординація й авторитарність, він робить усе, щоб підтримати і зміцнити авторитаризм, що відсторонює його від людей і їхніх потреб.

Цінність свободи в бутті політика обіцяє можливість реалізувати свої цілі й завдання, але дуже часто свобода стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність за свій народ.

Також аналізується цінність любові в бутті політика. Вона є необхідною, але недостатньою умовою конструктивності світовідчуття політичного лідера. Зазвичай любов без свободи робить політика жертвою, яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ.

Робиться висновок, що об'єднання цінностей свободи й любові в бутті конструктивного політичного лідера – це не лише прагнення виходу за межі буденності й цілеспрямованість, а й здатність до співчуття і співстраждання. Гармонія першого та другого дає таку цілісність політику, яка робить його діяльність мудрою, послідовною й конструктивною, що позитивно впливає на розвиток соціуму.

Ключові слова: цінності, політичний лідер, безпека, свобода, влада, любов, метаантропологія, єдність свободи й любові, конструктивність.

Проблема цінностей конструктивного політичного лідера завжди була актуальною: від того, якими є зміст і сутність цих цінностей, залежить мир і розвиток суспільства. Цінності конструктивного політичного лідера надають вектор і стратегію розвитку соціуму. Прийняття цінностей любові і свободи в їх гармонійній цілісності дають людині не тільки гідну самореалізацію, а й можливість розвитку суспільства. Прийняття ж цінностей безпеки і влади примушує членів спільноти жити одним днем без розвитку й самореалізації. Тому «пошук індивідом своєї самості є ні чим іншим як пошуком початкових, справжніх цінностей індивіда» [1, с. 219].

Отже, перш ніж досягнути проблему цінностей конструктивного політичного лідера, необхідно звернутися до поняття «цінність».

Проблематикою ієрархії цінностей займався М. Шелер [2, с. 219]. У роботі «Формалізм в етиці й матеріальна етика цінностей» М. Шелер пропонує класифікацію цінностей: а) особистісні, цінності безпосередньо особистості й цінності чеснот, які вважалися більш

високими, і предметні (блага – матеріальні, вітально цінні, духовні) цінності; б) власні й чужі; с) цінності актів, цінності функцій, цінності реакцій; d) цінності переконання та цінності дії, які є принципами моралі, і цінності успіху; е) цінності інтерпретації й цінності стану; f) цінності основ, цінності форм і цінності відносин; g) індивідуальні й колективні цінності; h) самостійні та похідні цінності [3, с. 319–323]. У сучасній українській філософії В. Вашкевич аналізує пріоритетність духовних цінностей [3, с. 219], уводячи поняття «духовне життя суспільства», С. Кримський описує поняття «історична цінність» [4, с. 219]. О. Дробницький зазначає, що цінності – це ті явища дійсності, які мають «соціальне й культурне значення» [5, с. 732–733]. Сучасний український автор В. Ананьїн розуміє культуру як форму існування цінностей [6, с. 23–31]. Філософ В. Лісовий це поняття визначає так: «Цінність – термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального та дійсного» [7, с. 707].

Підсумовуючи описане вище, можна визначити цінності як певний ідеал, який є основою світогляду та буття кожної людини.

Міркуючи далі, для усвідомлення предмета дослідження плідним буде використання нових методологій – метаантропології та соціальної метаантропології, авторами яких є українські вчені Н. Хамітов та С. Крилова [8; 10], із позиції яких можна виділити такі основні цінності: цінність безпеки, влади, свободи, любові, єдності свободи й любові.

Цінність безпеки означає життя заради самозбереження та продовження роду. Але «прагнення до самозбереження і продовження роду пригнічує в людини прагнення до самореалізації» [9, с. 179]. Самореалізація людини, для якої головною є цінність безпеки, є неплодю, бо полягає в маніпуляції іншими з метою самозбереження, що завжди гальмує здатність реалізувати себе в «сродній праці».

Якщо розглянути цінність *безпеки* в бутті політичного лідера, можна зробити висновок, що такий лідер не налаштований на стратегічний розвиток країни, здатний думати лише про тактичні справи. Він живе заради забезпечення «фізіологічних потреб (одяг, вода, сон)» [1, с. 418] і «потреб у безпеці (стабільність і порядок)» [1, с. 418]. Задовольняючи свої первинні потреби, такий політик не розвивається, не думає про долю й майбутнє свого народу. Страх розвитку своєї особистості не дає йому можливості побачити майбутнє. Безпека і влада стають для нього вищою метою, а свобода й любов – лише засобами його існування. Зазвичай такий політик є маріонеткою інших більш вагомих людей і не може бути конструктивним. Тому його політичне майбутнє досить передбачуване й обмежене.

Можна припустити, що політик, цінністю якого є *безпека*, володіючи капіталом, що забезпечує його первинні потреби, не здатний мислити глобально та конструктивно: маючи несамостійний, нетворчий світогляд, він не здатний моделювати, аналізувати, порівнювати. Він егоїстично зациклений на собі і своєму збагаченні, а страх бідності гальмує його відкритість і любов до Іншого й Інших.

Представник гуманістичної психології А. Маслоу зазначає: «Людина може жити хлібом єдиним – якщо їй не вистачає хліба. Але що відбувається з бажаннями людини, коли хліба достатньо, коли їй шлунок постійно ситий? Відразу з'являються інші, більш високі потреби й починають домінувати в організмі. Коли й вони задовольняються, нові, ще більш високі потреби виходять на сцену, і так далі» [2, с. 418]. Із цією думкою можна посперечатися, бо людина, у якої «шлунок постійно ситий» [2, с. 418], не завжди звертається до більш високих потреб. Часто саме «сита» людина здатна на деструктивні та агресивні дії, причиною яких є відсутність справжньої любові й самореалізації.

Такою людиною є політик, цінністю якого є *влада*. Він зазвичай має неусвідомлене бажання суперкомпенсувати свій комплекс неповноцінності. Так, людина, яка має певні

вади, прагне подолати їх, розвиваючи сильні сторони своєї особистості, досягаючи успіху. Демосфен, що погано говорив, стає чудовим оратором, чоловіки маленького зросту досягають висот у кар'єрі.

Можна погодитися з думкою А. Адлера, що «прагнення до переваги та відчуття неповноцінності співіснують у кожній людині. Ми бажаємо більшого, тому що відчуваємо нашу ущербність і долаємо це відчуття шляхом досягнення результатів» [12, с. 66]. І продовжує: «Відчуття неповноцінності не проявляється до тих пір, доки механізм успіху не зустріне супротив чи не підсилиться за рахунок підвищеної психологічної реакції щодо захисту свого статусу. Потім з'являється комплекс неповноцінності – патологічне відчуття, що обов'язково вимагає легкої компенсації та особливого задоволення й водночас перешкоджає досягненню успіху, піднімаючи бар'єри, зменшуючи при цьому резерви мужності» [12, с. 66].

Зазвичай політик, що має цінність влади в пріоритеті, налаштований на помсту, знаходить «ворогів народу», тисне, карає і принижує. Влада для нього є метою і вищим сенсом життя, свобода й любов – засобом. Через владу він реалізує себе, свої комплекси і травми. Він не стає плідним для своєї країни, бо дуже зациклений на своїх образах і не зацікавлений у змінах, які для нього є перешкодою для влади. Вищий життєвий принцип для нього – субординація й авторитарність, він робить усе, щоб підтримати і зміцнити авторитаризм, а це, у свою чергу, відсторонює його від потреб людей, які від нього залежать.

Політик, що прагне до влади заради влади, частіше перетворюється в ката, а роль жертви певною мірою виконує його власний народ. Такий симбіотичний зв'язок – власний політик і народ – призводить до свавілля й тоталітаризму, де згасає свобода. У результаті політик із цінністю влади залишається самотнім і непотрібним, а іноді вигнаним зі своєї країни чи покараним своїм же народом. Можна пригадати долю тоталітарних лідерів – Гітлера, Сталіна, Леніна й ін.

Цінність *свободи* в бутті політичного лідера є дуже актуальною і значущою, тому що, на думку українського філософа І. Бичка, «свобода – особливий спосіб детермінації духовної реальності ... і насамперед є усвідомленням можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного)» [13, с. 570]. «Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена, – продовжує філософ, – є вибір і відповідальність» [13, с. 570].

Свобода обіцяє політичному лідеру можливість реалізувати свої цілі та завдання, виконати все, що він обіцяв своїм виборцям, зробити країну розвинутою й цивілізованою. Але дуже часто свобода без любові та творчості стає свавіллям, коли політик забуває про відповідальність. Саме така свобода-свавілля – це певне прагнення до неусвідомлених і неплідних цілей, небажання подумати про майбутнє. «Свобода без любові – політ без крил, а отже, падіння» [14, с. 27]. Приймаючи цю думку, можна констатувати, що свобода без любові охолоджує душу, і людина, цінністю якої є свобода, стає бездушною й безжалісною, через що страдають оточуючі. Свобода стає несвободою, і, досягаючи вершин, політичний лідер опиняється на холодній горі з холодним серцем. Він отримує не «свободу для», а «свободу від», що позбавляє його мети й цілеспрямованості, призводить до влади заради влади. Про таку свободу-свавілля, яка стає владою заради влади, повість Павла Вежинова «Білий яшур» [15].

Ще однією важливою цінністю політичного лідера є цінність *любові*. Можна погодитися з думкою С. Крилової, що «саме в любові найбільшою мірою проявляється принципова відкритість буття людини, що знаменує вихід за межі буденних і граничних ситуацій у метаграничне буття» [16, с. 348–349]. Цінність любові дає політику відкритість і здат-

ність виходити за межі буденності, але любов – недостатня умова конструктивності політика. Зазвичай любов без свободи робить політика жертвою, яка притягує насильство, і носієм цього насильства може стати сам народ. «Жертвуючи своєю особистістю в ім'я любові, людина насправді руйнує любов» [10, с. 182]. Підтримуючи цю думку, можна припустити, що будь-яка любов можлива лише тоді, коли людина розвиває своє почуття й *буття-в-любові*. А розвиток почуття й *буття-в-любові* можливий, якщо вдосконалюється сам суб'єкт любові – особистість, для актуалізації якої необхідна свобода. Тому *об'єднання цінностей свободи й любові* [10, с. 189] у бутті політика – це не лише цілеспрямованість, прагнення за межі буденності і здатність до творчості, а й здатність до любові, розуміння й толерантності. Гармонія свободи й любові дає таку цілісність і конструктивність політику, яка робить його діяльність мудрою й людською, що позитивно впливає на розвиток соціуму. При цьому безпека і влада є засобом, а свобода й любов – вищою метою політичного лідера.

Єдність свободи й любові певною мірою означає поєднання адекватності та аутентичності в бутті конструктивного політичного лідера, де адекватність, на думку української дослідниці О. Батюк, «відіграє важливу роль у становленні особистості, допомагає взаємодіяти з оточуючими... Адекватність – важлива якість людини, що дає можливість пристосуватися до буденного життя та соціуму. Але така людина не завжди є зрілою особистістю, вона не завжди хоче взяти відповідальність за власне життя, живе в буденності» [17, с. 98]. Загалом можна погодитися із цією думкою і зазначити, що адекватність – важлива характеристика політика, але для того, щоб змінити життя суспільства на краще, необхідна глибина та мудрість його особистості. Для гармонії потрібна такий складник, як аутентичність, яку О. Батюк визначає як «уміння жити в злагоді із самим собою та світом... Це здатність ставити собі питання про сенс власного життя, про свою роль у світі, це здатність розвиватися та прагнути до зрілості своєї особистості» [17, с. 98].

Проте аутентичність також є недостатньою умовою зрілості політика. Саме об'єднання адекватності як здатності до спілкування й любові, а також аутентичності як прагнення заглибитися в себе, розвинути свою особистість і бути вільною дає конструктивну особистість політика. Адекватність є складником любові, а аутентичність – складником свободи.

У контексті проблеми цінностей конструктивного політика актуальним буде звернення до типології людей, яку пропонує Н. Хамітов, – люди туги й люди нудьги. Людина нудьги в стані свободи прагне до хліба та видовищ, вона «боїться залишатися наодинці з собою. Це людина, яку обтяжує власне Я» [18, с. 85]. Ця ідея певною мірою корелює з думкою К. Юнга щодо типу екстраверта, який налаштований на спілкування й на зовнішній світ. «Людина нудьги постійно грає у свою значимість. Їй нескінченно важливо отримати престижну роль у просторі й часі сім'ї, колективу, соціуму. Неприйняття соціуму означає для неї крах життя» [18, с. 85]. Продовжуючи думку автора, можна зазначити, що людина нудьги боїться усамітнення, власної особистості, її розвитку та самопізнання. Тому вона завжди прагне в натовп, у колектив, до спілкування з будь-якими людьми, щоб не бути самотньою.

Людина ж туги прагне до пізнання і творчості. Вона «завжди повстає проти буденності... Людина туги – завжди дивна людина. Її дивина продиктована прагненням мандрувати за межами буденності. Рухомо цим бажанням мандрувати, вона ніколи не вміщається в ситуацію буденності. Усі звичайні ситуації як повторювані й однотипні обтяжують її» [18, с. 64].

Розвиваючи цю думку, можемо припустити, що людина туги має критичність і самостійність світогляду, який і робить її не схожою на інших людей, здатною до творчості.

Також Н. Хамітов пропонує чоловічі та жіночі типи людей нудьги й туги. У зв'язку із тим що серед політичних лідерів в Україні маємо більшість чоловіків, проаналізуємо саме чоловічі типи.

Отже, чоловіки нудьги розділяються на такі типи: Обиватель, Господар і Володар. «Обиватель» – це «чоловік нудьги, у якого воля до самозбереження і продовження роду однозначно домінує над волею до влади» [18, с. 87]. Якщо людина типу «Обиватель» стане політичним лідером, головною його цінністю буде цінність безпеки. Тому основним мотивом такого політика стає мотив самозбереження, він налаштований на накопичення й інвестування заради себе і свого роду.

У чоловіка нудьги типу «Господар» «воля до самозбереження і продовження роду врівноважена волею до влади» [18, с. 91]. Головними цінностями політика такого типу є безпека і влада, що не є конструктивним для суспільства, він орієнтований на владу в безпеці та безпеку у владі, що не сприятиме економічному й політичному розвитку країни.

Тип «Володар» є третім типом людини-нудьги. «Це чоловік нудьги, у якого воля до влади домінує над волею до самозбереження і продовження роду» [18, с. 94]. Саме влада для політика-володаря є найвищою цінністю. «Його воля рухає людьми, немов шаховими фігурками. Це означає, що він хоче користуватися їхньою волею незалежно. Величезна маса чужої свободи повинна витіснити нудьгу з його життя. Але ця свобода витісняє з його життя не нудьгу, а любов» [18, с. 95]. Можна погодитися з Н. Хамітовим, що, привласнюючи свободу інших, Володар штовхає себе до самотності й відчаю, що призводить його до відчуження від людей.

Отже, здійснивши аналіз політиків нудьги, звернемося до типології політиків туги. До них належать типи «Герой», «Святий» і «Геній».

«Герой» є чоловік туги, який прагне до позамежного не через творіння творів, а через творіння вчинків» [18, с. 71]. Це чоловік туги, який здатний на подвиги, що змінюють життя інших на найкраще. Головною цінністю політика типу «Герой» є свобода, яка часто відірвана від любові і стає свавіллям, про що ми міркували вище.

«Святий» – це чоловік туги, який живе заради любові та милосердя. Воля до влади та свободи деактуалізовані в його бутті. Якщо «Святий» стає політичним лідером, його цінністю є лише любов, яка, будучи відірваною від свободи, перетворюється в жертвність.

«Геній» – найконструктивніший тип політичного лідера. Це «чоловік туги, в бутті якого воля до натхнення домінує над волею до самозбереження і продовження роду, а також над волею до влади й реалізується в культуротворчості, радикально змінюючи життя роду» [18, с. 69]. Головними цінностями політика цього типу, є єдність любові і свободи. Саме така гармонія дає можливість політику типу «Геній» розвинути свій світогляд до філософського, актуалізувати в собі й героїзм, і святість заради щастя й добробуту людей.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, можемо зробити висновок, що конструктивним є політичний лідер типу «Геній», цінностями якого є єдність свободи й любові, який об'єднує адекватність та аутентичність у своєму бутті й має критичний, самостійний, творчий, цілісний і системний світогляд, здатний зробити свою країну суб'єктом на світовій політичній арені, гуманізувати суспільство й досягти економічного та політичного зростання.

Список використаної літератури

1. Маслоу А. Иерархия фундаментальных потребностей. *Теории личности в западно-европейской и американской психологии*. Самара : Издательский дом «БАХРАХ», 1996. С. 418.

2. Маслоу А. Психология бытия. Москва : Рефл-бук, Ваклер, 1997. С. 219.
3. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. *Избранные произведения*. Москва : Гнозис, 1994. 490 с.
4. Вашкевич В.М. Исторична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири : навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ : Світогляд, 2010. 274 с.
5. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5–6. С. 237–238.
6. Дробницкий О. Ценность. *Философский словарь*. Москва : Советская энциклопедия, 1989. С. 732–733.
7. Ананьїн В.О. Культура як форма існування цінності. *Суспільство. Держава. Армія* : збірник наукових праць. Київ : ВІТІ НТУУ «КПІ», 2009. Вип. 10–11. С. 23–31.
8. Лісовий В. Цінність. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 707.
9. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. 4-е издание, исправленное и дополненное. Киев : КНТ, 2017. 268 с.
10. Крылова С., Хамитов Н. Психология красивой женщины. Харьков, Москва : АСТ, 2011. С. 182.
11. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.
12. Адлер А. Воспитание детей. *Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов*. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 448 с.
13. Бичко І. Свобода. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 570.
14. Хамитов Н. Тайна мужского и женского. Київ : Либідь, 2002. 176 с.
15. Вежинов П. Белый ящер. URL: <http://lib.ru/PROZA/WEZHIN/48-03.txt>.
16. Крилова С. Любав. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 348–349.
17. Батюк О. Адекватність та аутентичність особистості в контексті гендерних перетворень. *Збірник наукових праць II Всеукраїнської науково-практичної конференції НПУ Драгоманова*. Київ, 2017. С. 98.
18. Хамитов Н.В. Люди тоски и люди скуки. Киев : КНТ, 2019.

THE VALUES OF A POLITICAL LEADER IN SOCIETY: METAANTHROPOLOGY ANALYSIS

Dkharmesh Dandekar

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophy and Suspension Studies,
Department of Cultural Studies and Philosophical Anthropology
8/14, Turhenivska st., 02000, Kyiv, Ukraine*

From the point of view of meta-anthropology such values of a political leader as: the value of security, power, freedom, love, unity of freedom and love, have been analyzed in this article.

The value of security in political leader being, which means living for the sake of self-preservation and procreation, are recognized. Hence, the politician with the dominant value of security is not attuned to the strategic development of the country, he is capable of thinking only of tactical matters. He lives to provide physiological and security needs. Freedom and love are only the means of his existence, and security and power are the highest purpose. Having an independent, uncreative worldview, such politician cannot be responsible for his country.

The value of power in the life of the politician usually has an unconscious desire to super-compensate for the inferiority complex. Power for him is the goal and the highest sense of life. Through

power, he realizes his complexes and traumas. For him, the supreme principle of life is subordination and authoritarianism, and he does his best to uphold and strengthen authoritarianism, which keeps him far from people and their needs.

The value of freedom in being of the politician promises an opportunity to fulfill his goals and objectives, but very often freedom becomes a despotism when the politician forgets about responsibility for his people.

The value of love in politician being is also analyzed. It is a necessary but not sufficient condition for the constructiveness of the political leader's outlook. As a rule, love without freedom makes the politician the victim of violence, and the people themselves can become the bearer of that violence.

It has been concluded that combining the values of freedom and love in politician being is not only a desire to move beyond everyday life and purposefulness, but also the capacity for sympathy and compassion. The harmony of the first and the second ones gives such integrity to the politician that makes his activities wise, consistent and constructive, which positively influences the development of the society.

Key words: values, security, freedom, power, love, meta-anthropology, constructive.

УДК 111

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.3>

ЛІНІЇ ОНТОЛОГІЇ: (1) ПРОБЛЕМАТИЗУВАННЯ ТА (2) «МЕТАФІЗИЧНІСТЬ»

Лариса Діденко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто становлення онтології через авторський конструкт «лінії онтології», що має за основу тему/проблему буття. Головним є увиразнювання ідей, важливих для розгортання онтології, але не їх деталізування.

Корені філософії постають з онтології, формування якої можна виводити або через параметр «терміновпровадження» (класичний підхід) як першозгадки (-пояснення, -дефініціювання тощо); або через параметр «ідеєпідґрунтя» (некласичний підхід) як тривалого періоду формування з реконструюванням наскрізної теми/проблеми. Останнім постає «буття», з якого вивідне «існувальне».

«Хронологічне-та-аспектоване дослідження буття» – це «лінії онтології», серед яких доцільно виокремити: 1) проблематизування; 2) «метафізичність»; 3) терміновкорінення; 4) неметафізичність; 5) перехід; 6) ре-метафізичність (або відновлення-метафізичності); 7) сутнісність.

Назва кожної лінії онтології відбиває «філософувальне налаштування» мислителів щодо онтологічних тем-проблем. Вибір мислителів-ілюструвальників зумовлений чинником розвивання їхніх ідей/ідей наступними поколіннями (переважно в межах філософії). Дослідницькі тренди – це ідеї, які розробляють через уточнювання-критикування в наступні періоди/етапи. Авторські коментарі постають й узагальненим баченням дослідника пропонованого тексту, й акцентуванням деяких найзначиміших ідей для становлення онтології.

У тексті увага приділена тільки першій і другій лініям онтології з виокремленням специфіки, хронологічних меж, дослідницьких трендів (і головних мислителів) та авторських коментарів.

Завдяки головним мислителям лінії проблематизування (досократики, Парменід, Платон) виокремлено дослідницькі тренди, з поміж яких – пошуки «архé»/«ἀρχή»; авторські витлумачення й обґрунтування існувального і буття; термінологічне та смислове розмежування «буття» й «існувального»; формування основи лексику онтології тощо.

Дослідницькі тренди лінії «метафізичності» (презентованої проектами Аристотеля, Святого Томи з Аквіна, Блаженного Йоханна Дунса Скота, Франсіско Суареса) подано через перекладену та коментовану авторську систему філософування («Τὸν μετὰ τὰ φυσικά»/«Метафізика» Аристотеля), яку перетворили на європейську «традицію метафізики», з уточненням теорії буття й існувального через призму християнського віровчення, що уможливило ще один авторський проект-теорію не тільки найоптимальнішого поєднання Аристотелевих і томістських напрацювань, а й усталення лексику онтології.

Ключові слова: філософія, онтологія, історія онтології, лінії онтології, лінії становлення онтології, лексикон онтології, буття, відбуттєвлене/-і, існувальне, архé/ἀρχή, метафізика, теологія.

Передувальна заувага: презентований текст є частиною авторського дослідження «Лінії онтології» (розробляння: січень-березень 2018 р.; уточнення: червень-серпень 2019 р.), що включає деталізування першої та другої лінії із попереднім оглядом-акцентуванням. Існує три редакції тексту: «січнево-лютнева» (найповніша), «березнева» (скорочена), «серпнева» (остаточна).

Усі антропошукування виходять з одного дослідницького вектора – онтологічного: джерело продукування думки має бути унаявненим (сама людина), його погляд спрямований на частину світу (об'єкт/предмет дослідження), а головним наміром має поставати усвідомлення (з'ясування сутності досліджуваного) задля подальшого розуміння самого феномена. Філософія сформована саме на онтології: через останню не лише «фіксують» наявність/відсутність феномена, а й «задають» (або відджерелюють) смисли, які надалі потребують дешифрування задля розтлумачення вихідних інтенцій продукувальника. Смисли можуть бути виявлені дослідниками, але не задані носіями повідомлень. Тому сама онтологія є найширшим полем для унаявнювання (фізичного, ментального, змішаного) феноменів органічних і неорганічних, смислошукування та смисловіднайдіння (через роз'яснювання окремих феноменів і/або виявлення зв'язків поміж ними), а також антропостановлення (через постійне поліаспектне самовдосконалювання задля усвідомлення власного призначення).

Видається, що філософія – це «комплексна онтологія», взаємозв'язки між складниками якої можуть поставати ситуативно (як спонтанно через необхідність використання/застосування самого моментно-наявного феномена та/або його функційності, так й усвідомлено через пригадування останнього). Головними складниками онтології (і філософії так само) є відбуттєвлені (існуювальні) [1], тобто «належні буття», «похідні від буття», «виведені з буття»: абстрактні (простір, час, матерія, форма, рух, розвиток, ідея) та конкретні (річ, явище, процес, антропоодинаця). Проте з антропоз'явою все має гносеологізуватися, оскільки «наявність/відсутність» поставатимуть виключно характеристиками фіксування, але не виявлення сутності (що передбачає застосовність, з'ясування функційності, виокремлення значимості тощо). Сама онтологія спрямовуватиме антропоодинацю до гносеологічного: зіткнення людини з феноменом (зовнішнім щодо неї) спричинює цікавість, яка стимулює шукання (від «Що це таке?» та «Для чого воно?» до нескінченності) задля виявлення його сутності («Як його вмонтувати в мій інтрапростір?..») і власних змін (від досвідорозширення через набування нових знань-умінь-навичок до оновлення/перегляду всього світогляду). Отже, онтологія уможливує рух до філософської антропології – головної мети самої філософії, що має розумітися не «переліками зафіксованих думок-текстів з минулого/сьогодення», а конкретним практичним орієнтиром у житті окремої людини. Проте всі згадані аспекти-відгалуження в самій онтології з'явилися не моментно. Її становлення відбувалося утруднено: залежало від окремих мислителів, тобто ідеєносіїв епохи. Кожен філософ (або мислитель) висловлювався щодо буття й/або питань, дотичних до нього, не тільки по-авторському, а й через застосування власного поняттєво-термінологічного каркасу, проте тільки деякі з них вплинули на термінологічне та сутнісне виокремлення онтології в структурі філософії. Термінологічний плюралізм (для позначання буття й існуювального) і поняттєва неузгодженість (через мовоодинацеву полісмиловість і різноаспектність) задля посилення «авторського розроблення теми» вперше презентована-й-трендована в давньогрецькій Античності [2], але й нині лексикон філософії періодично термінооновлюється і смислосбагачується.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена практичною систематизувально-дослідницькою потребою: сутність самої онтології, її дослідницьке поле, лексикон та можливі напрями подальших досліджень проявлятимуться тільки через деталізування її становлення. Більшість наявних розвідок історії онтології акцентують увагу на «стандартованій» термінологічній точці відліку (перша згадка терміна «онтологія»: ~1600-ті роки), проте здебільшого оминають попередній відтинок (від розглядів пребуттєвого – пошуки «архэ» в давньогрецькій Античності – до 1600-х років). Обмеженим постає й «сучасне пре-

зентування онтології»: її кордонять переважно філософією (з акцентуванням на авторських розробках Мартіна Гайдеггера та його послідовників/критиків) і сферою АйтІ (ІТ). Спроби сегментової застосовності («онтологія влади», «економічна онтологія» тощо) постають радше додатковими утрудненнями для розуміння, аніж термінологічними спрощеннями.

Розглядання становлення онтології, що становить мету пропонованого тексту, конкретизоване дослідницькими завданнями: через авторську дефініцію онтології (яка постає вихідним положенням) реконструювати особливості її формування в межах Європейських теренів із виокремленням окремих спрямовувальних думку (-и) ліній.

Теоретико-практичні параметри наукової новизни дослідження: вперше в межах українського сегменту філософування презентований цілісний розгляд становлення онтології від окремих ідей («архé», «буття», «існувальне» тощо) до «цілісних систем» («метафізика») через авторські гіпотези з урахуванням етимологічного, термінологічного та сутнісного аспектів її дефініціювання.

Дослідницькі зауваги: 1) *культуропросторова* (до розгляду пропонована «умовна локаційність Європи»: від території Стародавньої Греції на VII–VI ст. до н. е. до окремих країн Західної Європи на XX ст.); 2) *хронологічна* (послідовне розгортання «епохового доповняння-оновлювання» базової ідеї від VII–VI ст. до н. е. до XX ст.); 3) *мислителя та ідеєнідгунтева* (увага зосереджена здебільшого на знакових постатях, інтелектуальний доробок котрих векторував зміни онтології та філософії); 4) *авторсько-термінологічна* (вихідними постають «лінії онтології», «лінії становлення онтології», «лексикон онтології» [1], «існувальне» [1], «відбуттєвлені»/«відбуттєвлювані» [1], «граничні складники екзистенції» [3] тощо); 5) *дефініційна* (онтологія – галузь філософського знання, у якій досліджують буття через його поліпроявність за принципом ускладнення від енергії до антропоодиночності).

Варіативність презентування історії онтології залежить від дослідника, котрий (не)підтримує окрему традицію філософування. З-поміж версій можна виокремити такі: 1) номінальну (зафіксована згадка в тексті окремого мислителя); 2) поняттєво-термінологічну (перше авторське дефініціювання); 3) концептно-концепційну (авторське обґрунтування ідеї/ідей часом через вибудовування власної системи); 4) ідеєрозгортальну (поступове унеобходження з'яви нового наймісткішого поняття-терміна для пояснення усіх – уявнених і можливих – досліджуваних феноменів); 5) дисциплінарну (виокремлення онтології як структурного компонента в переліку знаньгалузей із чітким зазначанням її особливого предмета/об'єкта); 6) результувально-дослідницьку (закономірне наслідкове виокремлення особливого предметного поля через попереднє виявлення основ, з/на яких уможливлене подальше думкорозгортання пошуків мислителя; запити-пошуки мислителя призводять до вихідних феноменів, що кваліфіковані як «основи/-а всього», що й сприятиме необхідному формуванню окремого простору аргументозастосування щодо вихідного терміна) тощо.

«Лінії онтології», «лінії становлення онтології». Історія онтології вкорінена саме в перші запити в межах і/або щодо природодосліджень (задуми-ідеї мислителів, котрі окреслювали дослідницьке поле для віднайдення цілком прагматичних відповідей), проте аж ніяк не в терміновпровадження, дефініціювання, предметоокреслювання тощо, вони постають допоміжними в прояснюванні (чіткому окордоненню дослідницького поля самої онтології). Становлення онтології спричинене окремими локаційними мислителями попередніх епох: їхні думки щодо буття й похідних від нього можна згрупувати та звести до *ліній онтології*. Лінія в цьому разі – це спільний вектор, якого дотримуються дослідники в плуріверсних розмірковуваннях-дослідженнях буття. Лінія включає напрями (вона є ширшою за напрями), які можуть суперечити один іншому, проте різнопідходо

«проливати авторське світло» на досліджувані питання/проблеми. Одним із головних параметрів вирізняння ліній онтології є предмет дослідження або розглядання. *Лінія онтології* – це умовність, оскільки сам мислитель здебільшого її не формує/визначає/спрямовує, проте окремий перелік його оприлюднених (у будь-якому форматі: усному через презентування, письмовому через пряме пояснення, або поняттєво-термінологічну згадку-натяк, або повне обґрунтування) ідей-намірковувань можуть розвивати його послідовники, учні, критики, коментувальники та ін., які всі разом формують єдиний ідеє-вектор. Паралельне існування ліній онтології (або їх накладання) постає цілком допустимим: завжди існуватимуть, умовно кажучи, прихильники «попередньої парадигми», але превалювальною буде новіша – та, яку розробляють відповідно до запитів (соціо-, культуро- й індивідуальних) окремі дослідники конкретного періоду, наприклад, школи тощо.

Наскрізною темою всіх ліній онтології постає *буття* (його начала, сутність, складники, варіативи-прояви тощо) з *відбуттєвельними* (тобто різнопроявне/-і існувальне/-і) [1].

Загалом «лінії онтології – це хронологічне-та-аспектоване дослідження буття», що постає як: 1) проблематизування; 2) «метафізичність»; 3) терміновкорінення; 4) неметафізичність; 5) перехід; 6) ре-метафізичність (або відновлення-метафізичності); 7) сутнісність.

1. Лінія проблематизування обмежена античним етапом давньогрецького філософування досократичного та частини класичного періодів (до «виходу на арену філософування» Аристотеля). *Хронологічні межі*: {початок} кін. VII – поч. VI ст. до н. е.; {завершення} ~IV ст. до н. е.

Дослідницькі тренди (і головні мислителі): 1) пошуки першоначала всього – «архэ»/«ἀρχή» (досократики) [4]; 2) поняттєво-термінологічні та смисловстановлювальні практики для прояснення досліджуваних {онтологічних} феноменів (досократики, особливо Парменід [4]; Платон [5] та ін.); 3) авторські витлумачення та обґрунтування існувального й буття (Парменід, Платон); 4) зв'язковість-залежність існування-помислення-висловлювання, що презентоване через «εἶναι» (Парменід [4]); 5) термінологічне та смислове розмежування «буття» й «існувального» (Парменід [4]); 6) буття – це «εἶδος»/«ейдос»-розмноження-та-презентування, тобто конкретні {обмежені} втілення абсолютних зразків (Платон [Федон; Теетет; Парменід; Софіст; Тімей]); 7) дуалізування світу на домінуючий сутнісний (світ Ідей) і залежний чуттєвосприйнятний (світ речей) (Платон [Менон; Федон; Федр; Політейя: II–X; Теетет; Парменід; Софіст; Тімей]); 8) формування основи лексику онтології (Парменід; Платон).

Авторський коментар: пошуки античних природодослідників результували думку щодо першоначала. Терміном «ἀρχή»/«архэ» («те, що починає, і те, що керує») по-авторському утверджували спричинювальний елемент існувального: його начало, вихідний пункт. Характер організування та керування елементами як складниками визначатиме «λόγος»/«лógос», що його з позиції сьогодення можна назвати «принципом організування світу». Обґрунтування першоначал є способами пояснення формування та подальшого тривання всього (від космосу до природи й окремої антропоодиноці в ній). Пошуки-та-обґрунтування єдиного першоначала були не тільки першими спробами віднайдення «точки відліку існування світу», а й постулюванням лексику онтології, головним концептом якого є «буття».

2. Лінія «метафізичності» охоплює період від «філософського становлення й функціонування» Аристотеля до періоду впливовості Франсіско Суареса. *Хронологічні межі*: {початок} IV ст. до н. е.; {завершення} поч. XVII ст.

Дослідницькі тренди (та головні мислителі): 1) створення проекту авторської системи філософування (Аристотель [Corpus Aristotelicum]); 2) ідеєначерк («Τὸν μετὰ τὰ

φυσικά)/«Метафізика»), його доповнення-і-впровадження з подальшим поширенням (гіпотетично Аристотель [6] і його учні [7]); 3) «установлення» європейської «традиції метафізики», сутність якої відбиває термін «онто-теологія», тобто єдність всезагального вчення про буття й філософського вчення про Бога як поступового «мисленнєвого прямування від найпростішого до найскладнішого» (Аристотель як ідеєнатхненник [6–7]; переважно його учні-послідовники і критикувальники; арабомовні та латиномовні дослідники-перекладачі й коментувальники); 4) дисциплінарне утвердження метафізики й «умовне узгодження» її подвоєної мети – окреслити категорійну структуру реальності, встановити параметри існування і природу Божественної субстанції (схоласти); 5) уточнення презентування теорії буття та існувального Аристотеля через християнське віровчення зі збереженням-поєднанням метафізики, першої філософії й філософської науки про Бога за принципом «спеціалізованого ускладнення» (Святий Тома з Аквіна [8]); 6) зорієнтованість на систематичну розробку метафізики через опрацювання не тільки класичних текстів-та-коментарів до Аристотеля і Святого Томи з Аквіна, а й нових коментувань сучасників (Блаженний Йоанн Дунс Скот [9]); 7) створення найоптимальнішого поступово розгортально-коментованого поєднання Аристотелевих і томістських напрацювань (Франсіско Суарес [10]); 8) уточнення термінології, успадкованої від схоластики, через привнесення строгості-та-ясності формулювань (Франсіско Суарес); 9) уточнення й усталення лексику онтології.

Авторський коментар: (1) «Аристотелева» версія «Τὸν μετὰ τὰ φυσικά)/«Метафізика» постає «умовно начерковою», оскільки не всі презентовані моменти є послідовно-розгортальними. Ідеться не тільки про головні «дослідницькі блоки» самого тексту або «плюралізовану дефініцію» (тобто «теоретичну мудрість» або «першу філософію» як науку про перші причини та начала, науку про вищий рід існувального, або про існувальне як існувальне; науку про божественне, або надчуттєве; категорії); а також про «нашарування існувальних» (першоіснувальне або найвище існувальне, тобто Бог; існувальне як існувальне; існувальне) та їх полізначеннєвість (привхідне; істинне, категорійне, можливісне та/або дійсне). Урівноважування «Аристотелевої» тексторозробки «Τὸν μετὰ τὰ φυσικά)/«Метафізика» через доповняльну двоаспектність (це водночас і наука про існувальне як існувальне, тобто загальне вчення про буття; і наука про божественне пра-підґрунтя всього існувального, відповідно, вчення про Бога), що «бачилася» коментувальниками та проєктопродовжувальниками, спричинило не тільки збагачення лексику філософії терміном «онто-теологія», а й «установлення» європейської «традиції метафізики».

(2) Популярність аристотелізму для схоластики мала цілком утилітарне завдання – підсилювання аргументів {на користь} християнського віровчення, що уможлилювала саме логіка, розроблена мислителем, порівняно з платонізмом, «термінологічно розмитими» ідеями якого радше ознайомлювали-зацікавлювали християнським віровченням (у межах патристики), аніж «боронили/-ся» дієвим алгоритмом. Ситуативно-випадкова однобічність аристотелізму (через відомість на теренах Європи передусім текстів логіки) вельми своєрідно «викривила» схоластичне філософування: відбулося зміщення дослідницьких акцентів (класична давньогрецька практика починання розгляду з проблем буття/існування була змінена на деталізування об'єкта метафізики, тобто Бога). Після з'яви латиномовних перекладів Аристотелевих текстів (на першому етапі з XII ст.; на другому етапі в серед. XIII ст.) було непросто відмовитися від «метафізичного спадку», хоча окремі мислителі коригували напрацьоване через власні тексторозробки.

(3) Томістичнення аристотелізму (авторське «адаптування ідей-та-текстів Аристотеля» Святим Томою з Аквіна), з одного боку, уточнює «головний ідеєпроект давньогрецької Античності», але, з іншого боку, пропонує новий комплект утруднень: виокремлення акту

буття як першого і щодо форми, і щодо індивідуальної субстанції; буття скінченних речей завжди поєднане з певною «чимбутністю»/«quidditas», тобто «бути» завжди означає «бути дечим»; усе обуттєвлюється через Бога, що постає актом Буття, тобто одночасним передсхопленням досконалості всього існуючого і буттє-дієвістю як трансформуванням матерії та/або самим процесом творення без залучення/використання матерії; людина завжди сприймає, усвідомлює й пізнає «те, чому надане існування», тобто обуттєвлені речі, але не спроможна уявити буття саме собою, яке не надане або не приписане нічому.

(4) Блаженний Йоанн Дунс Скот був послідовно «аристотелізований» і «томістичний»: метафізика постає «першою філософією» (наукою про причини-та-підґрунтя всього існуючого), а також наукою про надкатегорійні поняття (трансценденталії), тобто є найзагальнішою наукою, власний предмет якої – це існуюче як таке, що є «унівокальним»/«univocatio» («однозначним»/«єдинозначним»). Унівокальність існуючого поширюється на об'єкти реальні та на об'єкти думки. Метафізика має своїм предметом усі без винятку види буття (так само й Бога). Буття/існуючість Бога характеризує метафізика (частина з назвою «раціональна теологія»), натомість сутність або «quidditas»/«чимбутність» Бога залишиться на розгляд у межах теології. Обидві є специфіковано-унезалежними, тобто керованими виключно «власними {інтро} параметрами».

(5) Єзуїтський варіант метафізики, запропонований Франсіско Суаресом у вигляді тексту «Disputationes Metaphysicae»/«Метафізичні розміркування» (1597), постає не тільки деталізованим розтлумаченням складних частин проектів Аристотеля та Святого Томи з Аквіна з урахуванням аспектів з арабомовних (перекладених) і латиномовних (автентичних і перекладених) коментувальних текстів, а й передусім «логічним збалансуванням» (поняттєвого і смислового, філософського й теологічного) з «виходом» на рівневу поліаспектність (особливо в розгляді існуючих, істотності й існування, реальних існуючих і ментальних існуючих, позамисленневості й мислеспособів, способів осягнення й осягальних елементів тощо) через «подвоєне паралельне обґрунтування» (послідовне аргументування кожного варіанта-на-розгляді). Завданнями метафізики є вдосконалювати людський інтелект як такий і щодо найдовершеніших речей (вона відкриває інтелекту чисте споглядання вищих і божественних начал); прояснювати інструменти пізнання (правила коректного визначання, аргументування й доведення) через висвічування реального підґрунтя логічних понять і процедур; здійснювати теоретичне керування всіма іншими науками. Через метафізику обґрунтовують перші начала без їх установа/виведення: вони дані інтелекту недискурсивним шляхом через природне світло. Метафізика постає переплетінням (або співдоповненням) двох частин: дослідження існуючого як такого й пізнання Бога, тобто загальної метафізики (онтології) та спеціальної метафізики (теології); це онто-теологія, тобто поєднання досліджень буття й Бога через існуюче. Існування є самою сутністю, що взята в її повному актуалізуванні. Інакше: існування невіддільне від сутності у тварному існуючому. Розрізнення постають тільки в розумі.

Отже, основою філософії є онтологія. Її становлення можна виводити або через параметр «терміновпровадження» (класичний підхід), або через параметр «ідеєпідґрунтя» (некласичний підхід). Наскрізною темою/проблемою онтології постає «буття», з якого вивідне «існуюче». Хронологічне-та-аспектоване дослідження буття можна назвати «лінією онтології». Назва кожної з них відбиває «філософувальне налаштування» мислителів щодо онтологічних тем-проблем. У тексті увага приділена тільки першій і другій лініям онтології з виокремленням специфіки, хронологічних меж, дослідницьких трендів, головних мислителів, авторських коментарів: *лінія проблематизування* презентована через доробок досократиків (і Парменіда) і Платона; *лінію «метафізичності»* подано до роз-

гляду через проекти Аристотеля, схоластів (Святого Томи з Аквіна та Блаженного Йоанна Дунса Скота), Франсіско Суареса.

Перспективи подальших досліджень, з одного боку, обмежені пропонуваним дослідженням (через необхідність деталізування 3–7 ліній онтології), а, з іншого боку, авторський текст уможливує формування дискусійного простору щодо уточнення дотичних до теми аспектів.

Список використаної літератури

1. Діденко Л. Лексикон онтології: буття та відбуттєвлені. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»* / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. Вип. 19. 242 с. С. 18–26.
2. Кассен Б. ESTI. *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* / пер. з фр. Київ : Дух і літера, 2009. Т. 1. 576 с. С. 127–139.
3. Діденко Л.В. Екзистенція: граничні складники. *Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Васькевич. Київ : Гілея, 2018. Вип. 136 (9). 332 с. С. 180–18.
4. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Griechisch und Deutsch von Hermann Diels, hrsg. v. W. Kranz. Bd. I-III; 6. Aufl. Berlin: Weidmann, 1951-2.
5. Perseus Collection: Plato. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus%3Acorpus%3Aperseus%2Cauthor%2CPlato>.
6. Aristotle's *Metaphysics*. A revised text with introduction and commentary by W. D. Ross. Oxford: The Clarendon Press, 1924. Vol. I. 530 p. Vol. II. 532 p.
7. Терлецький В. Сучасні дискусії про назву Аристотелевого твору, відомого нам як «Метафізика». *Sententiae*. 2017. № 36 (2). С. 50–65. URL: <https://doi.org/10.22240/sent36.02.050>.
8. Sancti Thomae de Aquino. Corpus Thomisticum URL: <http://www.corpusthomicum.org/iopera.html>.
9. Bl. John Duns Scotus. Writings. URL: <http://www.franciscan-archive.org/scotus/index.html#writings>.
10. Suárez F. *Disputationes Metaphysicae* / Digitalisierungsprojekt – koordiniert von Prof. Salvador Castellote und Dr. Michael Renemann. URL: <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/Michael.Renemann/suarez/index.html>.

THE LINES OF ONTOLOGY: (1) PROBLEMATIZATION AND (2) 'METAPHYSICALITY'

Larysa Didenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Philosophy of Humanities Department
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

An authorial construction “the lines of ontology” is of assistance to present the formation of ontology, which foundation is the Being theme/problem. The principal item of the text is the ideas emphasizing (but not detailing) the history of ontology.

Philosophy is rooted in ontology, which formation can be derived not only from ‘the incorporation of terms’ (classical approach) as the first mention, the first explanation, the first definition, etc.; but also from ‘the fundamental idea/ideas’ (nonclassical approach) as quite a long formation period with the core reconstruction. The ‘core’ is assumed to be ‘the common theme/problem’. In this case, it is ‘the Being’ (with ‘a being/existent’ as a derivative).

‘Chronological and aspectual research of the Being’ can be named ‘the lines of ontology’. Among them there are the following: 1) problematization; 2) ‘metaphysicality’; 3) term-rooting; 4) non-metaphysicality; 5) transition; 6) re-metaphysicality (or metaphysicality recovery); 7) essentialness.

With the titles of the mentioned lines of ontology is presented the ‘philosophizing mood’ of the thinkers about the ontological themes/problems. There is a need for further revisions and clarifications of some ideas. So the development of them by human beings from the next generations (mainly in the field of philosophy) was taken as the key reason to choose the thinkers who can exemplify each line of ontology. The research trends consist of thinker’s ideas taken for improvement inside the one line only. The authorial comments can be the generalized researcher’s views created for (re)introduction of some significant for ontology ideas.

The first and the second lines of ontology are introduced in the paper. A clarification for both includes the line specificity, chronological borders, research trends (and the names of the main thinkers), authorial comments.

The research trends of the problematization line of ontology include the following: searching of ‘archē’/‘ἀρχή’; the concepts-and-terms and/or meaning-and-designation practice; an authorial interpretation and justification of a being/existent and the Being; the connection-dependence of existence-thinking-saying presented with ‘εἶναι’; terminological and semantic separation of ‘the Being’ and ‘a being/existent’; the Being is an ‘εἶδος’/‘eidos’-multiplication-and-presentation; the dualization of the World with dominating realm (world of Ideas) and dependent area (material world); creating the basis of the lexicon of ontology.

The ‘metaphysicality’ line of ontology is illustrated with the projects of Aristotle, scholastics (Saint Thomas of Aquino and Blessed John Duns Scotus), Francisco Suarez. The research trends of this line are based on the idea of ‘metaphysics’ from the project of authorial philosophizing system ‘Τῶν μετὰ τὰ φυσικά’/‘Metaphysics’ (Aristotle and his pupils) through Arabic and/or Latin translations and commentaries to European ‘metaphysical tradition’. Saint Thomas of Aquino, Blessed John Duns Scotus, Francisco Suarez and others intended to synthesize an Aristotelian theory of the Being and a being/existent with Christian doctrine (Catholic theology mainly). Optimal version of Aristotelian and Thomistic ideas was created by Francisco Suarez. Additionally to philosophical-and-theological research, there were revisions and improvement of the lexicon of ontology.

Key words: philosophy, ontology, the history of ontology, the lines of ontology, the formation lines of ontology, the lexicon of ontology, Being, frombeingness/-es, being/existent, archē/ἀρχή, metaphysics, theology.

УДК 7.038.541/.6.01:111.852]:069.5(450.341)
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.4>

ЕСТЕТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ІДЕЇ СУЧАСНОГО ВІЗУАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПРОЄКТІВ ВЕНЕЦІЙСЬКОЇ БІЕНАЛЕ)

Ольга Ліщинська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті висвітлено головні естетичні тенденції, які визначають специфіку українського візуального мистецтва. На основі концепцій дослідників показано, що нинішня культурна доба окреслена як епоха необароко. Отже, її визначальними естетичними рисами є динамічність, фрагментарність, стильова й жанрова дифузія та мистецький синкретизм, ігрове начало, театральність. Ці естетичні тенденції проаналізовано на прикладі українських мистецьких проєктів Венеційської бієнале. Розкрито специфіку виставки як видовища, що поєднує презентацію, перформативність і комунікацію, а естетична функція бієнале доповнюється соціальною, громадянською, інформаційною роллю творів, митців, делегацій країн-учасниць. Висвітлено бібліографічні аспекти дослідження, зокрема виокремлено праці таких науковців, як О. Авраменко, Н. Булавина, Г. Вишеславський, О. Сидор-Гібелінда, В. Сидоренко, О. Чепелик та ін. Простежено, що необароковіть уносить ідею карнавальності й видовищності в художню практику. Це продемонстровано на прикладі проєкту О. Мась під назвою «Post-vs-Proto-Renaissance» 2011 р. Висвітлено таку естетичну тенденцію, як інтерактивна взаємодія з глядачами, «смерть автора» і значущість ролі реципієнта (на прикладі твору «Степи мрійників», 2009 р.). Показано, що серед тенденцій візуального мистецтва є тяжіння до соціально й національно маркованих проблем: глобалізації, екологічної неадекватності, культурної пам'яті. Звернення до національної самототожності простежено в українських проєктах 2001, 2003, 2005 рр. Означено, що мистецтво як соціальна активність із суспільним і громадянським спрямуванням наявне в проєктах «Пам'ятник» 2013 р., «Надія» 2015 р. та «Парламент» 2017 р. Простежено паралелі між творами українських митців на бієнале і проєктами-переможцями національних павільйонів США (2009 р.), Анголи (2013 р.), Вірменії (2015 р.). Підсумовано, що художні проєкти українців цілком відповідні до загального мистецького контексту Венеційської бієнале. Вони позначені концептуальністю, динамізмом, використанням інноваційних технологій і соціально-політичною значущістю.

Ключові слова: візуальне мистецтво, Венеційська бієнале, постмодерністська естетика, перформативність, соціальні цінності.

У сучасній культурі й мистецтві як питомому її складнику намітилися тенденції до постійного динамічного оновлення, дифузії та змішування художніх мов, стилів, жанрів, видів. Химерична необароковість фіксована багатьма дослідниками, таким як Х.Р. де Вентос, О. Калабресе, У. Еко, К. Відаль, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Делез, Ж. Бодріяр, Гі Дебор, Ж. Ліповецькі, Е. Тоффлер, а також І. Ільїн, Н. Маньковська та ін. Синонімічними до необароковості є симулякри (Ж. Бодріяра), суспільство спектаклю (Гі Дебора), театрократія (Баландье), імперія ефемерного/ера вакууму (Ж. Ліповецькі). Так, Х.Р. де Вентос сучасне суспільство наділяє схильністю до фрагментарності, пантеїстичності, динамічності, багатополарності. О. Калабресе в праці «Епоха необароко» виділяє мистецьку гіперболізацію, естетику фрагментарності, надмірну деталізацію, ефект повторень, символізм, ілюзію хаотичності, неоднорідність, нерівнозначність у текстах, систему лабіринтів. І. Ільїн ототожнює добу постмодерну з химерою, що зумовлено

прагненням в сучасній культурі поєднати цілісне осягнення життя з усвідомленням вихідної фрагментарності, несинтезованої роздробленості нинішнього людського досвіду [1]. Н. Маньковська специфіку постмодерністської естетики визначає через утвердження плюралістичної парадигми, антисистематичність, адогматичність, відсутність замкнених концептуальних побудов [2]. На думку дослідниці, має місце модифікація естетичних категорій, естетичні мутації (пріоритетна роль категорії «комічного» в іронічній іпостасі, примат асиметрії, дисгармонії, а також неогедоністична домінанта). Стираються межі між видами й жанрами мистецтва, спостерігається дифузія стилів, еклектичне змішування художніх мов. Ці прикмети сучасної естетики, виділені дослідницею, – постмодерністська антиформа, гра, випадковість, фрагментарність, театралізація культури, іронізм, мистецький синкретизм, концепція несамототожності тексту – цілком спільномірні з феноменом необароковості.

Необароковість наповнює мистецький процес тяжінням до карнавальності, маскарадності, видовищності. Перформативність нашої епохи стала неодмінним атрибутом не лише мистецьких акцій, а й самого процесу художнього творення. Мистецтво з останньої третини ХХ ст. відмовилося від традиційних нарративу/оповідності, міметичності, перестало бути «вікном у світ». Воно є частиною різноспрямованого, хаотичного, інформаційно насиченого потоку. Гетерогенність змінює усталені культурні коди, вносить інтерактивну взаємодію, посилює значущість реципієнта в мистецькому творі. У руслі бартівської ідеї «смерті автора» вже не митець, а глядач наділяється роллю автора, він стає інтерпретатором художнього твору.

Головні естетичні тенденції, що наповнюють сучасне мистецтво, механізми його сприйняття й розуміння аналізують такі дослідники: К. Грінберг («Авангард і кіч»), Л. Стейнберг («Інші критерії»), О. Ворд («Мистецтво дивитися. Як сприймати сучасне мистецтво»), С. Андрєєва («Постмодернізм. Мистецтво др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.») та ін. Вони пропонують свої підходи до потрактування актуального мистецтва; закликають відмовитися від стереотипів, упереджень, протиставлення «минулого/ сучасного».

Віддзеркаленням естетичних ідей і тенденцій, необароковості постмодерної доби з її множинно-цілісним культурним синтезом є Венеційська бієнале. Виставка являє собою грандіозне видовище, поєднує презентацію, перформативний показ художніх робіт і динамічну комунікацію митців, критиків, глядачів, творів тощо. Естетична функція бієнале виразно доповнюється соціальною, громадянською, інформаційною роллю творів, а також митців, кураторів, делегацій країн-учасниць.

Венеційська бієнале – одне з найбільших, найпрестижніших зібрань сучасного світового візуального арту. Вагомість виставки посилюється присутністю п'яти тисяч фахових акредитованих осіб. Вони дають оцінку творам, визначають переможців, формують тон сприйняття національних павільйонів та окремих проєктів. Успішність творів визначається також враженням глядачів, медійним висвітленням, рівнем новизни/новаторства, свободотворення. Виставка є перформативною, адже кожен проєкт, вступаючи у взаємодію з часопростором/глядачем/критиками, починає жити своїм життям. У цьому вбачаємо тенденцію необарокової театральності, принципової можливості кожного мистецького твору бути розіграним у формі театралізованого дійства.

Перформативність доповнюється соціальною значущістю, глобально чи національно маркованими проєктами. Митці намагаються якнайкраще репрезентувати свою країну, адже світове визнання отримують і власники найвищої нагороди, Золотого лева, і держава, яку вони представляють. За словами О. Авраменко, бієнале – це шалені перегони за визнанням й дуже важливо «прозвучати» у Венеції [3, с. 27].

Українські митці доби незалежності беруть участь у Венеційській бієнале з 2001 р. Присутність наших художників на Венеційських бієнале вивчають О. Сидор-Гібелінда («Українці на Венеційському бієнале: 100 років присутності»), В. Сидоренко («Венеційська бієнале і проблеми сучасного мистецтва»), О. Авраменко [3, 4], Н. Булавіна, Г. Вишеславський та ін. Цей інтерес підкріплений більше ніж сторічним фактом присутності українських творів на виставці з першого десятиліття ХХ ст.

Українські проекти цілком відповідають вищезгаданим тенденціям. Частина з них спільномірні із загальними світомистецькими тематичними векторами, апелюють до проблем глобалізації, екологічної неадекватності, питань культурної пам'яті, загроз урбанізму, пошуку продуктивної комунікації.

Одна з ключових тем у мистецьких проектах бієнале – спілкування, порозуміння, взаємодія. Прикладом може слугувати український національний проект 2009 р. (53 Бієнале) під назвою «Степи мрійників» (Ілля Чичкан, Міхара Ясухіро). Постмодерністський проект концептуально націлений на розширення кордонів, комунікацію в часі і просторі, пошук себе і свого місця у світі. За художньою формою – це інтерактивна інсталяція, доповнена елементами перформансу. Засипані піском зали вишуканого палаццо Пападополі ХVІ ст. мали творити ілюзію зйомок фільму про подорож Марко Поло з України до Японського моря. Ідею дзеркального множення мандрів, подорожей, пошуку себе у світі і світу в собі, вкладає у концептуальний задум інсталяції, відображають слова куратора проекту П. Дорошенка: «Ніколо Пападополі, котрий був власником палаццо у Венеції у середині ХІХ століття, подорожує Україною, Монголією, Китаєм і далі, аж до вод Японського моря, слідами великого мандрівника Марко Поло» [5, с. 32].

Тема комунікації як на особистісному рівні, так і у формі діалогу з Богом стала ключовою в проекті Оксани Мась. Мисткиня презентувала Україну у 2011 р. на 54 Бієнале з проектом «Post-vs-Proto-Renaissance». Масштабний багатокomпонентний твір являв собою копію Гентського вітваря Я. ван Ейка. Основу творення масштабної інсталяції становили дерев'яні писанки (три мільйони шістсот тисяч штук), розписані людьми із сорока двох країн, що зображали свої гріхи/страхи/переживання. Проект, виставлений у церкві Сан-Фантин і на площі Сан Стає, за словами мистецьких критиків, видовищний і театральньо-атракційний. Преса характеризувала інсталяцію української художниці однією з наймасштабніших і безпрецедентних на Бієнале 2011 р.

Проводячи паралелі з творами представників інших країн, можна звернутися до твору-переможця Бієнале 2009 р. Золотий лев отримав проект національного павільйону США, авторства Брюса Наумана, – «Топологічний сад». Ідея проекту – проблеми міжособистісної комунікації, болю і страждань, руйнування крихких зв'язків між людьми. Експозиція з тридцяти творів концептуально насичена рухом, динамізмом, усе крутиться, рухається й повертається до сенсожиттєвої константи – удару добра і зла, чесноти і гріха. Не випадково зовнішнім акцентом проекту стало неонове панно, що висвічувало словами «пороки і чесноти».

Варто наголосити, що з 2001 р. і донині домінують українські проекти, звернені до національно маркованих проблем: етнокультурної самототожності, національних трагедій (зокрема Чорнобиля), історичних і соціальних потрясінь, останніх революцій і війни на Сході України.

Уже «Перший український проект» часів незалежності (2001 р., 49 Бієнале) спрямований на пошук національної ідентичності. Простий армійський намет, виставлений у парку Джардіні, мав, за словами О. Авраменко, прихований сенс – це алюзія тимчасового перехідного суспільства й культури [3, с. 27]. Дослідниця вважає, що межа, умовно проведена між

експозиційними просторами, мала на меті розвести два світи: райдужну ідилію «дочорнобильського» життя й печаль «післячорнобиля». По зовнішньому периметру розміщені кадри акції «Україна без Кучми». Названий мистецтвознавцями аскетично-постмодерністським, мінімалістичний і концептуальний, проєкт символічними образами окреслив ключові точки тогочасної української культурної мапи.

Проблема пошуків національної ідентичності прозвучала в проєкті «Жорна часу» В. Сидоренка (2003 р., 50 Бієнале). Відзначений українськими та зарубіжними критиками як дуже виразний, сильний, концептуально-синтетичний твір [3, 6], проєкт складний, насичений глибоким філософсько-естетичним змістом, поєднував живописне полотно, фототвори, інсталяцію і відео (режисер О. Санін). Утілює ідею вічності часу, круговороту життя (символізують жорна), долання постколоніального досвіду (репрезентує характерний сидоренківський персонаж), вектор бажаного майбуття (втілює світловий кристал). У творі постмодерністська дифузія мистецьких видів і жанрів націлювала на ігрове включення глядача в розкодовування окремих символів/складників.

Проблема національної самототожності й повернення до національних коренів ще гучніше прозвучала в проєкті «Діти твої, Україно» М. Бабака (2005 р., 51 Бієнале). Проєкт мав чітко виражений етнографічний характер. Автентичні світлини 1920–1950-х рр., ляльки-мотанки, вишивки, асамбляж, інсталяції демонструють культурну ауру рідного автору села Воронинці. Мистецький задум розкриває епіграф до презентації – слова Мілоша Формана: «Не кричи про весь світ – скажи про своє село, але так, щоб тебе почув увесь світ» [3, с. 31]. Автор перекидає місток роздумів, асоціацій до подій Помаранчевої революції, демонструючи відео з Майдану 2004 р. Рустикальний за тематикою проєкт звернений до осмислення шляху, яким крокуємо від своїх джерел і донині.

Співзвучний за тематичним наповненням до вищезгаданих українських проєктів твір-переможець 2015 р. вірменського національного павільйону під назвою «Armenity». Митці вірменської діаспори розмістили твори в монастирі на острові Сан-Лазаро, саме там, де проживала діаспора вірмен. Головна тема, що об'єднала твори, – пошуки ідентичності, втрати/розриви, насилля, геноцид Вірменії 1915 р. (показово, бієнале відбувалося в річницю, 100-ліття цієї трагічної події), водночас ідея неперервності культури, багатство культурної спадщини, традицій, фольклору. Так, інсталяція «Листи з утраченого раю» Буюкташчіяна, створена під впливом листів Байрона, що вивчав вірменську мову і культуру, являє собою великогабаритні вірменські штемпелі, що символізують оживлені спогади. Інсталяція «Вуличні ліхтарі пам'яті» Оганяна – деформовані поламани ліхтарі, що завершуються хромованою сльозою, демонструє заплутані фрагменти минулого. Національно забарвлена тематика поєднується з постмодерною необароковою грою з палімпсестних культурних нашарувань.

Вагомою тенденцією актуального мистецтва є соціальна наповненість, громадянське спрямування художніх творів. Підґрунтям цієї тенденції може слугувати ідея «соціальної скульптури» Й. Бойса, згідно з якою кожна людина в певному сенсі – митець, усі в суспільстві є митцями, саме суспільство є динамічним твором мистецтва. Бойсівська ідея мистецтва як соціальної активності виразно прозвучала в українських проєктах 2013, 2015, 2017 і 2019 рр.

Проєкт «Пам'ятник пам'ятнику» 2013 р. (55 Бієнале) тематично та ідейно об'єднав митців Ж. Кадирову, М. Рідного, Г. Зінковського довкола болючої теми національно-культурної пам'яті, радянського минулого й декомунізації. Серед творів – відеоінсталяція Ж. Кадирової «Пам'ятник пам'ятнику»; «Монумент» М. Рідного (відеотвір про знесення пам'ятника героям радянської революції в Харкові). Тема пам'я-

ті звучить у пульсуючому обширі міста з його просторами: часовими, синхронними, домінуючими/маргінальними.

Тут напрошуються паралелі з проектом національного павільйону Анголи – власником Золотого лева 2013 р. Фотороботи митця Едсона Чагаса під назвою «Луанда. Енциклопедичне місто» (23 фотоплакати) демонструють буття міста без прикрас, його численні простори, часом непередбачувані, непримиренні. У такий спосіб художник документалізує й каталогізує багатозарове місто.

У 2015 р. (56 Бієнале) український проект «Надія» за участі М. Кадана, Ж. Кадирової, М. Рідного, Є. Білорусця, А. Звягінцева та «Відкритої групи» став виразним соціально-політичним висловлюванням. Експозиційний простір об'єднав інсталяцію М. Рідного з текстами віршів С. Жадана на тему війни на Сході України, фотороботи Є. Білорусця – портрети шахтарів на окупованій території в ході воєнних подій 2014–2015 рр. Митці «Відкритої групи» представили інсталяцію, присвячену темі чекання/повернення захисників із зони проведення АТО. Сам експозиційний простір – лаконічний і мінімалістичний скляний куб із написом «НОРЕ!» на набережній – позначений концептуальним сенсом. Український павільйон не залишився поза увагою глядачів і преси. Молоді митці відкрито і прозоро озвучили трагічні події, пов'язані з війною на теренах України, і висловили надію на перемогу.

Проект «Парламент» Б. Михайлова 2017 р. (57 Бієнале) присвячено інформаційним і медійним війнам доби постправди. Це серія портретів політиків на екранах телевізора в техніці глітч-арт (мистецтво цифрових помилок). Меседж художника чіткий: сучасний медіасвіт можна зрозуміти лише враховуючи ознаки епохи постправди: фейк-новини, інформаційне шумування, тролінг та інші гібридні маніпуляції.

На 58 Венеційській бієнале 2019 р. нашу країну представляв проект «Падаюча тінь «Мрії» на сади Джардіні» (авторства митців «Відкритої групи»). За концептуальним задумом, пов'язаний із міфом довкола можливого польоту найбільшого вантажного літака у світі АН-«Мрія» над Венецією й тіні, яку міг би відкинути на сади Джардіні. Усередину літака митці помістили диск з інформацією про всіх нині живучих художників. Головна ідея проекту – тінь «Мрії» і міф довкола неї. В українському павільйоні протягом шести місяців відбувається довготривалий перформанс у спеціально створеній для нього сценографії – переповідання про політ з вуст в уста. Митці «Відкритої групи» у своєму проекті задіяли художню практику акціонізму. Вони стали й суб'єктами, й об'єктами мистецького дійства, а виразної значущості набув саме процес творення роботи, а не результат.

Варто кілька слів присвятити проекту А. Савадова, що посів друге місце в національному конкурсному відборі. Це динамічний перформанс, своєрідна ремінісценція, переключка епох 2019 р. і 1954 р. (події війни в Кореї та виступ Мерілін Монро перед військовими). Зйомки вели на лінії розмежування в Попасній, а співаки в образі Монро виступали перед українськими солдатами. У двох проектах 2019 р. звучить ідея бойсівської «соціальної скульптури», де саме життя є мистецьким перформансом, а суб'єкт (митець) стає твором мистецтва.

Підсумовуючи, варто зазначити, що українські проекти Венеційських бієнале відображають головні естетичні тенденції сучасності: необароковість, перформативність, соціальну заангажованість. Маркерами, що увиразнюють венеційські проекти українців, є концептуальність (націленість на інтерактивну взаємодію з глядачем, його інтелектуальне, духовне, емоційне включення), процесуальність (нестатичність, динамізм), використання нових технологій, контекстуальність (зв'язок із публікою, місцем, середовищем, часом) і соціально-політична значущість (звернення до болючих актуальних проблемах соціокультурного життя українського суспільства).

Список використаної літератури

1. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. URL: <http://lib.ru/CULTURE/ILIN/postmodern.txt> (дата звернення: 20.06.2019).
2. Маньковская Н. «Париж со змеями» (Введение в эстетику постмодернизма. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Mank/05.php (дата звернення: 20.06.2019).
3. Авраменко О. Особливості інтеграції українського актуального мистецтва в європейський мистецький простір. *Сучасне мистецтво*. 2007. Вип. 4. С. 25–39.
4. Авраменко О. Художні світи для Венеції, або ВБ-53. URL: http://mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Suchasne_Mystetstvo_2009.pdf (дата звернення: 15.08.2019).
5. Чепелик О. 53-я Венеційська Бієнале: особливий погляд. URL: http://mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Suchasne_Mystetstvo_2009.pdf (дата звернення: 16.08.2019).
6. Сидор О. Венеційська бієнале як форма реалізації українських культурних стратегій (кінець ХІХ – початок ХХІ століття) : автореф. дис. ... канд. мист. Київ, 2015. URL: http://mari.kiev.ua/sites/default/files/inline-files/Avtoref_O_V_Sidor.pdf (дата звернення: 16.08.2019).

AESTHETIC TRENDS AND IDEAS OF MODERN VISUAL ART (ON THE EXAMPLE OF UKRAINIAN PROJECTS OF THE VENICE BIENNALE)**Olha Lishchynska**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The author of the article is considering the main aesthetic trends that determine the specifics of Ukrainian visual art. Modern researchers call the culture of the modern-day as the era of the Neo-baroque. Its main aesthetic features are dynamism, fragmentation, style and genre diffusion and artistic syncretism, game principle, theatricality. These aesthetic trends are analysed on the example of Ukrainian art projects of the Venice Biennale. The author reveals the specifics of the exhibition as a spectacle that combines presentation, performance and communication. It is shown that the aesthetic function of the Biennale is complemented by the social, civic, informational role of works, artists, delegations of the participating countries. The bibliography of this question is shown with the help of the following researchers: O. Avramenko, N. Bulavina, G. Vysheslavsky, O. Sidor-Gibelinda, V. Sydorenko, O. Chepelyk and others. The author traces that neo-baroque brings the idea of carnival and performance into artistic practice. An example is the O. Mas' project "Post-vs-Proto-Renaissance" (2011). The aesthetic tendency, such as interaction with viewers, the "death of the author" and the significance of the role of the recipient (on the example of "Steppes of the Dreamers", 2009). It is proved that the tendency of visual art is showing socially and nationally marked problems: globalization, environmental inadequacy, cultural memory. The appeal to national identity has been traced in the Ukrainian projects of 2001, 2003, 2005 years. Art as a social activity with social and civic orientation is shown in the projects "Monument" (2013 year), "Hope" (2015 year) and "Parliament" (2017 year). In the article the author traces the parallels between the works of Ukrainian artists at the Biennale and the projects-winners of the national pavilions of the USA (2009), Angola (2013), Armenia (2015). It is concluded that the artistic projects of Ukrainians correspond to other projects of the Venice Biennale. They are marked by conceptualism, dynamism, use of innovative technologies and socio-political significance.

Key words: visual art, Venice Biennale, postmodern aesthetics, performativity, social values.

УДК 130.123.1+141.32

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.5>

ФЕНОМЕН САМОТНОСТІ В БУДЕННОМУ, ГРАНИЧНОМУ Й МЕТАГРАНИЧНОМУ ВИМІРАХ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Віталій Малімон

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
кафедра публічного управління та адміністрування
вул. Короля Данила, 15, 76018, Івано-Франківськ, Україна*

У статті на основі метаантропологічної методології розглядаються особливості розгортання самотності на буденному, граничному та метаграничному вимірах людського буття. Самотність визначається як соціально-психологічне й філософське явище, емоційний стан людини, пов'язаний із відсутністю близьких, позитивних емоційних зв'язків із людьми та зі страхом їх втрати в результаті вимушеної або наявної психологічної причини соціальної ізоляції.

Установлено, що екзистенціальний підхід розглядає самотність як універсальну характеристику людського буття. За точку відліку береться той факт, що люди із самого початку самотні. Самотність – неминуче явище. Людина вільна в тому сенсі, що вона сама «проекує», створює себе, не обмежуючись нічим, крім власної суб'єктивності, сутність якої – у повній незалежності від чогось.

Буденне буття пов'язане з відтворенням родового та цивілізаційного буття людини. Граничне буття або буття-на-межі може бути визначене як вихід за межі буденності з її гармонією в дисгармонійні стани, де відбувається розуміння себе як чогось неповторного та самотнього щодо світу. У цьому екзистенціальному вимірі людського буття внутрішня самотність перестає бути «річчю-в-собі» і стає фундаментальною ознакою існування людини.

Метаграничне буття є подоланням замкненого характеру людського буття, яке виражається в самодостатності владно-вольових актів та об'єктивації як творенні продуктів культури. На цьому рівні буття особливого значення набуває позитивний вияв самотності – усамітнення.

Усамітнення постає як процес добровільного й тимчасового уникнення соціальних контактів з метою активної внутрішньої діяльності, спрямованої на самопізнання та духовний розвиток. Усамітнення є своєрідною формою захисту внутрішнього світу людини й духовного самозбереження. Усамітнення дає змогу гармонізувати свій внутрішній стан та уникнути проблеми вибору особистісної ідентичності в глобалізованому світі, не нести відповідальності за прийняття чи неприйняття відповідного рішення.

Ключові слова: самотність, буденне буття, граничне буття, метаграничне буття, усамітнення, творчість.

Проблема самотності є актуальною для будь-якої епохи. Самотність – це стан, який викликає комплексне й гостре переживання, що виражає особливі форми самопізнання, ставлення до себе і світу. Самотні люди відчувають себе покинутими, непотрібними, загубленими, переживають серйозні страждання, що часто призводить до руйнації їхніх ролей у соціумі.

Сучасні філософські дослідження проблеми самотності як однієї з найважливіших властивостей життєвого світу особистості необхідні для аналізу багатьох філософських проблем, що стосуються різних проявів людського буття.

Самотність як феномен постає в працях А. Гагаріна, Л. Левченко, С. Копилової, Н. Оконської, О. Пальчевської, Н. Хамітова, М. Шелера, В. Шинкарука.

Метаантропологія як окрема галузь знання вперше з'являється в М. Шелера в його пізніх роботах [1]. М. Шелер бачить витоки метаантропології в усвідомленні можливості

трансцендування людини за межі життя, в ту галузь, у якій людина з'єднується з трансцендентним, божественним.

Метаантропологічна методологія розвинута в роботах таких дослідників, як Н. Хамітов («Філософія людини: Від метафізики до метаантропології») [2], Н. Оконська («Основи метаантропології. Людина і світ») [3].

Н. Хамітов розвиває оригінальний інтегруючий підхід, розуміючи під метаантропологією вчення, що виходить за межі філософської антропології як вчення про людину в її повсякденному бутті. На думку Н. Хамітова, метаантропологія – це вчення, яке «в суворому сенсі інтегрує в собі підходи філософської антропології, екзистенціалізму й персоналізму. Це означає, що метаантропологія складається з філософії буденного, граничного і метаграничного буття людини» [4, с. 157–158].

На думку Н. Оконської, метаантропологія є синтетичною формою пізнання: «Це наука, яка народжується на стику (в точці дотику) природознавства ХХ – ХХІ ст., філософської антропології й наукової соціальної філософії ХХ – ХХІ ст.» [3, с. 3]. Дослідження Н. Оконської розвивають проект філософської антропології М. Шелера як інтегральної дисципліни, яка прагне пізнати людину «в усій повноті її буття».

Відповідно до методології, розробленої Н. Хамітовим, що детально розглянута в роботі «Філософія людини: від метафізики до метаантропології» [2], буденне життя людини є станом відносної гармонії, граничне буття виводить людину із цієї гармонії, заперечуючи гармонію буденності, але метаграничне буття відновлює гармонію на новому рівні, формуючи вільну особистість. Буденне, граничне й метаграничне буття формують буденний, особистісний і філософський світогляд людини.

Огляд філософських праць переконує, що проблема людської самотності є багатогранною та багатоаспектною, до неї постійно звертаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені, що свідчить про її актуальність.

Головною метою статті є розгляд самотності як складного феномена, що розгортається на буденному, граничному та метаграничному рівнях.

Сучасну людину глибоко хвилюють проблеми, які стосуються її індивідуальності, унікальності, вона відчайдушно шукає свою винятковість і боїться її втратити. Ці пошуки детерміновані в бажаннях індивіда. І якщо людині це вдається, якщо вона створює ядро або центр своєї винятковості на протиположності «іншим», то вона усвідомлює, що зіштовхнулася з абсолютною самотністю. І тоді індивід намагається досягти якогось контакту через людську прихильність або любов, через свої вчинки, роботу, розваги. Крім того, парадокс полягає й у тому, що люди намагаються бути самими собою, борються за унікальність власної сутності, проти буття, що змінюється, проти тотальної розірваності буття, і якщо це якоюсь мірою вдається, то вони відчують себе самотніми [5, с. 18].

Самотність, як уважає А. Гагарін, – це «екзистенціал, що концентрує смисложиттєву проблематику в єдиному топосі – «точці Я», яка оточена особистісними межами». Вона утримує як умову свого прояву дистанціювання особистості – вільне (усамітнення) або невільне (ізоляція), закріплення і ствердження особистості [6].

Відповідно до постулатів методології метаантропології, самотність доцільно розглядати на буденному, граничному та метаграничному рівнях.

Буденне буття людини – важливе поняття метаантропології, що «окреслює вимір людського буття, у межах якого відтворюється родове та цивілізаційне буття людини» [4, с. 27]. Буденне буття людини є результатом дії волі до самозбереження й волі до продовження роду, тому в його просторі відбувається актуалізація душевного, а не духовного вимірів людського буття.

Буденне буття пов'язане з відтворенням родового та цивілізаційного буття людини. Сприйняття його як самоцінності гальмує актуалізацію неповторно-особистісного начала, пов'язаного з внутрішньоінтенційною спрямованістю людини й іншими телеологічними чинниками її життєорганізації. Буденне буття Н. Хамітов розглядає як «підкореність іншому та іншим, невизначеність власного шляху й небажання вибору» [7, с. 253]. М. Гайдеггер у «Бутті та часі» користується поняттями «буденна присутність», «буденність», «присутність у її повсякденності», характеризуючи їх через принципову безособовість (*das Man*) і називаючи «заспокоєністю в невласному бутті». У цьому бутті людину чекає неістинний (невласний) спосіб існування *Dasein* («людино-самість»), що означається філософом через екзистенціальне падіння, в якому «ось-буття як буття-у-світі загубило себе та існує в падінні геть від себе», зриваючись «у нікчемність неістинної повсякденності», стаючи «втечею від самого себе» [8; 9, с. 45].

Саме тому в буденності рано чи пізно всі почуття й дії накриває нудьга. Людське життя сприймається як щось відчужене від Буття-як-Вічності, як щось короткочасне, замкнено-кінцеве, те, що має безслідно згаснути під напором безжальної стихії часу. У переживанні життя як замкненості й кінцевості проглядає мазохістична спрямованість звільнитися від нудьги буденності, безмежний страх безмежної буденності. Звідси самоочевидним є припущення, що в буденності самотність виявляється передусім як нудьга [10, с. 230].

Нудьга є результатом самотності в буденності й водночас її фундаментальною причиною. Нудьга є результатом самотності, бо вона породжується нереалізованістю у спілкуванні з іншими людьми та самим собою. Нудьга є причиною самотності, бо вона є тією екзистенціальною основою, на якій виростає самотність-нереалізованість. Коло замикається. Щоб розірвати його, необхідно вийти за межі буденності в принципово інші, дійсно екзистенціальні виміри.

Ці екзистенціальні виміри можливі лише як виміри свободи, адже нудьга породжується неможливістю свободи в буденності.

Нудьга призводить до самотності, бо є замкнутістю людського буття. У ній буття людини зачинається від світу, втрачаючи свою насиченість. Утрата насиченості – це втрата можливості особистісного вибору через утрату бажання особистісного вибору [10, с. 233].

Граничне буття або буття-на-межі може бути визначене як вихід за межі буденності з її гармонією в дисгармонійні стани, де відбувається розуміння себе як чогось неповторного та самотнього щодо світу. У цьому екзистенціальному вимірі людського буття внутрішня самотність перестає бути «річчю-в-собі» і стає фундаментальною ознакою існування.

Внутрішня самотність у граничному бутті людини оголюється і стає усвідомленою реальністю. Від цієї самотності не можна сховатися. Її можна лише подолати. Подолати само-зміною, само-трансцендуванням [10, с. 258].

На відміну від буденного, граничне буття людини окреслює вимір людського буття, «де людина актуалізує особистісні ознаки, стаючи водночас відкритою світові й самотньою щодо нього» [4, с. 29]. Це зумовлюється тим, що в граничне буття людина виходить завдяки реалізації волі до влади й волі до пізнання і творчості [4, с. 29]; це закладає екзистенціальну основу суперечливості граничного буття. Тому «граничне буття є тим виміром людського буття, у якому не лише відбувається посилення самотності, а й з'являється можливість дійсного виходу за її межі» [4, с. 29], що означає включення в процеси творення та сприйняття культури.

М. Хайдеггер людське існування розумів як «турботу» в єдності трьох її модусів, відповідно до трьох вимірів часу. «Проект» – вибір людиною самої себе – відповідає

майбутньому, оскільки «тут буття», проектуючи себе, постійно забігає наперед самого себе. Минуле пов'язується із «закинутістю» у світ і даністю самому собі. У теперішньому «тут-буття» належить світу, стурбовано оточуючому» [11, с. 52]. Отже, справжнє або дійсне існування пов'язується насамперед із майбутнім, із трансцендуванням власних меж. Коли відкритість майбутньому зникає, все, що відбувається з людиною, пояснюється причинною детермінацією. Домінування модусу теперішнього часу означає, що людина стає безликою, тобто «падає» в «das Man». Прорив до справжнього або «власного буття» відбувається під впливом шоку, зумовлено усвідомленням того факту, «що світ має характер повної незначущості» [8, с. 186]. Саме цей жах, на думку М. Хайдеггера, змушує людину протиставити себе ситуації, вирвавшись із полону навколишньої «речевості». І тоді, вирвавшись із «речевоподібного» недійсного існування, людське буття набуває свою справжність і тим самим «екзистує» в модусі майбутнього, названого філософом як «забігання вперед» (Vorwegsein).

Отже, для М. Хайдеггера існує лише два види присутності: справжня й несправжня самість (Selbst) і безлика людина (Man). Саме в самості (Selbst) і виявляється її «екзистенція» як відкритість для духовних переживань різноманітного роду. Тобто екзистенція є буттям-у-можливості, на чому й ґрунтується самопроектування і трансцендування людини [9, с. 36].

Гранична ситуація самотності виявляється в такій екзистенційній ситуації цього буття як туга, в якій людина переживає неадекватність власної життєвої стратегії виклику Буття й утрату автентичності. Згідно з М. Хайдеггером, туга «відкриває суще загалом». Згідно з твердженням Н. Хамітова, туга є симптомом самотрансцендування. Однак у її просторі межі видаються безвихідними, і через це нерідко людину охоплює байдужість і відчуття абсурдності власного буття. Це – прорив до власного автентичного існування, екзистенції, що протистоїть безособовому перебуванню та є граничним буттям [9, с. 52].

Туга є «переживанням оголеності своїх онтологічних коренів, які втрачають ґрунт буденності; осягнення приреченості на доконечний вихід у простір духовно-культурного буття» [12, с. 649]. Переживання цієї «оголеності» пов'язано з тим, що, з одного боку, згідно з думкою М. Хайдеггера, доля людини залежить від непізнаних сил внутрішнього світу індивіда, від екзистенції, у цих силах потрібно шукати можливість «справжнього» існування; з іншого – людина існує поряд з «іншими», перебуває в суспільстві. Залежність її існування від «громадськості», «буденності», «повсякденності» призводить до «несправжнього» буття людини, до «розчинення справжнього буття у способі існування інших» [13, с. 53–54]. На думку О. Пальчевської, це один із тих випадків, коли варто вести мову про людину як нарис, який уважають тією структурою, що лежить в основі розуміння людиною буття і своїх можливостей у ньому. На основі способу буття, який конститується екзистенціалом нарису, ось-буття «завжди більше за те, чим воно фактично є. З іншого боку, воно ніколи не більше за те, що воно фактично є» [14, с. 71]. Dasein характеризується як «нарис» з боку огляду здатності утримувати «розімкнутість» світу. Людина як «нарис» є буттям, що проектує саме себе й тому постійно тікає від самого себе. Перехід «нарису» в «проект» – це перехід від його кинутості людині до того, що, згідно з думкою Ж.-П. Сартра, є тим, що людина, екзистуючи, робить із самої себе [9, с. 52].

Метаграничне буття є концептом метаантропології, що описує вимір людського буття, де відбувається «вихід за межі буденного буття з його безособовою завершеністю й граничного буття з його незавершеністю та усвідомленою екзистенціальною відокремле-

ністю» [4, с. 67]. Метагранічне буття є подоланням замкненого характеру людського буття, яке виражається в самодостатності владно-вольових актів та об'єктивації як творенні продуктів культури: «У результаті в метагранічному бутті людини відбувається метаморфоза волі до натхнення, а творчість виходить за межі об'єктивації і стає актуалізацією – творенням себе й простору продуктивної комунікації» [4, с. 67].

Творчість постає як специфічна форма діяння людини – як духовне діяння. У цій специфічній формі діяння людина не тільки досягає навколишній світ і навчається його організувати, розуміти, певним чином взаємодіяти з ним. Людина також досягає власну здатність до подібних взаємодій, вона досягає межі та міру власної самостійності й індивідуальної сили в протистоянні світові. Проте не тільки досягнення меж власного ества відкривається людині в акті творчої взаємодії зі світом. Людина пізнає можливості виходу за ці межі, подолання встановленої міри відкритості світові. Тому творчість завжди є потрясінням, у якому долається замкнутість людського життя, відкривається новий простір існування, суттєвого діяння, іноді здається, що цей простір безмежний. У результаті постає можливість справжнього подолання відчуття самотності.

Екзистенційна ситуація самотності набуває якісно нового відтінку в метагранічному бутті, означуючи «вихід за межі маніпуляції та об'єктивації буденного і граничного буття в просторі актуалізації особистості» [7, с. 261]. За таких умов вона втрачає свій фатальний характер і стає новою реальністю – усамітненням, яке в народі відоме як «самітництво». Вихід людини за межі самотності в метагранічному бутті можливий «через феномени толерантності й любові, що знаменують собою вищі прояви внутрішньої комунікації» [7, с. 261]. У цьому випадку людське самотворення розгортається до співтворення, а «само-бутність» спрямовується до «спів-буттєвості» [9, с. 51].

На думку данського філософа, теолога й письменника С. К'єркегора, потреба в усамітненні постає критерієм і мірою духовності людини, її внутрішньої сили. Духовно слабка людина сприймає стан самотності із жахом. Самотність для неї – духовна смерть, тому вона тягнеться до іншої, до спілкування, адже не здатна перемагати власні труднощі самостійно. Із цього приводу мислитель пише: «Це безмозке стадо людей, які не є такими, це стадо «нерозлучних», вони так мало відчують таку потребу, що, подібно до папуг, умирають, коли залишаються на самоті; як мала дитина, яка не засне, доки їй не заспівають колискову, так і їм необхідний мотив спілкування» [15, с. 296]. Зазвичай такі люди прагнуть допомоги від інших, а частіше за все в процесі спілкування вони підсвідомо застосовують механізм психологічного захисту – тікають від проблем власного «Я».

Усамітнення – це не тільки випробування для людини, а й можливість самоствердження своєї людської сутності й переживання своєї особистості над зовнішніми обставинами. І тільки в усамітненні людина зможе зрозуміти своє існування, якого потребують близькі та яке заслуговує на небайдужість і спілкування. Тільки через переживання позитивної самотності людина стає особистістю, яка може зацікавити світ.

Отже, самотність постає як складний феномен, що розгортається на трьох рівнях: буденному, граничному й метагранічному. Відповідно, на всіх рівнях можна спостерігати як позитивні, так і негативні аспекти самотності. Позитивна самотність людини призводить до глибшого самоусвідомлення, пошуку внутрішніх ресурсів, що зумовлює духовне єднання з іншими людьми. Усамітнення дає людині змогу задовольнити дві екзистенційні потреби: побути на самоті із самою собою й водночас зберегти зв'язок і єдність із навколишнім соціальним середовищем. Усамітнення є умовою розгортання творчої діяльності, продукування нових культуротворчих смислів.

Список використаної літератури

1. Шелер М. Положение человека в Космосе. *Проблема человека в западной философии* : переводы / сост. и послесл. П.С. Гуревича ; общ. ред. Ю.Н. Попова ; пер. А. Филиппова. Москва : Прогресс, 1988. С. 31–95.
2. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. Киев : Ника-центр ; Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2002. 334 с.
3. Оконская Н.Б. Основы метаантропологии. Человек и мир. Москва : Вузовская книга, 2004. 222 с.
4. Хамитов Н. Философия: бытие, человек, мир. Киев : КНТ ; Центр учебной литературы, 2006. 456 с.
5. Левченко Л.Ю. Проблема самотності: гендерний контекст : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.04 «Філософська антропология, філософія культури». Київ, 2007. 23 с.
6. Гагарин А. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (от Античности до Нового времени). Историко-философский аспект : автореф. дисс. ... докт. философ. наук : 09.00.03 «История философии». Екатеринбург, 2002. 47 с.
7. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: Проблема людини та її меж / ред. Н. Хамітов. Київ : Наук. думка, 2000. 272 с.
8. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В.В. Бабикина. Санкт-Петербург : Наука, 2006. 452 с.
9. Пальчевська О.Г. Екзистенційно-смісложиттєві орієнтації віруючих пізньопротестантських конфесій : дис. ... канд. філософ. наук. Рівне, 2016. 210 с.
10. Хамітов Н.В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-ге вид., перероб та доп. Київ : КНТ, 2017. 370 с.
11. Руткевич А. От Фрейда к Хайдеггеру: критический очерк экзистенционального психоанализа. Москва : Политиздат, 1985. 176 с.
12. Шинкарук В. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
13. Мысливченко А. Экзистенция и бытие – центральные категории немецкого экзистенциализма. *Современный экзистенциализм* : критические очерки / ред. кол. : Л.Н. Митрохин и др. Москва : Мысль, 1966. С. 47–60.
14. Копилова С. Екзистенціали людського буття : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03. Запоріжжя, 2008. 195 с.
15. Кьеркегор С. Страх и трепет. Москва : Республика, 1993. 383 с.

PHENOMENON OF LONELINESS: FROM FEELING TO LIFE STRATEGY

Vitalii Malimon

*Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
Department of Public Administration and Management
Korolya Danyla str., 15, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

In the article on the basis of meta-anthropological methodology the peculiarities of the unfolding of loneliness on everyday, boundary and meta-boundary dimensions of human being are considered. Loneliness is defined as a socio-psychological and philosophical phenomenon, an emotional state of a person, connected with the absence of relatives, positive emotional connections with people and the fear of their loss as a result of the forced or existing psychological cause of social isolation.

Established that existential approach considers loneliness as a universal characteristic of human existence. For the countdown it is accepted that people are lonely from the very beginning. Loneliness is an inevitable phenomenon. A person is free in the sense that she “designs” herself, creates herself, not limiting to anything, except for its own subjectivity, the essence of which – in complete independence of something.

Everyday life is associated with the reproduction of ancestral and civilized being. Boundary being or being-on-the-border can be defined as going beyond everyday life with its harmony in disharmonious states, where one understands oneself as something unique and lonely in relation to the world. In this existential dimension of human being, inner solitude ceases to be a “thing- in itself”, and becomes a fundamental sign of existence.

A meta-border being is the overcoming of the closed nature of human being, which is expressed in the self-sufficiency of power-willed acts and objectification as the creation of cultural products. At this level of being a person of particular importance becomes a positive manifestation of loneliness – solitude.

Solitude emerges as a process of voluntary and temporary avoidance of social contacts for the purpose of active internal activities aimed at self-discovery and spiritual development. Solitude is a kind of protection of the inner world of man and spiritual self-preservation. Solitude allows you to harmonize your inner state and avoid the problem of choosing a personal identity in a globalized world, without being responsible for making or not making the right decision.

Key words: loneliness, everyday life, boundary existence, meta-boundary existence, solitude, creativity.

УДК 141.7:177.82:159.952.13

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.6>

МІГРАЦІЯ «САМІСТЬ – СУБ'ЄКТНІСТЬ» У СОЦІАЛЬНОМУ СПОДІВАННІ

Олег Масюк

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Дніпровська, 33 А, 69063, м. Запоріжжя, Україна*

У статті описується становлення суб'єкта сподівання як учасника проєкції майбутнього. Нестабільність людських можливостей відображається у зміні ставлення до викликів невідомого, що потребує належного соціально-філософського осмислення. У роботі аналізується міграційний шлях «самість – суб'єктність». Він розглядається в контексті зміни відображення власного у спільному, а також засобів його формування в перспективі.

Автор звертає увагу на дискусію між релігійним і світським баченням прийдешнього, де дійові особи і сподівання змінюються під впливом тиску невідомого на сьогодення. Суб'єктність висвітлюється через трансформацію самості під час екстраполяції проєкцій бажаного на майбутні суспільні відносини. Зміна суб'єктності включає переосмислення простору для подальших соціальних перетворень. Репетитивна проєкція «Я» на навколишній простір задає напрям його бажаної трансформації та розкривається як калейдоскоп перспективних індивідуальностей на шляху до досягнення суб'єктності.

Позначено вектор релігійно-культурної підтримки людини під час зустрічі з несподіваним. Практика подібних зіткнень подана як розвиток перспективної суб'єктності учасників сподівання. Крок від культурного шаблону до творчого бачення майбутнього є напрямом формування наративу існування, яке розкривається в автономізації діяльності суб'єкта в соціальному просторі.

Особлива увага приділяється анонімності сподівань, що зумовлено наявною тенденцією на уніфікацію практики проєктування майбутнього. Піком розвитку суб'єктності сподівання є конкуренція між проєкціями майбутнього за статус загального вектору суспільних перетворень у трансуб'єктивному світі. Анонімність сподівань виникає внаслідок жорсткого загострення подібної боротьби, що призводить до «загибелі автора» та повернення до практики шаблонів проєктування. Виходом із цієї ситуації є підсилення авторської позиції під час створення перспективи, що розширює горизонти й вектори розвитку майбутніх суспільних відносин.

Ключові слова: самість, суб'єкт, автор, пророк, сподівання, Творець, шурале, конкурування.

Здатність бути людиною залежить від уміння бачити власне місце в майбутньому житті, яке формується поступово в процесі побудови відносин «людина – світ». Комплексне осмислення суб'єктності й темпоральності існування дає змогу по-новому подивитися на становлення людяності у прийдешніх суспільних відносинах.

У постмодерному суспільстві протиріччя «сподівання – очікування» виходить на щабель «сподівання – пропозиції», що наближає кінець традиційного бачення суб'єктності в проєктуванні майбутнього. Репетитивність подібних пропозицій у зазначених умовах призводить до того, що втрачається практика автономного створення «Я». Погляд на процес міграції суб'єктності в осмислені прийдешнього існування дає змогу відтворити більш повну картину становлення дійових осіб під час проєктування майбутнього. Відповідно, дослідження міграції «самість – суб'єктність» у соціальному сподіванні є актуальною темою для наукового дослідження.

Пошуком релігійної суб'єктності й аналізом її подальшої трансформації займалися Абу Хамід Аль-Газалі [1], С. Мурасакі [3], Феофан Затворник [9], К. Юнг [7]. Формування суб'єктності в наявному та майбутньому соціальному просторі відслідковували П. Сороскін [4], М. Туган-Барановський [5], Я. Фаріна [8], О. Чернієнко [10], М. Гайдеггер [11]. Прояв самостійності у викладенні прийдешнього буття описували Р. Барт [2] та Дж. Мід [12].

Метою статті є визначення сутності, змісту й напрямів міграції «самість – суб'єктність» під час створення соціальних сподівань.

Звернемося до хронології розвитку цього процесу. Суб'єктність у сподіванні виникає як джерело стороннього порятунку існування людини та наближається до синергії особистості з бажаним майбутнім. Щодо першого елемента міграції. Якщо говорити про самість, то обов'язково треба згадати К. Юнга. Він запропонував розглядати її як «наявну, але неповністю пізнану особистість» [7, с. 15]. Самість є станом особистості, який потребує додаткового осмислення щодо функціонування людини в соціальному просторі. Вона наявна тут і зараз, що робить її фундаментом для створення сподівання в теперішньому часі.

З іншого боку, суб'єктність спирається на рух «Я» (самості) та містить каузальний аспект. Я. Фаріна наголошує: «Стосовно людини «бути суб'єктом» – означає бути носієм ідеї «Я», а це, у свою чергу, означає, що людина мислимо сприймає, переживає і здійснює себе як причину себе самої» [8, с. 44–45]. Поновлювана суб'єктність формує вектор перспективного існування, який розкриває зміст кроків від «Я – наявний» до «Я – бажаний». Суб'єктність розвивається через зміну самості й має процесуальний характер. Вона трансформується за рахунок темпоральної міграції уявлень людини про себе в соціальному просторі.

Розкриваючи різницю між бути і здаватися суб'єктом, О. Чернієнко робить акцент на комунікації. Вона розмежовує як реальний, так й ілюзорний статус людини в процесі соціальної взаємодії. О. Чернієнко говорить: «... суб'єктність як базова категорія теоретичного осмислення візуальних комунікацій постає сьогодні як візуальна ілюзія» [10, с. 89]. Ця теза наголошує на важливості ефективної соціальної взаємодії, що є вирішальним для кожного учасника суспільних відносин під час здобуття статусу перспективного суб'єкта. Відповідно, ідентифікація суб'єкта в постмодерному соціальному просторі є не тільки проявом модних візуальних ілюзій під час інформаційної взаємодії, а й показником ефективності реалізації соціальних сподівань. Сама суб'єктність стає метою проєкції майбутнього, яка «продається» послідовникам як кращий зразок існування.

Якщо ми бажаємо зрозуміти рух суб'єктності під час утілення сподівання, то маємо звернутися до історії становлення його дійових осіб, яка розкриває підґрунтя для створення цієї проєкції прийдешнього існування. К. Юнг визначив зв'язок самості з образом Всевишнього. Він вважає: «Самість є образом Бога або чимось від нього невіддільним» [7, с. 35]. З огляду на це твердження, у сподіванні поєднуються образи «Я» та «Бог», які апостеріорі визначають послідовність кроків для досягнення потрібного майбутнього. При цьому суб'єктність початково належить тільки Богу, а перспектива проглядається через наближення та віддалення від нього.

За наслідком синкретизму цих образів у сподіванні з'являється суб'єктність, яка допомагає людині рухатися у напрямі обраного Творцем майбутнього. Він презентує шаблон розвитку суб'єктності для перспективного існування, який конструюється за допомогою інтенції самості на Бога та наближення до нього через його прийняття. Абу Хамід Аль-Газалі наголошує: «Коли ти приймеш Аллаха як Опікуна, тоді знайдеш шлях до всіх благ» [1, с. 355]. Отже, історично рух до благосного життя має бути через Бога й саме це

існування є бажаним. Здобуття потенціалу в разі наближення до ідеалу дає змогу наповнити самість діяльнісною основою, а також звернути увагу на подальші напрями її розкриття під час створення суб'єкта прийдешнього існування.

Самість є формою виходу людини до загалу. Вона визначає перспективи існування людини та можливість реалізації її домагань. Проте спочатку цей діалог зі світом знаходиться всередині неї. К. Юнг визначає специфіку взаємодії «власне – спільне» в процесі розвитку самості. Дослідник стверджує: «Самість як індивідуальність одинична та неповторна, а як архетип-символ вона – образ Бога, а відповідно, всебічна та «вічна» [7, с. 18]. Тобто протиріччя «власне – спільне» зароджується ще в людині та поступово переноситься в сподівання як осмислення ролі провідника в майбутнє.

Божественне спільне є відображенням кращого в кожній конкретній людині, що виводить її у світ бажаного можливого. Подібною точки зору дотримується Феофан Затворник. У його думках Всевишній є батьком і наставником. Він писав: «Батько береться донести душу учня на Небо, але за умови, що й він буде працювати над собою» [9, с. 35]. Зауважимо, що образ провідника в кожному з нас діє не тільки на суб'єктивну перспективу, а й на майбутнє оточуючих людей. Суб'єктивний вплив на подальше співіснування починає утворюватися ще до початку його усвідомлення, і саме власна активність у досягненні спільного ідеалу дає змогу гармонізувати подальше життя людини.

Генезис самості задається обрисами простору майбутнього існування. Проектування суб'єктивного буття стосовно ідеальних координат детермінує досягнення бажаного стану в прийдешньому. Внутрішній і зовнішній світ людини трансформуються залежно від обраної точки маршруту. Прикладом цього може бути художнє переосмислення бажаного світу в Амідаїзмі. Пошук *genius loci* розвивається як у цьому, так і в потойбічному світах. С. Мурасакі відтворила спробу реалізації прийдешньої самості через долучення до «Чистої Землі» наяву. Вона писала: «Позаду Десятий день Третього місяця, вишні вже розквітлі, небо безтурботно сіяє, напевно, так і виглядає земля Будди Аміди» [3, с. 210]. Зародки суб'єктності починають мігрувати в проектному просторі сподівання від наявного до прийдешнього, яке розглядається як бажане місце життя. При цьому універсальна модель релігійного шляху людини до Творця є прообразом становлення суб'єктності під час створення сподівання. Вона орієнтована на пріоритетне місце інобуття майбутнього суб'єкта.

У процесі побудови сподівань автор і суб'єкт проектування розділені між собою статусом і нормами прийдешньої взаємодії. Автор відображається в суб'єкті (продукті авторської роботи), але вони не еквівалентні за впливом на розвиток подій. Відповідно, міграція суб'єктності в теологічному світі можлива лише умовно та залежить від окресленого простору життєдіяльності дійових осіб сподівання.

Спроба раціоналізації подібних проєкцій і контроверсія людини з Творцем утворили «вакансію» провідника в майбутнє, а також обернула самість на самотність, де внутрішній діалог проводиться переважно з небуттям. Це дзеркальне відображення себе є початком повторювальної нереалізованості сподівання. Аналізуючи подібне сприйняття межі існування, К. Юнг наголошує на розповсюдженні *тіні самості*: «Страшна дійсність загрозливо постала перед нашими очима у вигляді розколу нашого світу на дві частини. За скасуванням образу Бога прямо впливає руйнація людської особистості» [7, с. 131]. Ця чорна діра атеїзму утворила місце для візіонера, який узяв на себе роль поводири для людини в невідоме майбутнє.

Окрім дійових осіб сподівання, існує й персоніфікація несподіванки, яка має міфологічно-казкове коріння. Татарський поет Г. Тукай описує випадкову зустріч джигіта з шура-ле (дідьком), яка завершилася на користь людини [6]. Казкова творчість допомагає зрозуміти

міти, що осмислене ставлення до майбутнього дає змогу впоратися з несподіванками, що уособлюються для нас у боротьбі з деструктивними суб'єктами перспективної взаємодії.

Отже, суб'єктність формується через свободу вибору майбутнього й персоніфікацію правильного та неправильного шляхів подальшого життя. Людина не має постійний статус автора майбутнього, що зумовлено нестабільністю її життєвих сил, а також необхідністю шукати підтримку в більш могутніх організаторів соціального простору.

Зняття стороннього втручання задає індивідуальний вектор розвитку проекції майбутнього. Образ поводири переноситься в центр створеного сподівання та відображається у вигляді *self-made visionary*. Головною рисою подібної міграції є зазіхання людини на авторство в майбутньому соціальному просторі.

Цей автор сподівання розкриває суб'єктивне бачення існування, яке відображається в поведінці його «читачів», що трансформує їхні уявлення про прийдешнє. Так, Толстовство як спадок творчості Л. Толстого визначило ненасильницький вектор людського співіснування у світі на багато років вперед і знайшло відгук навіть у діяльності М. Ганді, що зробило їх обох непересічними суб'єктами гармонізації світової взаємодії.

Під час пошуку людиною суб'єкта сподівання в собі найбільш ефективним засобом є цілеспрямоване існування, яке ускладнюється в процесі інтенсифікації перспективних комунікацій. Я. Фаріна наполягає: «... суб'єктність необхідним чином виступає в актах цілепокладання (відтворення передбачає наявність «образу-еталону», що постійно оновлюється, спрямовує процес відтворення сутнісного)» [7, с. 45]. Отже, суб'єктність у сподіванні утворюється за рахунок спрямованого перенесення самості на перспективний соціальний простір, що дає змогу закріпити її стабільність у найближчому майбутньому.

Вона зумовлює усвідомлене відображення учасника прийдешньої соціальної взаємодії, що змінюється в процесі міграції дійових осіб у проекції майбутнього. М. Гайдеггер зауважував: «Із виокремленої належності до кола відомого складається, серед іншого, людська самість» [10, с. 116]. Зазвичай виокремлення вважається обмежувальним методом пізнання, але визначення відомого в прийдешньому дає можливість задати кінцеву мету сподівання.

Якщо розглядати самість як еквівалент стабільності існування людини в соціальному світі, то можна об'єднати її з надійністю, яка визначає чутливість людини до змін. М. Гайдеггер зазначав: «Людська самість у своєму бутті спирається на надійність зрозумілого сутнісного та його оточення» [10, с. 117]. Тобто самість відображає надійність наявного, суб'єктність – потенціал майбутнього, а авторство – вектор прийдешнього розвитку учасників суспільних відносин. Указана ідея задає точку відліку та напрям руху дійових осіб сподівання. При цьому міграція в проектуванні перспективи еквівалентна міграції в природному середовищі та пов'язана з виживанням проектанта.

Перейдемо до аналізу зміни статусів учасників сподівання. Міграція «самість – суб'єктність» формується в процесі соціальної взаємодії та розкриває її найближчу перспективу. Вона стимулює появу темпоральної екстраполяції «Я», яка постає прообразом сподівання під час проектування на тривалі періоди. Дж. Мід писав: «Інстинкт, стимуляція, соціальна реакція не передбачають ніякої самосвідомості. «Я» виникає в соціальній поведінці та не виникає будь-де, окрім людських відносин» [11, с. 42]. Моментальна проекція «Я» на навколишній простір задає розуміння плину соціального часу як калейдоскопу перспективних індивідуальностей і є засобом перенесення самості на суб'єктний рівень.

Колективна суб'єктність сподівання формується на відокремленому щаблі соціальної взаємодії. П. Сорокін говорив: «... суспільство, організм, соціальний клас дійсно існують не тільки в нашій свідомості, а й поза нею, у транс суб'єктивному світі у вигляді

універсалій» [4, с. 408]. Відповідно, суб'єкт сподівання є також універсалією, яка визначає потенціал розвитку транссуб'єктивного світу.

Існування автора сподівання є відносною даністю. Він має бути, але це не говорить про те, що він є зараз. Якщо автор сподівання присутній, то він може розвивати реалізацію проєкції в бажаному напрямі прийдешнього існування, а якщо ні, то сподівання заглиблюється в хаос анонімності й безвідповідальності. Усвідомлення себе в майбутньому може змінюватись від самоті до авторства, що залежить від вектору докладення зусиль. Конкурування сподівань народжує транссуб'єктність як стан очищення та прийняття перспективи.

З часом авторство відокремилось в керуючий процес і знайшло своє місце у взаємодії «самість – суб'єктність». Якщо самість є проявом самоусвідомлення людиною самої себе в просторі та часі, то авторство – це здатність уносити власні суб'єктивні зміни в розвиток подій у навколишньому просторі. Обсяг самоті й суб'єктності в сподіванні залежить від наявності свободи під час проєктування майбутнього, а наявність авторства передбачає визначення меж наративу подальшого існування. Суб'єктність є засобом подолання людиною спротиву соціального світу, а авторство відображається в розмежуванні перспектив існування.

Залишається складне питання про те, як відбувається інволюція авторства сподівання, а також про чинники його самоліквідації. Аналізуючи практику опису буття, Р. Барт наголошував: «... царювання автора історично було й царюванням критика, а сьогодні водночас із автором є нестійкою й критика» [2, с. 234]. Подібне протиставлення призводить до втрати самостійності у сподіванні, що зумовлено втратою ресурсів життєдіяльності. Так, автор нереалізованого сподівання є спостерігачем небуття перспективи, що впливає на його здатність створювати проєкції майбутнього.

Паралельно варто зауважити, що анонімні сподівання зустрічають менший спротив, так як немає мішені для критики від носіїв соціальних очікувань. Разом із цим анонімні сподівання породжують безвідповідальне ставлення до майбутнього, яке проходить поряд, але незалежно від людини. Цей хаос руйнує раціональне сприйняття плину суспільного життя. Урешті-решт, зникнення автора сподівання призводить до повернення страху перед прийдешнім небуттям.

Автор розкриває наратив подальшого існування, що робить його активним борцем за суб'єктність для себе й для інших. Анонімність можна вважати трагічним наслідком боротьби за справжнє відображення себе та своїх ідей у соціальному просторі. Р. Барт визначив: «Вимарування автора із контексту – це не просто факт або ефект письма. Ним доверху наповнений увесь сучасний текст» [2, с. 234]. Зауважимо, що автор і суб'єкт сподівання розрізняються самостійністю у викладенні наративу майбутнього. Відсутність автора сподівання породжує атракцію, яка притягує його симуляції. Авторство підкреслює значення та змістову специфіку твору, а анонімність відкриває шлях до «клонування» суб'єктів і шаблонування сподівань.

Розглянемо атракцію, яка визначає вектор міграційних процесів у сподіванні. О. Чернієнко бачить її як моду, що «є інваріантом переходу від суб'єкта до суб'єкта, інваріантом, що характеризує об'єкт відображення» [9, с. 4]. Мода на анонімні сподівання є не тільки переходом до симуляції життя, а й проявом зациклення проєкції майбутнього на іконотипі подальшого існування. З'являється універсальна модель для-себе сподівання, що характерна егоїстичністю мікрокосму майбутнього.

Задля пояснення зміни в суб'єктності сподівання необхідно звернутися до позиції М. Туган-Барановського й акцентувати увагу на розумінні боротьби за ресурси життєді-

альності в майбутньому соціальному просторі. Він писав: «Необмежене панування вільної конкуренції призводить до придушення слабких сильними» [5, с. 141]. Згідно із цим твердженням, міграція суб'єктності пов'язана з використанням потенціалу дійової особи сподівання, що впливає на перерозподіл заявлених діяльнських статусів у майбутньому.

Підживлення конкуренції призводить до активізації транссуб'єктної взаємодії, яка відсуває авторське бачення майбутнього на другий план, що зумовлено доцільністю й ефективністю подальшого життя. Суб'єктна інтенція скорочує темпоральну відстань реалізації сподівання, так як боротьба за виживання не дає оцінити масштаб прийдешніх перетворень. Проте переможцю цієї конкурентної боротьби не дано стати автором, тому що він лише транслює переможну проєкцію майбутнього. Авторство вимагає рефлексії щодо змін, які починаються творцем сподівання.

Різномарв'я діяльнських статусів людини майбутнього уніфікується до безликого учасника соціальних сподівань, який утратив свою унікальність за рахунок симуляції як наявного, так і прийдешнього існування. Якщо міграція «автор – суб'єкт» пов'язана із секулярним запереченням божого посередництва «людина – майбутнє», то міграція «суб'єкт – учасник» зумовлена інформаційно-технологічним запереченням унікальності людини, що дає сподіванню загальноприйнятний вектор розвитку. Отже, нігілізм проєктанта прийдешнього, замість збільшення свободи, тисне на його самостійність стосовно відображення перспективи, що зумовлено пошуком нових меж в опрацюванні невідомого майбутнього.

Підбиваючи підсумки дослідження, зазначимо, що міграція «самість – суб'єктність» під час утілення сподівання відбувається за рахунок подвійного заперечення, яке виводить уніфікований шаблон розвитку майбутнього. Особливе місце в цьому випадку посідає «смерть автора», який протягом генезису практики створення сподівання намагався замінити Творця, але стає жертвою конкурентної боротьби під час проєктування та опанування майбутнього соціального простору.

Міграція від самості до суб'єктності є прогресивним процесом, який є кроком на шляху до реалізації сподівання в соціальному просторі. Проєкція майбутнього набуває креативного потенціалу, що сприяє індивідуалізації бачення плину подій у навколишньому світі й набуттю статусу автора свого життя.

Анонімність сподівання є показником активної конкуренції щодо впровадження проєкцій майбутнього. Ця ситуація відображається в загибелі не лише суб'єкта, а й автора сподівання. Трагедія постмодерних сподівань полягає у вакуумі потенційних суб'єктів, який народжує лжепророків.

Утрата провідника в майбутньому впливає на виникнення його варіативного заміщення *self-made visionary*, який поєднує ролі автора та суб'єкта, що робить вектор розвитку сподівання залежним від його суб'єктивного бачення подальшого існування. Вибір замітника є прийняттям симуляції за реальність, яка розвивається на фундаменті тимчасового потенціалу конкретної людини.

Отже, міграція статусів дійових осіб сподівання має як еволюційний, так й інволюційний напрями, що залежать від перспектив існування в соціальному просторі. Разом із цим керувати вказаним процесом можна за рахунок підсилення авторської позиції в проєктуванні майбутнього. Відродження автора розкриває горизонти та вектори розвитку соціальних сподівань.

Список використаної літератури

1. Аль-Газали, Абу Хамид. Исследование сокровенных тайн сердца / пер. с арабского. 3-е изд. Москва : Ансар, 2008. 472 с.

2. Барт Р. Смерть автора. *Избранные работы: Семиотика: Поэтика* / пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. Москва : Прогресс, 1989. 616 с.
3. Мураками С. Повесть о Гэндзи : в 3 т. / пер. с яп., вступ. ст., приложение и коммент. Т.Л. Соколовой-Делюсиной. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Гиперион, 2010. Т. 2. 592 с.
4. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика / пер. с англ. ; вст. статья и комментарии В.В. Сапова. Москва : Астрель, 2006. 1176 с.
5. Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему. Сборник социально-философских произведений. Москва : Российская политическая энциклопедия, 1996. 528 с.
6. Тукай Г. Шурале. URL: <http://kitap.net.ru/shurale-r.php> (дата звернення: 04.05.2019).
7. Юнг К. Г. Эон: Исследования о символической самости / пер. с нем. В.М. Бакусева. Москва : Академический Проект, 2009. 340 с.
8. Фаріна Я.О. Суб'єкт і суб'єктність як соціальні феномени: наукові інтерпретації. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Серія «Соціологія»*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 172. Т. 184. № 34. С. 43-56.
9. Феофан Затворник. Что потребно покаявшемуся и вступившему на добрый путь спасения. Москва : Новая книга, 1998. 112 с.
10. Чернієнко О.В. Візуалізація ідентичності суб'єкта у соціальному просторі інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Дніпр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2018. 228 с.
11. Heidegger M. Being and time: a translation of Sein und Zeit. New York : State University New York Press, 1996. 512 p.
12. Mead G.H. The Individual and the Social Self: Unpublished Work of George Herbert Mead. Chicago : The University of Chicago Press, 1982. 235 p.

MIGRATION “SELF – SUBJECTIVITY” IN SOCIAL HOPE

Oleh Masiuk

*Zaporizhzhya National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Dniprovskaya str., 33A, 69063, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article describes becoming a subject of hope as a participant in the projection of the future. The instability of human capabilities reflect in the change in attitude to the challenges of the unknown, which requires proper social and philosophical reflection. The paper analyzes the migration path of “self – subjectivity”. It consider in the context of changing the reflection of one's own in the common, as well as the means of forming it in perspective.

The author draws attention to the discussion between the religious and the secular vision of the future, where the actors' hopes change under the influence of the pressure of the unknown on the present. Subjectivity describes as the transformation of the self in extrapolating the projections of desire to future social relations. Changing subjectivity involves rethinking the space for further transformations.

The author indicates the vector of religious and cultural support of the person in meeting with the unexpected. The practice of such collisions present as a development of perspective subjectivity of the participants of the hope. The step from the cultural template to the creative vision of the future is the direction of forming the narrative of existence, which reveal in the autonomy of the subject's activity in the social space.

Particular attention paid to the anonymity of hopes, due to the current tendency to unify the practice of designing the future. The peak of the development of the subjectivity of hope is the competition

between the projections of the future for the status of the common vector of social transformations in the trans-subjective world. The anonymity of hopes arises because of the intense aggravation of such a struggle, which leads to the “death of the author” and the return to the practice of design patterns. The way out of this situation is to strengthen the author's position in creating a perspective that expands the horizons and vectors of development of future social relations.

Key words: self, subject, author, prophet, hope, Good, shurale, competition.

УДК 17:177

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.7>

ГУМАНІСТИЧНА МОРАЛЬ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Марина Москальчук

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті здійснено короткий огляд досліджень гуманістичної моралі періоду радянської доби. Така спроба сьогодні є вкрай важливою, адже перегляд радянської етичної думки допоможе краще зрозуміти реальні цінності, світогляд учених, які працювали в умовах тоталітарного режиму. Загалом радянські філософи відчували амбівалентне ставлення до питань моралі, тому їхній спадок заслуговує не стільки засудження, скільки більш виваженого ставлення. У ході дослідження встановлено, що головним складником моралі є гуманізм, на основі якого формуються принципи та цінності моралі. За допомогою проведеного огляду з'ясовано, що гуманістична мораль сприяє виникненню ідеї толерантності, яку радянські вчені визнавали як таку, що виховує в людині моральну відповідальність, колективізм, відповідальність не тільки за власні вчинки, а й за вчинки інших, що означало бути вільною людиною, тобто всі дії особистості є вільними й відбуваються без будь-якого примусу. Гуманістичну мораль радянської доби ще називають «соціалістичним гуманізмом», за яким людина визнається найвищою цінністю, проголошується рівність між людьми, незалежно від їхнього соціального статусу, релігійних поглядів, кольору шкіри. Також соціалістична мораль повинна мати в основі проголошення наукового пізнання, бо саме за допомогою наукового світогляду людина створює для себе сенс життя, до якого прагне. Окрім цього, наукове знання допомагає людині зрозуміти власну індивідуальність і те, що вона здатна використовувати власні сили, здібності для покращення свого життя. Гуманістична або соціалістична мораль ХХ століття мала на меті, як це відобразалося в наукових публікаціях радянських учених, виховання самостійної, сильної та розумної людини, яка буде поважати інших, відповідати за власні вчинки й за дії інших. Отже, соціалістична мораль виходила з пріоритету суспільного блага над особистими інтересами, і, хоча це не завжди відповідало дійсності, ці обставини не можуть стати доказом її антигуманності, скоріше гуманістичну мораль радянського періоду можна охарактеризувати як історично зумовлений етап розвитку суспільної думки.

Ключові слова: гуманізм, мораль, гуманістична мораль, толерантність, моральна відповідальність, соціалістичний гуманізм.

Принципи й цінності моралі, які існують сьогодні та проголошують гуманізм, ідею толерантності, повагу людей один до одного, проблему вибору та внутрішню відповідальність людини, пройшли довгий і тривалий шлях свого формування. У роки побудови соціалізму переважала пропаганда жорстких форм поведінки, які вважалися необхідними для прояву класової принциповості й вимогливості, а такі соціальні почуття, як доброта, милосердя, співчуття, визнавалися проявом «політичного лібералізму». Протиріччя між гуманістичними цілями та ідеалами соціалізму призвело до зникнення певних гуманістичних цінностей у суспільстві, тільки в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. відбуваються гуманістичні зміни, поступово створюється нова атмосфера для радянської філософії, з'являється нова генерація філософів, які проводять свої дослідження в різних галузях науки. Різна інтерпретація досліджуваних проблем і різне їх тлумачення сприяли протистоянню філософському догматизму, який насаджувався ідеологічним керівництвом довгі роки.

Після падіння радянського устрою та комуністичної ідеології створюються нові умови для філософських досліджень, що дало можливість науковцям вивчати ті проблеми, які раніше були під забороною, поряд із дослідженнями, в яких філософи вже досягли певних успіхів, у галузі вивчення проблем етики та біоетики, відбуваються певні зміни в етичних дослідженнях загалом, в етиці починають порушуватися такі проблеми, як справедливість, милосердя, благодійність, ненасилля, захист людини та її прав, повага один до одного, толерантність, по-новому ставиться проблема співвідношення моралі і права тощо. Сьогодні, звичайно, неможливо робити філософію без урахування спадку минулого, адже без минулого немає майбутнього. Тому потребує принципового перегляду філософська спадщина ХХ ст., яка зазнала численних тоталітарних упереджень, що досі існують у межах культурної практики сучасного суспільства, особливо це стосується з'ясування природи такого явища, як толерантність. Значна кількість трагічних подій, які відбувалися в минулому столітті й відбуваються сьогодні, спонукала авторку звернутися до питання моралі та гуманізму, адже проблеми гуманізму хвилювали суспільну думку завжди. Ідеологічний тиск у роки тоталітарного режиму не завадив радянським ученим відстоювати гуманістичні позиції, розробляти такі його принципи й методи, які здатні забезпечити повний і вільний розвиток особистості.

Філософське осмислення проблем моралі та її дослідження беруть свій початок ще з часів Античності. Так, для відомого філософа Сократа саме філософія була головною рушійною силою в побудові етики, в якій першим основним складником є знання, яке, у свою чергу, виховує в людині добродійність. Платон уважав, що мораль існує у світі Ідей. Не менш відомий мислитель Аристотель зазначав, що моральною може бути та людина, яка в діях керується розумом і за допомогою нього може робити справедливі вчинки. Епікур указував, що проблема етики повинна вирішуватися базуючись на тлумаченні поняття «щастя». Даньокитайський мислитель Конфуцій будував свою етичну концепцію на понятті «ритуал», тобто певних нормах і зразках поведінки в суспільстві, які проголошують рівність між людьми в спілкуванні. Також Конфуцієм сформований принцип етики, який згодом отримав назву «золоте правило моралі». В індійській традиції Будда повчав, щоб стати моральною, людина повинна відмовитися від своїх бажань, від усього земного, адже в цьому і є шлях до спасіння. Поступово мораль починають трактувати як сферу мотивів (Т. Гоббс, І. Кант, Ф. Ніцше, С. Франк, Г. Спенсер, Дж. Ст. Мілль, Е. Дюркгейм, Г.Ф. Гегель). У новоєвропейській філософії мораль розуміли як таку, в якій людина є незалежною у своїх судженнях і діяльності (Р. Кадворт, Г. Мур, Е. Шефтсбері, Ф. Гатчесон). Загалом дослідження з питань етики в радянський період представлені в працях таких учених, як О. Дробницький, Г. Батіщев, А. Гусейнов, Ю. Согомонов, В. Назаров, А. Скрипник та ін. Щодо питань моралі, то в цей період вона мала регулятивну характеристику, в якій головною функцією визнавалася ціннісно-орієнтувальна (О. Дробницький, А. Титаренко, В. Шердаков, Ф. Щербак та ін.); Д. Валеев уважав, що головною функцією моралі є інтегративна.

В українській філософії дослідниками моралі були Г. Сковорода, П. Юркевич та ін., які знаходили духовне життя людини в проблемі «філософія серця». Проблема моралі розкрита Г. Сковородою в ученні про дві натури і три світи. Продовжив розвивати ідеї моралі Г. Сковороди П. Юркевич, який співвідносив розум і любов серця й уважав, що кращим проявом моралі є практичне здійснення добра, яке є проявом щедрої душі та відкритого серця. Ідеї моралі в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. представлені філософсько-соціологічними поглядами А. Потебні, М. Драгоманова, В. Зеньковського та ін. Після розвалу радянської держави за років незалежної України вивченню проблем етики

та моралі присвятили дослідження представники вітчизняної філософської школи: Т. Аболіна, О. Лінчук, І. Лосєв, О. Фортова, В. Малахов, В. Єрмоленко, В. Лозовий, М. Панов та ін. Також низка філософів присвятила праці розвитку української етики й історії етичних ідей в Україні (В. Нічик, В. Горський, М. Лук, В. Нападиста). Питання прикладної та практичної етики досліджували Т. Аболіна, О. Шинкаренко, В. Лісовий, М. Кисельов та ін.

Незважаючи на велику кількість досліджень, пов'язаних із питаннями моралі та гуманізму, потребує подальшого філософського осмислення й з'ясування природа такого явища, як толерантність.

Мета статті – зробити короткий огляд визначення моралі, яке існувало в радянській період, приділяючи увагу особливостям інтерпретації гуманістичної моралі радянськими вченими, історичній ролі та значенню цього феномена, який послуговував певним підґрунтям для виникнення толерантності.

Як відомо, мораль, моральна свідомість є головним історичним регулятором поведінки людини, вона допомагає нам установлювати межі нашої діяльності, а також пояснює, чому варто чинити справедливо та розумно. Протягом багатьох років учені, які досліджували мораль, намагалися дати її визначення. Існує безліч тлумачень природи моралі. Так, в одному із сучасних словників мораль визначається як «специфічний тип регуляції взаємин людей, який спрямований на їхню гуманізацію; сукупність прийнятих у тому або іншому соціальному організмі норм поведінки, спілкування та взаємин» [1]. Що стосується більш раннього визначення моралі, то в словниках радянського періоду вказується, що під мораллю розуміють одну з форм суспільної свідомості, яка виконує регулятивну функцію поведінки людини в усіх галузях її життєдіяльності [2, с. 292]. Також є визначення, в якому мораль характеризується як «санкціоновані суспільством (класом) форми («зразки») індивідуальної та групової поведінки, яка зачіпає суспільні інтереси, тоді як основна функція моралі полягає в забезпеченні історичної дієздатності суспільства (класу, групи), узгодженні суспільних та особистих інтересів, соціальному регулюванні поведінки індивідів» [3].

Існують деякі суттєві особливості радянської інтерпретації моралі, що визначалася як сукупність головних принципів, правил і норм, за допомогою яких визначається поведінка людини в суспільстві, ставлення до батьківщини, колективу. Наприклад, Л. Неделя трактує мораль як «духовно-практичний спосіб засвоєння дійсності, в якому відображаються внутрішні ставлення людини до інших людей» [4, с. 24]. Досить цікавим є визначення моральності в А. Гусейнова, який визначає її як форму суспільної свідомості, в якій головною функцією є регулювання міжлюдського спілкування. Також учений зазначає, що саме моральність вимагає від людини особливого ставлення до відносин, які реально існують із погляду високого ідеалу, що прагне до майбутнього [5].

З огляду на наведені тлумачення моралі, стає зрозуміло, що головною характеристикою моралі та моральної свідомості є регуляція поведінки людини, норм і правил, якими повинна користуватися людина в діяльності. Але, досліджуючи мислителів радянського періоду, варто вказати, що вони визнавали в моралі головною функцією не тільки регулятивну, особливе місце у вибудовуванні моралі, моральних відносин і моральної свідомості вони відводили такому явищу, як гуманізм. Тому мораль, за визначенням радянських дослідників, можна назвати ще гуманістичною мораллю. За допомогою такого виду моралі, запевняють вчені, ми можемо прийти у власних вчинках і в суспільстві загалом до толерантності. Але головною думкою у філософських дослідженнях учених радянської доби було те, що серцевиною гуманізму є праця, що підкріплена розумною діяльністю людини, науковим світоглядом індивіда, згодом розвиває в людині моральну свідомість і мораль

загалом. «Наукова основа реального гуманізму спрямована на практичне перетворення світу в інтересах людини праці» [6, с. 9].

Не варто забувати, що всі дослідження вчених радянського періоду перебували під ідеологічним тиском, що подекуди задавало шкоди оригінальності й об'єктивності їхнім працям. Ми будемо намагатися визначити, показати й оцінити думки деяких філософів радянського періоду, тому що вважаємо, що неможливо творити філософію без урахування їхнього внеску в науку.

Отже, звернемося до теми наукового світогляду особистості, який радянські вчені визначали як систему переконань, що базується на даних об'єктивно-істинного пізнання дійсності, специфіки та закономірностей і сенсу людського буття. Не менш важливою є функція, якою користується науковий світогляд і яку можна визначити так: людина повинна мати певну концепцію сенсу свого життя, що буде скеровувати її жити повноцінним життям, тобто максимально використовувати власні сили, здібності, творчість, уміти самореалізуватися в спільному перетворенні світу [6, с. 24]. Також визначитися людині у складному світі допомагає й наукове знання, за допомогою якого особистість зможе вирішувати складні соціальні питання. Наукове знання допомагає людині зрозуміти, що їй притаманна особиста свобода, незалежність, так індивід розуміє та знає, яке місце він посідає в суспільстві та як йому діяти у власному житті. Окрім цього, особистість може оцінювати морально та розумно події, що відбуваються в суспільстві. Отже, наукове знання допомагає людині отримувати соціальну орієнтацію, адже «соціальна орієнтація – це один із основних внутрішніх факторів свободи моральної поведінки, який забезпечує значною мірою її самостійність» [4, с. 43].

У цьому контексті радянські вчені висловлювалися й стосовно практики, пояснюючи, що, коли людина починає діяти і працювати, вона, з одного боку, змінює навколишнє середовище для себе, тим самим «олюднює» його, а з іншого боку, змінюючи природу, взаємодіє з іншими людьми, спілкується, як результат, устанавлюються взаємини між людьми та виникають соціальні зв'язки. «Практика – це початковий теоретичний принцип сутності людини, це властивість її соціального буття, основна форма життєдіяльності. Саме практика визначила різноманіття зв'язків індивіда із зовнішнім середовищем, стала основою появи самого відношення «особистість-суспільство» та взаємовпливу між ними» [4, с. 22].

Отже, істотною особливістю радянської філософської думки є те, що для мислителів ХХ ст. гуманізм – це використання й освоєння зовнішнього середовища людиною, пізнання та перетворення світу в інтересах людства. «Гуманізм як об'єктивний процес засвоєння, перетворення (олюднення) навколишнього середовища відображає результати безперервної діяльності людей у підкоренні собі природи й у створенні таких суспільних форм життя, які відповідали б змінам зовнішнього світу і самої людини» [4, с. 14]. Також радянські вчені відмічали гуманістичний характер практики, який полягав у тому, що завдяки практиці людина може усвідомити себе як активну особистість, яка здатна впливати на навколишнє середовище і змінювати його. Не менш важливим фактором практики для людини є й те, що, будучи діяльною, вона тим само розвиває в собі свідомість і самосвідомість, які реалізуються в моральних нормах і правилах її поведінки в суспільстві.

Отже, мораль, яка вибудована на основі гуманізму, тим самим включає до свого складу один із головних принципів гуманізму. Саме гуманізм у моралі й показує, як формується моральна особистість, що є справжньою людською цінністю. Щоб визначити принцип моралі та з'ясувати, що характеризує гуманізм, радянські вчені намагаються вирішити за допомогою з'ясування таких питань: якими поглядами керується особистість у виборі своєї поведінки (поглядами якого класу, суспільства), чи відображають ці погляди реальний процес суспільного розвитку та чи відповідають вони сутності самої людини?

Якщо людина буде діяти як практичний індивід, стане активною, вона цим зможе змінювати природу, яка її оточує, а також зможе змінюватися сама, адже такі дії призводять до того, що в суспільстві починають діяти певні правила поведінки. Отже, дослідники радянського періоду визначили головні складники моралі, до яких належать моральна діяльність (поведінка, вчинки); моральні взаємини; моральна свідомість. Коли людина розвине в собі моральну діяльність, скорегує свої взаємини та вчинки і зробить їх частиною власного духовного світу, а головне буде втілювати їх на практиці, тільки тоді її можна буде назвати гуманною. «Показником гуманізації є перехід від засвоєння індивідами моральних цінностей до їх застосування на практиці. Це значною мірою пов'язано з розвитком самосвідомості, завдяки якій людина стає самокритичною» [4, с. 19–34].

Не менш істотним питанням, яке порушували в дослідженнях радянські вчені, було питання свободи, яку вони вважали важливим явищем для розвитку гуманістичних і моральних відносин. Свобода характеризує людину як вільну особистість, яка воліє сама відточувати власну поведінку, використовуючи при цьому свободу вибору, яка і є головним елементом внутрішньої свободи людини. Свободу людини можна визначити на основі наукового світогляду, про який ми вже зазначали вище, адже саме він здатен об'єктивно відобразити світ і місце, яке посідає в ньому людина. Основа, на якій ґрунтується свобода, є суспільна життєдіяльність людей, що використовує пізнання і свідоме використання об'єктивної необхідності, закономірності розвитку природної та соціальної дійсності. «Людство отримує свободу, пізнаючи природу, спираючись у своїй життєдіяльності на це пізнання. Прогрес пізнання – необхідна умова розвитку свободи» [6, с. 29].

Отже, за визначенням радянських науковців, свободу можна визначити як певний стан людини, який ми можемо тлумачити на основі пізнання та свідомого використання об'єктивних закономірностей не тільки природи, а й суспільства. Значимо деякі суттєві особливості інтерпретації радянськими вченими моральної свободи, відповідно до яких «гуманістичний сенс моральної свободи визначається тим, якою мірою в індивідуальній поведінці виокремлюється сфера залежності вчинків від суб'єкта. Свобода в моральній поведінці складається зі здатності людини до свідомого встановлення гармонії між особистими й суспільними інтересами, що вимагає моральної соціалізації індивіда» [4, с. 43]. Ще одним елементом, на якому зосереджується увага вчених, є те, що характеризує моральну свободу й наскільки особистість є гуманізованою, тому що саме гуманізацією визначається те, що людина не має ніякого зовнішнього контролю та примусу над своєю поведінкою. Усі дії й певні вчинки людини залежать від її моральної відповідальності, яка проявляється в неї через суспільну активність і показує, наскільки вона є самостійною. Саме за допомогою свідомості й моральної відповідальності людина здатна діяти в суспільстві, бути колективною особистістю, існувати в певній соціальній групі, де кожна людина несе відповідальність за власні вчинки та за всю групу загалом. «Моральна відповідальність особистості концентрується у ставленні до інших людей, їхніх інтересів і потреб і корегується ідейними та моральними переконаннями» [4, с. 49].

Отже, мораль, яка виникає на основі гуманізму, тим самим включаючи його у свою сферу як головний принцип, спроможна розвивати в людині моральні якості, такі як відповідальність, завдяки чому людина перестає бути егоїстом і відповідає не тільки за власні вчинки, а й за дії інших. На основі відповідальності в суспільстві починає функціонувати таке явище, як колективізм, у якому люди підтримують один одного. Також до якостей моралі радянські вчені зараховують такий принцип, як любов до праці. Тут мова йде про те, що працювати потрібно не лише заради себе, а й на благо суспільства. Недарма використовувався лозунг: «Буде покращення в групі, буде краще й для кожної людини».

Не менш важливими серед проголошуваних ідей гуманізму були й повага людей один до одного, цінуння того, хто поруч із тобою, тощо, також віталися такі якості, як щирість, сором'язливість, надавалася перевага людям, які дивилися на світ з оптимізмом. Ще одним принципом моралі ХХ ст. була повага людини не залежно від її віросповідання, культурної належності та кольору шкіри, проголошувалася рівність усіх людей у їхніх правах.

Так, на основі зазначених моральних принципів виникає не просто гуманізм, а «соціалістичний гуманізм». Таке поняття, як «соціалістичний гуманізм», проголошувало піклування про людину, повагу її гідності. Так, керуватися принципом гуманізму – означає любити людину, поважати її, вірити їй, піклуватися про неї, бачити в людині найвищу цінність. Отже, девіз «соціалістичного гуманізму» – це боротьба за знищення всіх умов і відносин, які поневолюють людину та принижують її гідність [7, с. 104]. Такий вид гуманізму будується на поєднанні інтересів, як індивідуальних, так і спільних, у людини формуються нові риси, усвідомлення того, що моральна активність, громадянськість, почуття господаря – все це конкретизується в самостійному підкоренні, добровільній ініціативі, ентузіазмі, героїзмі народних мас, у служінні спільному благу [4, с. 81].

Справа в тому, що в радянський період місце загальнофілософських основ посідала нормативна свідомість, яка визначалася соціалістичним світоглядом загалом, а питання моралі довгий час належало не до етичної сфери, а скоріше до політичної, підпорядковуючи людину класовим інтересам, уникаючи питань про її внутрішній, духовний розвиток. Звідси цілком природно, що ігнорувався внутрішній світ людини, її особистість, а пропагувалося нове ставлення до праці, що також уважалося корисним для будівництва моральних якостей людини. У радянські часи праця висвітлювалася як необхідність для людини, для задоволення її потреб, саме вона виховує в людині почуття відповідальності й певної значущості для суспільства. «Соціалістичний гуманізм проявляється у відношеннях взаємодопомоги та співробітництва, які становлять невід'ємну частину морального обличчя людини. Соціалістичний гуманізм не розмірковує про любов до людини «загалом». Він має на увазі реальних, конкретних людей, які належать до різних класів, підходять до рішення цього питання, як і всіх інших, із класового погляду» [7, с. 104–106].

Отже, дослідивши ідеї моралі та гуманізму вчених ХХ ст., ми дійшли висновку, що в їхній інтерпретації мораль не завжди розумілася як регулятор поведінки та взаємин між людьми, вона мала ще й гуманістичний характер, який послуговував основою побудови моралі й мав вплив на особисте життя людини та її суспільну сферу.

Варто зазначити, що більшість досліджень, зроблених радянськими філософами, подавалися в загальних ідеологічних рамках, які визначалися комуністичним урядом. Але не варто ставитися до радянського минулого занадто прискіпливо, помічаючи тільки недосконалість і зло, необхідно ще й бачити позитивні моменти, які також мали місце. Тому, завершуючи розгляд досліджень гуманістичної моралі та формування толерантності в радянський період, варто відмітити: по-перше, визначено, що новий вид моралі є гуманістичною мораллю, який проголошує ідею толерантності, що проявляється в житті людини та суспільства як гуманістичне ставлення до людей і повага їх до інших; по-друге, толерантність проявляється тоді, коли людина ставиться з повагою до себе, до власного життя, змінюється її світогляд, який стає більш гуманістичним і самостійним, виховується в людині колективізм, повага до інших, змінюється ставлення до праці, людина працює, щоб покращити життя суспільства і власне життя; по-третє, толерантність цього виду моралі проявляється в тому, що кожна людина здатна розвивати в собі відповідальність і свободу. Як результат, така діяльність призводить до того, що людина стає моральною особистістю, гуманістичною й толерантною.

Список використаної літератури

1. Новейший философский словарь. 3-е изд., исправл. Минск : Книжный Дом, 2003. 1280 с. URL: http://pnu.edu.ru/media/filer_public/2013/04/17/newest_philosophical_dictionary.pdf.
2. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1986. 590 с.
3. Научный коммунизм : словарь / под ред. акад. А.М. Румянцева. 4-е изд., доп. Москва : Издательство политической литературы, 1983. URL: <http://www.tapemark.narod.ru/kommunizm/index.html>.
4. Неделя Л.И. Гуманизм коммунистической морали. Минск : Беларусь, 1977. 128 с.
5. Гусейнов А.А. Социальная природа нравственности. Москва : МГУ, 1974. URL: https://guseinov.ru/publ/Soc_prig_nrav/content.html.
6. Василенко В.Л. Гуманизм коммунистического мировоззрения. Киев, 1984. 48 с.
7. Филонович П.Э. О коммунистической морали. Популярный очерк. Москва : Политиздат, 1963. 255 с.

**HUMANISTIC MORALITY XX CENTURY
AS A BASIS FOR FORMING TOLERANCE****Marina Moskalchuk***Taras Shevchenko National University of Kyiv,**Faculty of Philosophy**Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

In the article was done a brief overview the researches of humanistic morality period of the soviet era. Such an attempt today is very important, because revision soviet ethical thought to help the best understand the real values, worldview of scientists, who worked under a totalitarian regime. In general, soviet philosopher to felt ambivalent relation to questions of morality, so what their legacy it deserves not so much condemnation, but more balanced attitude. During the research was established, what general component morality is humanism, based on which principles and values of morality are formed. From the survey, it was found that humanistic morality promotes the idea of tolerance, who soviet scientists determinate as such educates in a person moral responsibility, collectivism, responsibility not only for their own actions, but also for the actions of others, which meant being free, that is, all actions of the individual are free and take place without any coercion. Humanistic morality soviet period still called "socialist humanism", for whom human recognized highest value equality between people is proclaimed, regardless of their social status, religious outlook, or skin color. Also, socialist morality must be based on the proclamation of scientific knowledge, because it is through the scientific worldview that human creates for himself the meaning of life he longs for. In addition, scientific knowledge helps a person to understand his own personality and the fact that he is able to use his own powers, abilities to improve his life. The humanistic or socialist morality of the twentieth century set the goal, was displayed in the scientific publications of soviet scientists, to educate an independent, strong, and intelligent person who would respect others, be responsible for their own actions, and for the actions of others. Accordingly, socialist morality proceeded from the priority of the social good over personal interests, and although this was not always answered of reality, these circumstances could not prove her humanity, rather, the humanistic morality of the soviet period can be described as a historically determined stage of the development of public opinion.

Key words: humanism, morality, humanistic morality, tolerance, moral responsibility, socialist humanism.

УДК 14:[304+308]:316.6

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.8>

НАВЧАЛЬНІ, ВИХОВНІ ТА ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІ ПРАКТИКИ З ЕЛЕМЕНТАМИ ТЕАТРАЛЬНОЇ ГРИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Лада Прокопович

*Одеський національний політехнічний університет,
гуманітарний факультет,
кафедра культурології, мистецтвознавства та філософії культури
пр. Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна*

Мета дослідження – осмислення соціально-філософських засад та оцінювання ефективності застосування елементів театральної гри в навчальних, соціально-виховних і психотерапевтичних практиках. Методологія дослідження ґрунтується на методах соціокультурного аналізу в рамках концепції театральності соціокомунікативних проявів культури. Ця концепція дає змогу в процесі осмислення сутності й форм соціальної реальності поєднати дві рушійні сили культури – комунікацію та театральність буття. Саме таке поєднання спостерігається в навчальних, соціально-виховних і психотерапевтичних практиках, спрямованих на формування або вдосконалення навичок із соціальної комунікації. У психотерапії цей підхід реалізується через психодраматичний метод Д. Морено; у соціальному вихованні – через діяльність соціальних педагогів, аніматорів, які залучають дітей до нових культурних цінностей, соціальних норм тощо; у навчанні – через розроблення й упровадження методів рольової гри під час вивчення іноземних мов, спеціальних дисциплін різної фахової спрямованості в університетах. Аналіз таких практик показує, що їх застосування дає змогу не лише підвищувати рівень комунікативних компетенцій (соціальних, професійних тощо), а й формувати у школярів і студентів уявлення про норми соціальної поведінки, світоглядні позиції тощо. Власний досвід упровадження в навчальний процес методів театральної рольової гри показує, що вони допомагають досягти ще однієї мети – вивести студентів із зони комфорту (коли їм пропонується зіграти максимально непритаманні для них соціальні, професійні, командні ролі). Так майбутні фахівці отримують можливість оцінити власну здатність до адаптації (інтелектуальної, психоемоційної, функціональної, поведінкової тощо) в таких «екстремальних» ситуаціях, адже будь-яка творча діяльність передбачає необхідність час від часу залишати зону комфорту, виходячи в зону невідомого, незвичного. У більш широкому сенсі такі практики не лише сприяють соціальній адаптації та самореалізації людини, а й впливають на формування сучасної соціальної реальності.

Ключові слова: театральна гра, навчання, виховання, психодрама, соціальна адаптація, соціальна комунікація, метод.

Сучасне людство переживає низку суттєвих (і сутнісних) трансформацій: соціальних, політичних, культурно-сміслових, ціннісних, інформаційно-комунікативних тощо. Але, попри всі ці кардинальні зміни, незмінним залишається прагнення людей до театралізації багатьох видів своєї діяльності. Тому осмислення таких соціокультурних практик завжди є актуальним у дискурсі соціальної філософії.

Аналіз публікацій і досліджень показує, що театральне поза межами театру існувало завжди. Паралельно формувалася у філософській думці й погляд на соціальну реальність як на театр, театральну виставу. Цей підхід до осмислення різних соціальних процесів і явищ представлений у працях таких мислителів, науковців, як І. Гофман, Г. Дебор, Ж. Дерріда, Ю. Лотман, Р. Барт, Ж. Бодрійяр, Й. Гейзінга, Г. Гессе, М. Євреїнов, Ж. Липовецький, А. Баканурський, Г. Чміль, Н. Корабльова й багато інших.

Виходячи з того, що театральність виникає лише в умовах комунікації (будь-якої – соціальної, міжособистісної, художньої, творчої тощо), розробляється концепція театральності соціокомунікативних проявів культури [1]. Ця концепція дає змогу в процесі осмислення сутності й форм існування соціальної реальності поєднати дві рушійні сили культури – комунікацію та театральність буття.

У практичній площині це поєднання відбувається в тому числі й завдяки спеціальним методикам з елементами театральної гри, які впроваджуються в навчальні, соціально-виховні та психотерапевтичні процеси.

Тому метою дослідження є осмислення соціально-філософських засад та оцінювання ефективності застосування елементів театральної гри в навчальних, соціально-виховних і психотерапевтичних практиках.

Дослідницька стратегія базується на методах соціокультурного аналізу в рамках концепції театральності соціокомунікативних проявів культури [1].

Одне з визначень театральності фіксує її як гіперболічну поліфункціональну подвоєну реальність, яка формується засобами гри; специфічний механізм, що різноманітно використовується в людській практиці для вирішення важливих соціально-політичних, виховних, комунікативних і психологічних проблем [2]. Це визначення підтверджується практичним досвідом застосування театральної гри для означених цілей.

Наприклад, у психотерапії розроблений психодраматичний метод Д. Морено. Нині цей метод визнано класичним. Принаймні так його подають у сучасних підручниках із психології: «Класична психодрама – це терапевтичний груповий процес, у якому використовується інструмент драматичної імпровізації для вивчення внутрішнього світу клієнта. Дослідження відчуттів, формування нових взаємин і зразків поведінки є більш ефективним під час використання дій, реально наближених до життя, порівняно з використанням вербалізації» [3, с. 124].

Метод передбачає використання п'яти основних інструментів: сцени, пацієнта, режисера-психотерапевта, терапевтичних помічників і публіки. Сцена надає хворому свободу від реальності. Тут він може втілити свої ілюзії та галюцинації й так розв'язати болісні душевні конфлікти. Пацієнт може уявляти себе хоч богом, хоч Наполеоном... А щоб ситуація була правдоподібною, до його послуг не лише костюми та декорації, а й спеціально підготовлені партнери-актори. Необмеженість у виборі ролей суворо оговорюється в рекомендаціях: «З метою дослідження особистісно значущого матеріалу не можна забороняти під час психодраматичного заняття членам групи грати будь-які з ролей – чи то жорстокий убивця, спокусник, нереалістичний або гротесковий персонаж» [3, с. 125].

Іноді «допоміжний актор» – психотерапевт – може показати хворому його самого, показати в діях і монологах його проблеми й дати, отже, можливість людині подивитися на себе з боку.

Публіка в таких спектаклях також бере активну участь. Її спеціально підбирають так, щоб її хвилювали ті самі проблеми, що й «акторів». Вона підтримує «акторів», співчуває їм і сама при цьому позбавляється душевного напруження.

Терапевтичний ефект цього методу полягає в зміні (або корекції) соціальних стереотипів пацієнта. Як зауважують Н. Афанасьєва та Л. Перелигіна, «безліч людей здійснює рольову поведінку в реальному житті подібно до акторів у театрі. У них відсутня спонтанність, вони залучені у здійснення безглузких ритуалів і поводяться в рамках тих ролей, які пропонують їм оточуючі. Психодрама дає можливість подолати стійкі моделі поведінки за сценарієм» [3, с. 125]. Тут під сценарієм розуміється програма поступального розвитку людини, яка сформована в ранньому дитинстві під впливом батьків і яка визначає поведін-

ку індивіда у важливих моментах його життя. У психодрамі ж немає спеціально написаних ролей і сценаріїв, актори можуть спиратися на власні, знайомі переживання, йти власним, будь-яким шляхом. «Спонтанна поведінка в психодрамі – це «протиотрута» все зростаючій ригідності соціально-рольової поведінки. Психодрама, даючи учасникам змогу змінити звичні поведінкові стереотипи, звільнитися від тривоги, здійснити свої людські можливості, допомагає їм досягти іншого життєвого статусу» [3, с. 125].

Деякі психологи та психіатри ставляться до цієї методики із засторогою, особливо ті, хто не сприймає прагнення Д. Морено підмінити соціальні явища психологічними. У його способі «лікування» соціальних конфліктів через психодраму для суспільства вони вбачають елемент провокації [4]. Проте деякі методичні напрацювання такої ігрової терапії з успіхом застосовуються з метою як діагностики, так і психокорекції.

У педагогічній діяльності театральна гра, театральне мистецтво стають потужним інструментом і для навчання, і для виховання.

Наприклад, професійна діяльність соціальних педагогів усе частіше включає сценічну роботу. Як пояснює Ю. Возна, «театральне мистецтво й театралізація як один зі способів організації життєвого простору використовується фахівцем соціальної сфери в соціокультурному та педагогічному контекстах як засіб виховання дитини, передачі інформації з метою формування її світоглядних позицій, морально-етичних цінностей і пріоритетів, естетичних ідеалів, оволодіння зразками поведінки, створення соціальних установок, задоволення творчих потреб тощо» [5, с. 162]. Комплексному вирішенню всіх цих завдань сприяє такий напрям соціальної педагогіки, як анімація.

Уперше цей термін запроваджений у Франції для характеристики функцій організаторів післяурочної діяльності дітей у вільний час: слово «аніматор» походить від французького “animer” – надихати, стимулювати до певного виду діяльності. Нині анімація трактується більш широко – як інноваційна специфіка роботи педагога у сфері дозвілля.

Соціальний педагог-аніматор, покликаний створювати умови для захопливої діяльності, стимулювати інтерес дітей до неї, має сприйматися як член групи, тому бере активну участь у груповій роботі. Тобто педагог-аніматор виступає не як керівник групи, а як консультант, радник або помічник, який допомагає створювати умови для пробудження думок, прийняття рішень і реалізації задумів.

Як зауважує Є. Мамбеков, концептуально анімація перебуває в тісній взаємодії з вихованням у широкому розумінні, оскільки мова йде про виховання, яке має на меті всебічно формувати особистість не лише в межах школи, а й під час дозвілля. При цьому завданням педагога-аніматора є не лише передача знань і вмінь, а й насамперед установа між членами групи атмосфери співпраці, взаємної поваги, творчого пошуку, у більш широкому сенсі, залучення дітей до нових культурних цінностей, соціальних норм тощо [6].

У тому самому ключі визначає функції педагога-аніматора й Н. Ярошенко, стверджуючи, що активна діяльність таких фахівців у сучасному суспільстві відкриває нові можливості для оновлення суспільних відносин і нарощування в них енергії для підвищення соціокультурної активності населення. Фахівець, котрий здійснює анімаційну діяльність, упевнено відчуває себе в різних формах спілкування, виступає в ролі центральної особистості, ініціатора спілкування, а також як стимулювальний фактор особистісного розвитку інших особистостей, є посередником між духовним світом і суспільством [7].

Поєднуючи всі ці уявлення про призначення соціального педагога-аніматора, Ю. Возна визначає його як фахівця, що організовує культурний відпочинок, розробляє індивідуальні та колективні анімаційні програми (акції) з метою залучення представників

різних соціальних груп до активної участі, отримання позитивного настрою й самопочуття, самоактуалізації, самореалізації, нейтралізації негативних наслідків суспільного життя [5, с. 163]. Дослідниця також підкреслює, що «анімаційна діяльність соціального педагога враховує нові ролі та функції вихователя широкого профілю, формує нові уявлення про особистість як партнера (на основі теорії гуманістичної філософії освіти), визнає життя ключовою смислоцінністю, звертається до екзистенціальних проблем життя, підтримує базові психологічні потреби особистості» [5, с. 164].

Водночас практика показує, що театралізація може бути корисною й ефективною не лише в процесі виховання, а й під час навчання, особливо в тих випадках, коли навчання націлене на формування навиків із комунікації. Таким, безумовно, є навчання іноземних мов.

У 70-х роках минулого століття дуже незвичними виглядали заняття, які в Москві проводив Ігор Шехтер – педагог, лінгвіст, психолог, соціальний психолог та ентузіаст нового методу навчання іноземних мов. Метод полягав у тому, що кожне заняття нагадувало імпровізований спектакль. Кожна група учнів підбиралася заздалегідь, але не за початковим рівнем знання мови: не було розділення між «абсолютними нулями» (тими, хто ніколи не вивчав мову) і «практичними нулями» (тими, хто колись, якимось чином, мову вже вивчав). Замість залікової книжки, кожен учень отримував вигадане іноземне ім'я та коротку біографію. І починалося подвійне життя.

Перший день починався приблизно так. У залу, де в кріслах сиділи всі п'ятнадцять слухачів, входила викладачка й говорила англійською;

– Доброго дня, пані та панове. Мене звуть Ліна Файн. О, доктор Кук! Як Ви тут опинилися, Ричард? У відпустці? Рада Вас бачити. Дозвольте представити Вам моїх друзів. Це – містер Волтер Вест із Вашингтону. Він хімік за фахом. Чарльз Кларк – архітектор. Він із Бостону...

Так відбувалося знайомство й розпочинався спектакль, який складався з двадцяти чотирьох актів (занять). Спектакль, у якому глядачі виконували водночас й обов'язки акторів. «Сценарій» передбачав різні формати – активні імпровізації змінювалися пасивним прослуховуванням того, що театральньо розповідала-зображала або читала викладачка, потім усі хором співали дитячих англійських пісень тощо [8, с. 58–59].

Про ефективність такого підходу свідчать не лише згадування про популярність цих курсів у різних публікаціях, а й те, що схожі методи набувають поширення в сучасних практиках викладання іноземних мов.

Власний досвід педагогічної діяльності показує ефективність застосування театральньо-ігрового підходу й у викладанні спеціальних дисциплін у вищій школі.

Особливо доречним такий підхід є на заняттях, які передбачають формування комунікативних компетенцій у певній професійній діяльності. Наприклад, у рамках курсу «Основи підприємницької діяльності в царині арт-ринку», що викладався для студентів-культурологів в Одеському національному політехнічному університеті, проводилися практичні заняття з вивчення специфіки спілкування в галерейному бізнесі. Зрозуміло, що навички такого спілкування в умовах університетської аудиторії студентам здобути важко (для цього передбачені виробничі практики і стажування). Але отримати уявлення про особливості такого спілкування в різних комунікативних моделях та обставинах ігрове моделювання цілком допомагає.

Зазвичай формувалися моделі комунікації між галеристом-продавцем і потенційним покупцем. Завдання для «галериста» завжди формулювалося однаково: продати якомога більше картин («картини»), що намальовані самими студентами, залишалися з попереднього заняття) за якомога більшу ціну.

Завдання для «покупців» були різними, відповідно до того, яка поведінкова стратегія розігрувалася. Студенти, що обирали ролі «покупців», із задоволенням і натхненням видавали себе за багатія, який хоче придбати картину, але зовсім не знається на мистецтві; багатія, який на мистецтві знається краще, ніж галерист; «світську левицю», якій конче потрібна картина певних кольорів (під нові шпалери) або «щось таке атмосферненьке»; випадкового відвідувача, який зайшов у галерею, ховаючись від дощу; секретарку, якій шеф доручив купити картину в кабінет, а вона лише тиждень, як працює, тому не знає його естетичних уподобань; пару іноземних пенсіонерів-туристів, які хочуть придбати щось на згадку про Одесу; колекціонера, який збирає картини лише однієї тематики (тематика визначалася відповідно до наявного матеріалу); прихильницю фен-шую, якій конче потрібна картина для гармонізації сімейних стосунків; веселу, шумну компанію молодих людей, які, проходячи повз галерею, нарешті, вирішили, що подарувати другові на День народження – якусь картину!.. Пропонувалося (в тому числі й самими студентами) ще багато інших варіантів ролі «покупця», набір яких на різних заняттях відрізнявся (залежно від складу й особливостей групи).

Однаковою в цих ролях (за повної свободи імпровізації) була лише настанова – максимально ускладнити роботу «галериста-продавця». Це було потрібно не задля драматичної ефектності, а для створення якщо не конфліктної, то хоча б наближеної до такої ситуації, тому що лише в критичних точках розвитку складних систем найкращим чином виявляються їх специфічні властивості, притаманні їм протиріччя тощо. Саме такі «сценки», незважаючи на те що є далекими від справжньої галерейної практики, давали студентам уявлення про причини появи й умови функціонування складної системи «мистецтво – ринок».

Деяко схожа рольова гра проводиться в рамках дисципліни «Культура ділового спілкування», що викладається для студентів технічних спеціальностей. Для відпрацювання теми «Мистецтво переконання» на практичному занятті студентам пропонується розділитися на пари (відпрацьовуються ще й навички роботи в команді) та уявити себе підприємцями, які мають продати свою продукцію не де-небудь, а на базарі. Для ускладнення завдання «товар» студенти обирають навмання (тягнуть картки із назвою товару, як екзаменаційні білети). До того ж товари є досить специфічними, не для поширеного споживання: мишоловка, велика червона парасолька, мікроскоп, ласти, книга «Астрофізика для чайників» тощо. «Продавці» мають переконати потенційних покупців у тому, що їм дуже потрібен саме цей товар (при цьому виключаються відверто маніпулятивні комерційні прийоми).

Це завдання є ще більш провокативним, ніж у грі в «Галерею», бо якщо для студентів-культурологів сценки й ролі були новими, але цілком зрозумілими та наближеними для майбутньої професійної діяльності, то для студентів, що навчаються на комп'ютерних або інженерних спеціальностях, опинитися в ролі торговців на «Привозі» завжди є несподіваним, іноді й зовсім неприйнятним.

Проте саме це дає змогу досягти ще однієї мети – вивести студентів із зони комфорту. І надати так їм можливості оцінити власну здатність до адаптації (інтелектуальної, психоемоційної, функціональної, поведінкової тощо) в таких «екстремальних» ситуаціях, адже будь-яка творча діяльність передбачає необхідність час від часу залишати зону комфорту, виходячи в зону невідомого, незвичного.

Досвід проведення таких занять показує, що більшість студентів легко долають цю межу, охоче втягуючись у ролі «продавців», знаходячи дуже вагомні аргументи для переконання «покупців».

Подібні методики є в педагогічно-дидактичних «кейсах» багатьох викладачів вишів (ураховуючи ще й те, що кожна лекція – це завжди «спектакль»: зі сценою, публікою, певною драматургією та лектором у головній ролі).

Отже, аналіз окремих навчальних, соціально-виховних і психотерапевтичних практик з елементами театральної гри зайвий раз доводить, що театральність наявна в багатьох сферах людської діяльності, які передбачають соціальну комунікацію. І саме театральність сприяє підвищенню ефективності цієї комунікації задля вирішення різноманітних соціальних і культурних завдань, зокрема з формування у школярів і студентів певних комунікативних компетенцій (соціальних, професійних тощо), уявлень про норми соціальної поведінки, світоглядних позицій тощо.

У більш широкому сенсі можна говорити, що такі практики не лише сприяють соціальній адаптації та самореалізації людини, а й впливають на формування сучасної соціальної реальності.

Список використаної літератури

1. Прокопович Л.В. Театральність в соціокомунікативних проявах культури: соціально-філософське дослідження : монографія. Одеса : Екологія, 2019. 336 с.
2. Новейший философский словарь / ред. А.А. Грицанов. 3-е изд., испр. Москва : Книжный Дом, 2003. 1280 с.
3. Афанасьєва Н.Є., Перелигіна Л.А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу : навчальний посібник. Харків, 2015. 251 с.
4. Коломинский Я.Л. Человек среди людей. Москва : Молодая гвардия, 1973. 240 с.
5. Возна Ю.В. Анімація у сценічній роботі соціального педагога. *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : матеріали Десятої міжнародної наук.-практ. конф. (Одеса, 17 листопада 2017 р.). Одеса, 2017. С. 161–164.
6. Мамбеков Е.Б. Организация досуга во Франции: анимационная модель : дисс. ... канд. пед. наук. Санкт-Петербург, 1992. 165 с.
7. Ярошенко Н.Н. Социально-культурная анимация : учебное пособие. Москва, 2005. 126 с.
8. Воробьев Г.Г. Человек – человек. Москва : Молодая гвардия, 1975. 192 с.

EDUCATIONAL AND PSYCHOTHERAPEUTIC PRACTICES WITH ELEMENTS OF THEATRICAL PLAY: SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECT

Lada Prokopovych

Odessa National Polytechnic University,

Faculty of Humanities,

Department of Art History, Cultural Studies and Philosophy of Culture

Shevchenko av., 1, 65044, Odessa, Ukraine

The purpose of the study is to comprehend the socio-philosophical foundations and assess the effectiveness of the use of theatrical play elements in educational and psychotherapeutic practices. The research methodology is based on the methods of sociocultural analysis in the framework of the concept of theatricality of socio-communicative manifestations of culture. This concept allows in the process of understanding the essence and forms of social reality to combine the two driving forces of culture – communication and theatricality of being. It is this combination that is observed in educational, socio-educational and psychotherapeutic practices aimed at the formation or improvement of social communication skills. In psychotherapy, this approach is implemented through the psychodramatic method of D. Moreno; in social education – through the activities of animators who introduce children to new cultural values, social norms, etc.; in training – through the development and implementation of role-playing methods in the study of foreign languages, special disciplines at universities. An analysis of such practices shows

that their use allows not only to increase the level of communicative competencies (social, professional, etc.), but also to form an understanding of the norms of social behavior and worldview positions among schoolchildren and students. Our own experience in introducing the methods of theatrical role-playing games into the educational process shows that they allow us to achieve another goal – to take students out of their comfort zone (when they are invited to play social, professional, and team roles that are most inherent to them). Thus, future specialists get the opportunity to assess their ability to adapt (intellectual, psycho-emotional, functional, etc.) in such “extreme” situations. Because any creative activity implies the need to sometimes leave the comfort zone, leaving the zone of the unknown, unusual. In a broader sense, such practices not only contribute to social adaptation and self-realization of a person, but also influence the formation of modern social reality.

Key words: theater play, education, psychodrama, social adaptation, social communication, method.

УДК 1(091):159.923.2
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.9>

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗРІЗ УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ У XVIII СТ.: ДЕФОРМАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Михайло Скринник

*Національний лісотехнічний університет України,
кафедра філософії та психології
вул. генерала Чупринки, 203, 79044, м. Львів, Україна*

Лілія Фльорко

*Національний лісотехнічний університет України,
кафедра філософії та психології
вул. генерала Чупринки, 203, 79044, м. Львів, Україна*

Стаття торкається важливого періоду українського націєтворення, в якому формується найістотніший національний феномен – ідентичність. Оскільки у XVIII ст. поняття «національна ідентичність» не було в науковому вжитку, ми використовуємо як змістовий аналог поняття «національна свідомість». Її носієм найперше стає освічена верства народу – еліта. Загальною закономірністю історичного становлення кожної бездержавної нації є поява в еліті прагнення до творення політичних інституцій. Це прагнення своєрідно відбилося в українських реаліях XVIII ст.

Автори в історико-філософському вимірі аналізують формування національної свідомості в умовах України XVIII ст.: відсутність спадкової династичної влади зверхника держави; претензії на сюзеренітет з боку Польщі, Туреччини, Росії чи Швеції, який був, по суті, єдиною формою політичного існування України. Кожна з монархій мала до України свій прагматичний інтерес. Українська еліта не мала єдності, не була цілісною. Брак єдності у військовій верхівці щодо вибору держави-сюзерена, а також міжусобна боротьба за владу призвели до фрагментації буття спільноти. Якщо за часів Хмельницького українське суспільство було виразно центрованим, то тепер не існувало єдиного політичного центру, що мав би уособлювати соціально-політичну єдність спільноти. Таким непростим був процес формування народу в націю в умовах бездержавності. Усе ж еліта України другої половини XVIII ст. змагається за статус малоросійської шляхти й цим підкреслює свою малоросійську (українську) самосвідомість. Сама наявність у XVIII ст. патріотичної еліти є свідченням самоусвідомлення себе як еліти народу нацією. Шляхта стверджує свою національну самототожність, якщо йти за автором «Історії Русів», через підкреслення закоріненості козацького народу в сиву давнину у власні самобутні традиції. З іншого боку, бездержавне існування спричинилося до деформації національної свідомості (ідентичності) у формі колабораціонізму значної частини національної еліти.

Ключові слова: націєтворення, нація, національна свідомість, бездержавність, шляхта, Малоросія.

Методологія дослідження базується на принципі історизму, включає компаративістський метод в аналізі підходів до поняття «нація»; також структурно-функціональний в означенні нації; принцип центрації в підході до національного буття; загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення).

Мета статті – довести, що децентроване, розщеплене буття несформованої нації спричинює деформацію національної свідомості на рівні як індивіда, так і спільноти.

До XVIII ст. української історії зверталися Д. Бенташ-Каменський, невідомий автор «Історії Русів», М. Костомаров у працях «Руїна», «Мазепа» на документальних матеріалах,

Д. Яворницький в «Истории запорожских казаков», М. Грушевський, Д. Міллер, Л. Окіншевич, О. Оглоблин. Поглиблений аналіз окремих моментів цієї історичної доби містять праці таких авторів, як В. Горобець, З. Когут, І. Лисяк-Рудницький, Т. Чухліб, Н. Яковенко. Проте дослідники, описуючи умови формування української еліти та її соціально-політичне становище, не брали за предмет дослідження особливості формування національної свідомості.

Проблема дослідження – з'ясування умов, можливостей і стану націєтворення й формування української свідомості у XVIII ст.

XVIII ст. для Європи, згідно з більшістю дослідників, стало історичним періодом формування європейських націй. На думку англійського філософа Е. Гелнера, процес становлення політичних націй зумовлений насамперед розвитком індустріального виробництва та поширенням освіти й засобів інформації на основі поширення друкарства (позиція Б. Андерсона). Щоправда в Англії формування нації відбувається в XVI ст., тоді як у Франції – у XVIII ст., у Росії – у другій половині XVIII ст., в Німеччині та США – з кінця XVIII ст. [3].

Усебічне осмислення підходів до змісту поняття «нація» здійснює Е. Сміт, зіставляючи його з поняттям «етнос». Він розглядає підходи, що в основу нації кладуть як «об'єктивні» чинники: мову, релігію, звичаї, територію та інституції, так і «суб'єктивні», «як-от ставлення, сприймання та почування» [8]. Прикладом суб'єктивного підходу до означення нації є конструктивістський підхід Б. Андерсона, який уважає, що «нації й націоналізм виникли цілком випадково». До їх виникнення спричинився розвиток «друку-як-товару», який і створив передумови для витворення образу «секулярної, історично захронометрованої уявної спільноти» [1, с. 55], що з'являється внаслідок політичних та ідеологічних чинників у XVIII – XIX ст. Проте, на наш погляд, твердження Б. Андерсона стосовно того, що нація виникла *випадково*, бо цьому спричинилося друкарство, не виглядає переконливо. Навпаки, з дослідження М. Мак-Люена («Галактика Гутенберга» ...) випливає, що друкарство з *необхідністю* спричинилося до виникнення нації. «Те, що в минулі роки називалося націями, жодним чином не могло передувати до появи гутенбергівської технології так само, як у сучасне століття воно не може пережити появу електричних сплетень із їхньою тотальною міццю, що «примусили» всіх людей Землі брати участь у житті один одного» [5, с. 11].

Е. Сміт, виражаючи думку більшості дослідників, дає таке визначення нації: «... це спільнота, яка сприймається відчуттями й у якій проходить життя, а її представники мають спільну батьківщину й культуру» [8].

Порівнюючи атрибути нації й етносу, Е. Сміт робить висновок, що нація від етносу відрізняються двома атрибутами – це «спільні права й обов'язки» та «єдина економіка». До спільних атрибутів зараховує «власну назву», «спільні цілі», «спільну історію», «національну культуру», «батьківщину» [8].

Позаяк предметом нашого розгляду є формування ідентичності як національного феномена, то варто зазначити, що у XVIII – поч. XX ст., як стверджує Е. Сміт, були поширені терміни «національний характер» і «національна самосвідомість» [8]. Ми використовуємо їх тут як змістово рівні поняттю «національна ідентичність».

Розглядаючи питання історичної появи націй, Г. Касьянов у монографії «Теорії нації та націоналізму» наголошує на спорідненості підходів до появи націй і націоналізму англійського філософа Е. Гелнера та англійського історика Е. Карра. Касьянов зауважує, що, на думку Гелнера, «XVIII ст. з його «спільнотою суверенних утворень», об'єднаних лояльністю до «Коронованих осіб», тобто династично-релігійним устроєм, узагалі не належить

до епохи націоналізму. Проте кінець XVIII – початок XIX ст. – це початки цієї епохи й перший період еволюції націоналізму» [3].

Г. Касьянов, аналізуючи позицію чеського історика Мирослава Гроха щодо соціальних передумов національного відродження недержавних націй, наголошує на відмінностях націєтворення в європейських країнах, таких як Англія, Франція, Німеччина, де «трансформації в модерну націю» збігаються зі становленням буржуазних відносин, та бездержавних народів, до яких належала й Україна. Що стосується України, то вона мала такі самі характерні особливості, що й означені М. Грохом інші бездержавні нації. Ідучи за М. Грохом, зазначимо, що українська еліта у своїй більшості була так само абсорбована етнічно чужорідними елітами, а саме російською і польською, по-друге, народ України існував як етнічна спільнота, проте не мав власних політичних інституцій, по-третє, культурна традиція не набула конституційованого існування в питомій літературній мові.

Викликає науковий інтерес запропонована М. Грохом послідовність становлення етнічної спільноти в націю через три фази від «А» до «В», від «В» до «С». Аби з'ясувати, чи є обов'язковою у нашому випадку для українців така послідовність становлення етносу нацією, побіжно розглянемо їхні особливості. Так, фаза «А» прикметна тим, що в еліти прокидається інтерес до своєї етнічної спільноти, який виливається в дослідження у сферах історії, етнографії, філології, літератури. У фазі «В» відбувається формування «національної свідомості» в освічених верствах спільноти. Фаза «С» характерна інтенсивною агітацією в масах і її активізацією, що, зрештою, зумовлює змагання народу за незалежність. Ця «періодизація Гроха, – вважає Г. Касьянов, – відбиває також загальну закономірність виникнення й розвитку націоналізму, його еволюції від соціально-психологічних форм до ідеологічних і політичних» [3].

Зазначимо, що в Україні перед революційними подіями 1648 року вже сформувалася власна аристократія у формі шляхти на зразок польської та литовської, яка й мала стати у фарватері формування нації. Те, якою була тогочасна українська еліта, добре означила Н. Яковенко: «... у шкільній, інтелектуальній та політичній культурі української еліти XVI – XVII ст. справді домінувала «західна» модель цінностей, тим часом як сотеріологічний аспект мислення й далі чітко тримався візантійської матриці, а лицарська субкультура тієї-таки еліти мала явні ознаки тюркської традиції (ще виразніше степовий Орієнт зафіксований у генотипі, пріоритетах життєвого укладу, типі господарювання, побутовому еталоні «красивого», одязі, топонімах та антропонімах etc., etc.)» [10, с. 364].

Проте в результаті революції 1648–1654 рр. з польської та української шляхти в 1654 р. лишилося, як стверджує Д. Міллер, приблизно триста осіб. «Поza тим, що їхні майнові й станові права були забезпечені договором з московським царем», а праця посполитих була їм гарантована гетьманськими універсалами під «строгим каранем войсковим» [6, с. 1], вони «не лише не змогли повернути командне становище, а й утриматися як окремий стан» [6, с. 1–2]. Розпалена Москвою в Україні міжусобна боротьба, що виявила себе в розхитуванні Гетьманату як політичної структури, а також війна з Росією не дали можливості І. Виговському здійснити започатковані Б. Хмельницьким заходи, спрямовані на *збереження шляхти як провідної соціальної верстви*. Зрештою, міжусобні суперечки козацької старшини Гетьманщини, Запорозької Січі та Лівобережної України переросли в громадянську війну. Десятиліття доби Руїни, що припадає на «1660-ті – кінець 1670 рр., – зауважує Т. Чухліб, – можна охарактеризувати не інакше як періодом процвітання «козацького колабораціонізму» або ж відходу частини козацької еліти від більшості досягнень Української ранньонаціональної революції» [9, с. 215].

За нових умов, зауважує дослідник українських реалій XVIII ст. Д. Міллер, щоб мати владу й певну значущість, треба було покладатися на власні, переважно лицарські здатності й багатство. Тому шляхта, махнувши рукою на свої герби, «закинувши чи приховавши свої дипломи і привілеї», мусила вливатися в козацтво й, зрештою, в ньому розчинилася [6, с. 3].

В умовах московського сюзеренітету Військо Запорозьке як *центрована* (цілісна) політична структура під назвою Малоросії являло собою військову республіку з полково-сотенними територіально-адміністративними одиницями.

Після провалу Гадяцької унії, що передбачала входження України як незалежного Великого Князівства Руського у федерацію з Польщею та Литвою на рівних із ними правах, в українській старшині з'являється ідея «Малоросії». Новий проект під назвою «Малоросія» передбачав представництво й контроль території Гетьманщини гетьманом і козацькою старшиною, які мають захищати традиційні права та вольності, гарантовані й potwierджувані ще польськими королями, а пізніше Переяславською угодою. Отже, термін «Малоросія» для української шляхти 60-х рр. XVIII ст. і патріотичної еліти 80–90-х рр. означав матірню автохтонну землю, що бере початок від руських князів, і країну зі своїми кордонами, яка успадкувала від староруської держави політичні, адміністративно-правові, господарчі й морально-культурні традиції. Питання націєтворення спрямовує національні еліти на пошуки аргументації щодо старожитності народу, його питомих історичних коренів. Еліти подають власну інтерпретацію історії свого народу у привабливому для себе світлі.

Наочною демонстрацією усвідомлення малоруської (української) народності нацією став текст кінця XVIII ст. «Історія Русів». Це твір представника патріотичної частини української (малоросійської) еліти, яка продовжувала ідентифікувати себе з Малоросією з її вольностями, привілеями, а головню з Козаччиною, що видавалася в кінці XVIII ст. славним минулим героїчного народу.

Автор «Історії Русів» звертається для підкреслення внутрішньої структурованості української спільноти та її органічної соціальної цілості, тобто центрованості її буття до поняття «нація», що з'явилося в європейському науково-публіцистичному обігові у XVIII ст. Він, трактуючи соціальну структуру, не забуває підкреслити закоріненість козацького народу в предковичні народні звичаї й виокремлює в ній два виміри. Це *горизонтальний* (провінційний поділ на воєводства та повіти) і *вертикальний* – три соціальних стани, «класи» – шляхетство, що «на Русі іменувалося рицарством», духівництво й поспільство, яке включало в себе купців, містян, у селах вільних мирян. Основою врядування та адміністрування споконвіків було *право*, на якому ґрунтувався порядок життєвого світу нації. І далі перераховує права, на яких тримався спосіб життя нації. Це – право народу на «рицарський стан», «повинність посполитих була встановлена правами», «поспільством уважалися купці та міщани, що мешкали по містах, а по селах вільні миряни... Усі вони підлягали своїм Магістратам і Ратушам, у яких засідали обрані ними Війти та Лавники, і судилися за правами Магдебургії, ... релігія Руська Грецького, або Єрусалимського, сповідання зрівняна з Римською Католицькою в однакових правах і привілеях, яко вільна і спільниця» [2, с. 44].

Обстоюючи малорусько-українську свідомість, автор, відштовхуючись від теорії природного права, стверджує, що народ козацький, влаштуваючи своє життя, первісно виходив із природних вимог кожної соціальної верстви й індивіда – шанувати життя людської одиниці, її свободу та власність у повній відповідності до справедливості як природного закону. У такий спосіб «Історія Русів» виражає становлення малорусько-української

ідентичності насамперед через самоусвідомлення «рицарським станом» себе як еліти руського народу, який має всі атрибути державної влади: власну територію, кордони, внутрішню структуровану спільноту, власний уряд, своє військо (піші – сердюки й кінні – козаки), тому козацький народ є політичною нацією. Позаяк нація *історично* ствердила себе політичним інститутом держави під своєю давньою назвою «Русь», то це, згідно з автором, легітимізує право Малоросії на власну державу.

Домінантного значення в Малоросії набуло козацтво з його керівною верхівкою – козацькою старшиною. Вона стала тим ґрунтом, на якому виросла в Наддніпрянській Україні нова аристократія, що замінила собою шляхту і, зрештою, набула шляхетських привілеїв, потім одержала їх юридичне визнання російським урядом. Проте, зазначає Д. Міллер, на формування нової української шляхти мала істотний вплив не Росія, а аристократична Польща, у якій гетьманщина перейняла шляхетські традиції, особливості підданства посполитих, культуру, традиції «й найголовніше шляхетські закони» [6, с. 3]. Усе ж вирішальними для формування власної еліти були не зовнішні впливи, а внутрішні тенденції розвитку демократичного суспільства, яким була Україна до 80-х рр. XVII ст. Названі чинники зумовили формування в Україні в 1680-х рр. окремої соціальної верстви з нащадків реєстрового козацтва та української шляхти. Ця нова еліта, що була офіційно визнана як «Значне військове товариство», стала тим середовищем, із якого походили, зауважує Д. Міллер, «майже всі службовці Гетьманщини» [4, с. 13]. Ще із середини XVII ст. козацькі старшини, що вийшли із середовища простих козаків, із часом утворюють стан *українського панства*, що прибирає на себе права родової шляхти: володіє маєтностями з підданими, з повинністю посполитих на «належитое послушенство», судиться шляхетським правом, не сплачує податків тощо. Згідно з дослідником цього періоду Д. Міллером, ні представники тогочасного панства, ні гетьманські статті кінця XVII – початку XVIII ст. не згадують назви «шляхта», а користуються назвами «старшини», «значні заслужені люди», «значні козаки». Термін «шляхта» українська еліта реанімує у XVIII ст. Це було вже третє покоління від часів революції 1648–1654 рр., яке активно виражає зацікавлення не лише становим статусом дореволюційної шляхти, а й прагне *обґрунтувати свою історичну закоріненість* у власні станові й соціально-політичні права та вольності.

Виходячи із запропонованих М. Грохом фаз формування народу в націю, можна зазначити прикметні ознаки, що виявляє українська еліта в цей історичний період, як до фази «А», так і фази «В». Адже, розглядаючи еліту в майновому, владному аспектах та аспекті соціального статусу, неодмінно наштовхуємося на її ідентифікаційний вимір. При цьому зауважимо, що правове поле Гетьманщини, яке включало соціально-політичні й економічні привілеї української шляхти, базувалося на нормах Литовського статуту 1566 р., які містили згадані привілеї. Воно спрямоване на збереження центрованості її буття, тобто *цілості* як окремої країни, що має правову рівність із Московією. Звернення до часів Великого князівства Литовського й має на меті обґрунтування шляхетських прав: «Мала Росія» залишалася при Великому князівстві Литовському на тих самих правах і привілеях, які мали мешканці цього краю» [7, с. 5]. Також звертається до договорів гетьманів щодо приєднання до Росії. Так, В. Полетика нагадує, що «після приєднання до Росії статті Б. Хмельницького, Д. Ігнатовича, І. Самойловича, І. Мазепи стверджують, що обидва народи під одною самодержавною владою перебувають, то їм бути в рівній честі і в рівній повазі» [7, с. 4]. Зрештою, еліта XVIII ст. виражає позицію, що малоросіяни (українці) є окремий народ, який має свій спосіб життя, свій політичний устрій і має жити згідно зі шляхетським правами й козацькими традиціями, закоріненими у власну історію. Щоб українська еліта була визнана як правдива шляхта, необхідно було укласти відповід-

ний Звід законів і відтворити давню шляхетську систему судочинства. Аж ось у 40-х рр. XVIII ст. укладається Звід під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Отже, згідно з додатком до Зводу, шляхтичами ставали всі, хто належав до шляхти за часів Польщі, військові й цивільні чини від сотника й вище, також священники та вище духовництво й визнані іноземні аристократи [4, с. 51]. Так, у 1763–1764 рр. реформовано систему судочинства: відновлено земські суди, які за своєю сутністю були шляхетськими, позаяк земельне володіння українського панства (шляхти) підпадало під юрисдикцію цих судів.

Проте шляхта прагнула ширших прав для самої Гетьманщини. Так, на Глухівській раді старшин 1763 р., де були присутні 100 представників од усіх регіонів Гетьманщини, обговорювалися такі важливі питання: 1. Гетьманщина як цілком окрема від Росії територія – це «країна з власними кордонами, урядом та економічною політикою», її «підпорядкування» монарху ґрунтується на договорах. Під час обрання нового гетьмана цар має поновлювати договірні взаємини. 2. Раду старшин пропонується перетворити на шляхетський Сейм для здійснення контролю еліти «над внутрішніми справами Гетьманщини». 3. «Урівняння українських та російських посад і чинів, підтвердження прав землеволодіння й подальшого обмеження права селян на вихід від пана» [4, с. 57–58]. На основі обговорення цих питань було складено «прошеніє» до цариці, яке не дало очікуваних результатів, але були відновлені земські, міські й підкоморні суди. Це переважно діялося за гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764 рр.) у часи «золотої осені української автономії».

Невдовзі з приходом до влади Катерини II (1762 р.) було ліквідовано гетьманську владу (1764 р.), в 1775 р. ліквідовано Січ, у 1781 р. – полковий адміністративний поділ, у 1783 р. – козацьке військо. Замість полків, запроваджено намісництва – Київське, Новгород-Сіверське, Чернігівське; указ від 28 липня 1783 р. перетворював малоросійські козачі полки в регулярні. У 1784 р. вийшло розпорядження про заборону надавати традиційні малоросійські чини, відбувається повне перейменування козацької старшини в російські табельні чини [6, с. 51–54].

Децентрація Гетьманщини здійснилася через просту трансформацію її адміністративних полків у периферійні регіональні одиниці Російської імперії. Остаточна інкорпорація шляхти в дворянство відбулася за допомогою грамоти дворянству 1785 р. Згідно з грамотою, права шляхти зрівнювалися з правами дворянства, проте шляхта, крім соціально-економічних, мала ще й права політичні. Але ці права, зазначає Д. Міллер, були як журавель у небі, вони були хіба предметом мрій лише для малої частини української шляхти. Більшість, яка зазвичай представлена пересічними сотниками, возними, полковими старшинами, була втішена дворянською грамотою. Для більшості надані господарчі й майнові права «були набагато дорожчими за право дискутувати про закони і управління: для більшості свобода винокуріння у кожному разі була вищою за свободу політичну» [6, с. 41–42]. Отже, в умовах російського самодержавства українське панство з поборника станових вольностей і свободи Вітчизни понижується на утилітарно-ужитковий рівень, а її історія, культура зазвичай сприймаються частиною колишньої шляхти як щось далеке й уже неістотне.

Проте шляхтичі-патріоти, обґрунтовуючи право колишньої шляхти на дворянські чини, звертаються до історії періоду Литовсько-Руської держави, грамот королів польських, гетьманських договорів із Річчю Посполитою та Московією, гетьманських універсалів, царських указів тощо. Патріотична шляхта у змаганні за визнання чинів не тільки керувалася соціально-економічними інтересами, а й, що важливо, ідентифікувала себе як стан, який виражає особливості своєї нації та малоросійської Вітчизни. До видних речників цього руху дослідники зараховують насамперед Р. Марковича, Т. Калинського,

М. Милорадовича, В. Полетику, А. Чепу, В. Черниша, Ф. Туманського [6, с. 99]. Загальна стратегічна мета патріотичної шляхти – це збереження в Гетьманщині залишків автономії та її традиційних прав. Прибічників цієї позиції З. Когут називає традиціоналістами. Протилежну позицію займала та частина еліти, яка була проти будь-яких елементів автономії й уважала Російську імперію своєю країною, яку належить любити й розбудовувати. Її дослідник називає асиміляторами. Це такі відомі постаті, як О. Безбородько, Г. Милорадович, граф І. Гудович та ін. Якщо порівняти одностайну позицію української шляхти на Глухівському з'їзді 1763 р., де йшлося про Малоросію як окрему країну, то на початку ХІХ ст. питання щодо Малоросії як окремої країни в патріотичній еліті вже не стоїть. Зараз уже йдеться про Малоросію не як окрему країну, а територію як певний регіон єдиної Росії, в якому мають бути збережені принаймні традиційні правові та адміністративні особливості.

Отже, надзвичайно болісне становлення української ідентичності в ХVІІ – ХVІІІ ст. є закономірним процесом перетворення народу в націю в умовах бездержавності. У націєтворенні в усіх європейських народів провідну роль завжди відігравала традиційна еліта. У випадку України спадкоємність еліти (шляхти) була перервана революційними подіями 1648–1654 рр. Нова еліта (українське панство) формується в період другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. так само в умовах бездержавності, її слабкість виявляється в тому, що вона не зберегла традиційної легітимності. Усе ж із середини ХVІІІ ст. еліта змагається за статус малоросійської шляхти, тим самим підкреслюючи свою малоросійську (українську) ідентичність, ностальгує за колишніми вольностями, становими правами та привілеями й за втраченою Гетьманщиною.

Отже, з огляду на викладене вище, маємо резюмувати таке:

1. Наявність в Україні ХVІІІ ст. патріотичної еліти (автономістів-традиціоналістів) свідчить про усвідомлення себе як еліти народу *нацією*. Воно вилилося в прагнення до самоствердження своєї малоросійської (української) самототожності через закоріненість козацького народу («Історія Русів») в сиву давнину, у власні самотутні традиції.

2. Породжена бездержавним існуванням деформація національної ідентичності у формі явища «малоросійства» спричинила тожсамісну деформацію у відповіді на питання «Хто Я?» Вона для значної частини еліти постає звичайним колабораціонізмом у формі: gente (Україна) – natione (Московія), gente (Малоросія) – natione (Великоросія), а в Галичині: gente (русин) – natione (поляк).

3. Звернення патріотичної шляхти до історичної пам'яті – це вираження прагнення еліти до державного існування нації, яке, на погляд автора «Історії Русів», легітимізоване середньовічною Руською державою. Воно надихнуло романтичну еліту ХІХ ст. до нових змагань у націєтворенні.

Список використаної літератури

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 261 с.
2. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ : Рад. письменник, 1991. 318 с.
3. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.; Теорії нації та націоналізму. Нарис 7. URL: litorpys.org.ua/kasian/kas11.htm.
4. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
5. Мак-Люен М. ГАЛАКТИКА ГУТЕНБЕРґА: Становлення людини друкованої книги. / пер. з англ. А.А. Галушко, В.І. Постнікова. 3-тє вид. Київ : Ніка-Центр, 2011. 392 с.

6. Миллер Д.П. Очерки изъ истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины въ дворянство. Киевъ, 1897. 133 с.
7. Полетика В. Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссійскаго дворянства. Киев, 1809. 13 с.
8. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англійської. Київ : К.І.С., 2004. 170 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smt.htm>.
9. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доп. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. 616 с.
10. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

HISTORICAL-PHILOSOPHICAL SECTION OF THE UKRAINIAN BEING IN XVIII CENTURY: DEFORMATION OF NATIONAL AWARENESS

Mykhaylo Skrynnyk

*National Forestry University of Ukraine,
Department of Philosophy and Psychology
General Chuprynka str., 203, 79044, Lviv, Ukraine*

Liliya Fliorko

*National Forestry University of Ukraine,
Department of Philosophy and Psychology
General Chuprynka str., 203, 79044, Lviv, Ukraine*

The article is dedicated to an important period of Ukrainian nation building in which the most significant national phenomenon – identity, was formed. The concept of “national identity” was not in scientific use in the eighteenth century, therefore we use the concept of “national consciousness” as a semantic analogue. Firstly, national consciousness belonged to the educated people – the elite. The emergence of the elite's desire to create political institutions is the common pattern of the historical formation of each stateless nation. This desire was peculiarly reflected in the Ukrainian realities of the eighteenth century.

The authors of the article analyze the formation of Ukrainian national consciousness in the eighteenth century in the historical and philosophical dimension: the absence of hereditary dynastic power of the state's superior; encroachment on suzerainty from Poland, Turkey, Russia, or Sweden, which was essentially the only form of political existence in Ukraine. Each of the monarchies had a pragmatic interest in Ukraine. The Ukrainian elite did not have unity, was not whole. The lack of unity in the military supreme leadership on the issue the choice of the suzerain state, as well as the internecine struggle for power, have led to the fragmentation of being of a community. In Khmelnytsky's time Ukrainian society was clearly centered, but there was no single political center now that would embody the socio-political unity of the community. Therefore, transformation of the population into the nation was difficult in the conditions of statelessness. However, the Ukrainian elite in the second half of the eighteenth century competed for the status of the Malorusian nobility, and thus emphasized its Malorusian (Ukrainian) consciousness. The very presence of the patriotic elite in the eighteenth century was a testimony of self-awareness of the people as a nation. Nobility asserted its national identity, as stated the author of “History of Rus”, by means of the emphasis on the rootedness of the Cossack people in the ancient times, in their own original traditions. On the other hand, stateless existence has led to the deformation of national consciousness (identity) in the form of the tendency to collaborate among a large part of the national elite.

Key words: nation-building, nation, national consciousness, statelessness, nobility, Malorusia.

УДК 167 21

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.10>

ІМПЛІЦИТНІ СКЛАДНИКИ КАРТИНИ СВІТУ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ)

Галина Старікова

*Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії
пр. Науки, 14, 61122, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено дослідженню імпліцитних компонентів у національно-мовній картині світу. Розглядаються поняття «картина світу» й різні типи картин світу. Пропонується гіпотеза про наявність і значну роль у картині світу імпліцитних, неявних компонентів. Серед них вирізняється національно-мовна картина світу як специфічне утворення, що має вагомим значенням для існування та функціонування інших картин світу. У зв'язку з тим що цей феномен ще недостатньо вивчений, подається робоче визначення національно-мовної картини світу як більш-менш цілісної й відносно стійкої (у певний історичний момент) системи уявлень про реальність. Висунуто гіпотезу про наявність і значну роль у картині світу імпліцитних, неявних компонентів. У зв'язку з цим сформульовано мету дослідження – вивчення імпліцитних складників національно-мовної картини світу. Природна мова являє собою базову знакову систему етнокультури, над якою надбудовуються всі інші знакові системи цієї культури як допоміжні, вторинні моделюють системи. За такого розуміння наша звичайна природна мова – це метапрограма, яка регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто поведінкові програми, що функціонують у суспільстві в знаковому вигляді. Особливо важливо, що ця програма в більшості випадків перебуває на неявному, імпліцитному рівні, вона не усвідомлюється й не вербалізується носієм мови. Яскравими прикладами таких імпліцитних компонентів мовної картини світу можна вважати лінгвокультурні коди та позаеквівалентну лексику. З іншого боку, особливості концептуалізації «мовного» світу мовою проявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінюваність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Аналізується також вихідний рівень мови, який є нескінченним джерелом імпліцитної інформації. Ідеться про сенсорно-рецептивні концептуалізації дійсності і її системно-мовні іпостасі (фонетико-морфологічний і лексичний мовні яруси). Аналіз різномовних звуконаслідувальних – ономатопейчних – слів показує, наскільки особливо етнічний характер має концептуалізація того, що сприймається слухом, у різних лінгвокультурних ареалах. Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу, варто назвати фрагмент реального світу, даний етносу в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті, а також колективну етнічну свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відображає реальний світ у поступальному процесі пізнання. У поле безпосередніх відчуттів етносу, його сенсирів потрапляло насамперед природне середовище етносу. Це один із фундаментальних складників несвідомих когнітивних структур, базового, передпосилкового, неусвідомлюваного «глибинного» шару мови, що визначає всю її подальшу будову – і морфологічну, і лексичну, і семантичну.

Ключові слова: картина світу, національно-мовна картина світу, імпліцитні складники пізнання, лінгвокультурні коди, позаеквівалентна лексика.

Поняття «картина світу» ввійшло в понятійний апарат гуманітарних наук у ХХ столітті. Це поняття допомагає структурувати наші знання й уявлення про когнітивні та ціннісні установки тих чи інших соціальних і професійних груп, спільнот та етносів. Най-

більш поширеною є така класифікація картин світу: повсякденна, міфологічна, релігійна, художня, наукова й філософська.

Однак існує ще одна неочевидна та маловивчена філософами картина світу, роль якої, без сумніву, багато в чому є ключовою для будь-якої іншої картини світу. Це національно-мовна картина світу, що, з одного боку, є фундаментом будь-якого людського мислення, здійснюваного за допомогою мови, з іншого – відображає й поступово втілює ті зміни, інновації, трансформації, які відбуваються в усіх вищезазначених картинах світу з плином часу, в результаті культурно-історичного розвитку етносу. Очевидно, що в цій картині світу, як і в інших, певне місце посідають неявні складники, специфіка яких нині практично не досліджується філософськими науками. Виходячи із цього, ми можемо сформулювати мету роботи – вивчення імпліцитних компонентів національно-мовної картини світу.

Із цієї мети випливають такі завдання:

1) виявити неявні, імпліцитні компоненти, що входять до складу національно-мовної картини світу;

2) визначити специфічні особливості виявлених компонентів.

Новизна роботи пов'язана з тим, що філософія, зокрема філософія мови, практично не приділяла увагу її неявному складнику. Якщо в теорії пізнання наявні нехай і нечисленні дослідження імпліцитних компонентів пізнавальної діяльності, то лінгвістична філософія взагалі не зверталася до цієї проблематики. Тому в основі роботи лежать переважно лінгвістичні або культурологічні дані, які збиралися авторами з абсолютно іншими цілями, тому в працях з мовознавства мають зовсім іншу інтерпретацію.

Філософія мови традиційно спиралася на принципи, закладені ще сто років тому лінгвістичною філософією позитивістського толку, а також на структуралістські й постструктуралістські підходи. При цьому не враховувалося, що природна мова не тільки є цілісною відкритою системою, яка розвивається, вона також є підсистемою більш загальної цілісності – культурної, цивілізаційної – та, ще ширше, цілісної системи людського буття. Тому виникла нагальна потреба в дослідженнях мови не тільки враховувати, а й повною мірою спиратися на сформовану в сучасній лінгвістиці антропологічну парадигму, оскільки вивчати природну мову в усьому різноманітті її функціонування неможливо без урахування фактору, який є основою для створення лінгвістичної системи, – людського буття, у рамках якого мова виникає й розвивається.

Спираючись на цю концепцію, ми виділили з усього розмаїття можливих напрямів аналізу одне, мабуть, найменш очевидне й найменш досліджене, – структурні та функціональні особливості неявних, імпліцитних компонентів природної мови. У роботі ми розглянемо тільки один аспект цієї теми, а саме місце й роль імпліцитних компонентів у національно-мовній картині світу.

Феномен національно-мовної картини світу цікавий не тільки тому, що останніми десятиліттями він став об'єктом уваги лінгвістів і філологів. На наш погляд, він є одним із базових компонентів природної мови, на його основі формується специфіка всіх розділів мови, чи то семантика, синтактика і прагматика, з одного боку, або фонетика, граматики, лексика й пунктуація – з іншого. Крім того, мовна картина світу за деякими своїми особливостями принципово відрізняється від інших типів картин світу. Якщо буття наукової, релігійної тощо картин світу визначається передусім соціокультурними, національно-історичними особливостями, то мовна картина сама певною мірою визначає це культурне середовище, зумовлює зміст культурних стереотипів, культурних кодів тощо. Іншими словами, ця картина світу в якомусь сенсі є первинною щодо решти. Зрозуміло, мовна картина

світу теж формується в соціокультурному середовищі, і тут, можливо, варто говорити про взаємозв'язки та взаємодії різних картин, але все ж, на наш погляд, мовна картина багато в чому передує формуванню інших.

У сучасній лінгвістиці сформувалося таке робоче визначення: національно-мовна картина світу – це виражене засобами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, невербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу й себе самого в цьому світі. Необхідно підкреслити, що сучасна лінгвістика вимагає більш широкого осмислення поняття «мовна модель світу». На думку австралійського лінгвіста польського походження Г. Вежбицької, національно-культурна специфіка ментальності й характеру етносу виявляється не тільки на лексико-семантичному, а й на морфологічному й синтаксичному рівнях (тобто цей імпліцитний складник пронизує всю структуру мови та всі рівні її функціонування) [1, с. 127]. Ці погляди поділяє й В.Н. Телія, яка вважає, що мовна картина світу створюється не тільки за допомогою засобів конкретної лексики й опредмечування процесуальних значень, а й із використанням синтаксичних конструкцій, які з перших етапів існування мови відображали відносини між елементами дійсності.

З позицій семіотики культури наша мова є базовою, ядерною знаковою системою етнокультури, над якою надбудовуються всі інші знакові системи цієї культури як допоміжні, вторинні, що моделюють системи, за термінологією Ю. Лотмана. За такого розуміння наша звичайна природна мова – це метапрограма, яка регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто поведінкові програми, які функціонують у суспільстві в знаковому вигляді [2, с. 45]. При цьому варто зауважити, що далеко не завжди ці знакові приписи є «відкритою» для суб'єкта-індивіда, тобто усвідомленою, осмисленою інформацією. Дуже часто особливо на рівні заповідей і традицій їх справжній зміст, реальна об'єктивна причина (або причини) їх формування давним-давно забуті, модель поведінки сакралізована без усвідомлення її сутності (різні харчові обмеження або гігієнічні правила, норми одягу і взаємин між статями в різних релігіях і культурах мають, як правило, саме такий характер). Тому тут за явним знаком, який начебто розуміється соціумом, насправді існує підсвідома, забута багато поколінь тому інформація. Це теж можна вважати одним із проявів імпліцитних складників національно-мовної картини світу.

Яскравим прикладом подібних неявних компонентів мови є лінгвокультурні коди й позаквівалентна лексика. Варто зазначити, що в позаквівалентній лексиці основним елементом є не лексема (слово або вислів), а непроявлений у слові сенс, що стоїть за ним, фрагмент семантичного поля, який, по суті, можна вважати невербалізованим, оскільки він вимагає свого «перекладу» й пояснення. У семантичному полі мови смисли цих виразів як лінгвокультурних кодів істотно відрізняються від буквальних значень. Наприклад, «Ось тобі, бабуся, і Юрійів день» – невиконані обіцянки або обман з боку вищих керівників; «Не хлібом єдиним» – різнобічність особистості людини; «Коли рак на горі свисне» – нездійсненність планів; «Хліб та сіль» – гостинність тощо. Носій мови вживає ці вислови, не замислюючись над їх реальним змістом, він прагне якомога точніше передати потрібний йому сенс, оперуючи при цьому семантичними, а не знаковими одиницями. Це також дає змогу вважати цей фрагмент природної мови її специфічним імпліцитним компонентом [3, с. 45–47].

З іншого боку, особливості концептуалізації «мовного» світу мовою проявляються навіть у таких абстрактних семантичних категоріях, як модальність, каузація, оцінюваність, вторинне означування в метафоричній сфері мови. Відомий лінгвіст О.В. Падучева підкреслює в передмові до книги Г. Вежбицької «Мова. Культура. Пізнання»: «... мови

істотно відрізняються ступенем детальності розроблення цілком абстрактних семантичних полів – таких як поле агентивності, сфера емоційного ... Та чи інша концептуалізація зовнішнього світу закладена в мові й не завжди може бути виведена з відмінностей в «умовах її існування» [1, с. 21]. Якщо фактори природного середовища етносу та його матеріальної культури виявляються нерелевантними для пояснення національно-специфічного в мовах, тоді починає діяти фактор національного характеру або, ширше, національного менталітету, який є найважливішим компонентом колективної етнічної свідомості.

Показовою із цього погляду є сенсорно-рецептивна концептуалізація дійсності та її системно-мовні іпостасі (фонетико-морфологічний і лексичний мовні яруси). Сприйняття передбачає акт категоризації, який певним чином «канонізує» перцептивний досвід, задаючи первинні параметри осмислення реалії: «... категоризація об'єкта під час сприйняття є основою для відповідної організації дій, спрямованих на цей об'єкт» [4, с. 48]. Здавалося б, єдність біологічної природи людства мала зумовити й однаковість відчуття і сприйняття, а також їх подальшої лексикалізації в усіх людей, незалежно від расової чи національної належності. Однак аналіз різномовних звуконаслідувальних – ономатопеїчних – слів демонструє, наскільки суто етнічний характер має концептуалізація того, що сприймається слухом, у різних лінгвокультурних ареалах.

Як відомо, сутність процесу звуконаслідування полягає в розчленуванні неартикульованого природного комплексу звуків у дискретну фонемну звукову форму для позначення відповідного звучання. У результаті порівняльного аналізу ономатопеїчних слів у різних мовах виявляється не скільки подібність звуконаслідувальних поєднань, скільки відмінності в їх мовних утіленнях. Дослідники дійшли висновку, що слухові враження, які концептуалізовані різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі знаходяться одна від одної географічно й культурно досліджувані мови. Віддалені в культурно-мовному стосунку етноси не тільки по-різному «чують» голоси тварин, а й виявляють певну вибірковість під час їх сенсорно-перцептивної концептуалізації. Так, голос індики проігнорований українською російською та китайською мовами, але він отримав сенсорно-мовну концептуалізацію в англійській; в українській і російській мовах немає звуконаслідувальних слів для позначення голосів коника, цикади й ластівки, тоді як у китайській вони отримали лексично ономатопеїчний вираз.

Причина цього явища, на думку відомого американського психолога, фахівця з проблем сприйняття Дж. Брунера, полягає не в особливостях одержуваних перцептивних сигналів, а у своєрідності висновків, які підсвідомо роблять носії різних культур на основі цих сигналів, оскільки в рамках різних культур сигнали засвоюються відповідно до різних схем і вибірковості сприйняття, яка, у свою чергу, базується на специфіці аутопоезу етносу. Це й породжує міжкультурну специфіку [5, с. 322–323].

Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу, варто назвати фрагмент реального світу, даний етносу в безпосередньо-чуттєвому сприйнятті, а також колективну етнічну свідомість, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відображає реальний світ у поступальному процесі пізнання. У просторі безпосередніх відчуттів етносу або, в термінах Б. Рассела, у полі його сенсibiliй потрапляло насамперед природне середовище етносу. Хрестоматійним у цьому плані є приклад Б. Уорфа про наявність різних слів для позначення снігу в ескімоській мові: сніг, що падає; сніг, що тане; принесений вітром сніг; сніг на землі; сніг, затверділий, подібно льоду [6, с. 174]. Пізніше, у процесі історичного розвитку й самоідентифікації етносу, таким фактором стає й матеріальне, штучно створене середовище. За вдалим висловом Г.Д. Гачева, «національний образ світу є диктатом національної природи в культурі ...» [7, с. 19].

Важливо підкреслити, що це один із фундаментальних складників несвідомих когнітивних структур, базового, передпосилкового, неусвідомлюваного «глибинного» шару мови, який визначає всю її подальшу структуру – і морфологічну, і лексичну, і семантичну.

Отже, проведений аналіз дає змогу виділити два типи імпліцитних характеристик мови. По-перше, це власне неусвідомлювані, невербалізовані тощо структурні елементи мови, зокрема те, що Гумбольдт назвав «глибинними структурами мови». Вони неявно є в будь-якій природній мові, «з глибини» впливаючи на її форми – лексику, фонетику, фразеологію, граматику, а головне, на семантичний складник мови (наприклад, поділ на аглютаивні, флективні й коренеізолюючі мови). Однак ці елементи впливають не тільки на структуру мови, а й на особливості її функціонування. Ми припускаємо, що імпліцитні правила функціонування мови необхідно виділити в окремий підвид імпліцитних складників, оскільки вони є не структурними елементами мови, а нормами з «користування» нею.

Крім того, важливим методологічним інструментом у дослідженні специфіки національно-мовної картини світу має стати гармонійне поєднання методів лінгвістичної синхронії й діахронії, що дасть можливість, з одного боку, відповісти на питання, пов'язані з походженням тих чи інших імпліцитних характеристик мови, з іншого боку, порівняти актуально наявні природні мови в усьому різноманітті їх проявів. Подальше вивчення національно-мовної картини світу дасть змогу глибше підійти як до вирішення суто культурологічних проблем (лінгвокультурні коди тощо), так і до дослідження філософсько-антропологічних питань у сфері культури й національної самосвідомості.

Список використаної літератури

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. Текст. Москва : Русские словари, 1996. 416 с.
2. Лотман Ю. Анализ поэтического текста. Структура стиха. Ленинград : Просвещение, 1972. 271 с.
3. Маслова В.А. Лингвокультурный код как способ описания языка. *Современная лингвистика и исследования ментальности в XXI ст.* Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2014. С. 44–52.
4. Голубовська О.І. Національно-мовна картина світу в її лексичній іпостасі. *Мовні та концептуальні картини світу.* Київ : Прайм-М, 2004. 345 с.
5. Брунер Дж. Психологія пізнання. Москва : Прогрес, 1977. 415 с.
6. Уорф Б.Л. Лингвистика и логика. *Новое в лингвистике.* Вып. 1. Москва : Прогресс, 1960. С. 173–198.
7. Гачев Г. Национальные образы науки. Москва : Просвещение, 1981. 157 с.

THE IMPLICIT COMPONENTS OF THE PICTURE OF THE WORLD (BY EXAMPLE OF NATIONAL AND LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD)

Halina Starikova

Kharkiv's National University of Radioelectronics,

Department of Philosophy

Science av., 14, 61122, Kharkiv, Ukraine

This article is devoted to the study of implicit components in the national-linguistic picture of the world. The concept of “picture of the world” and various types of pictures of the world are considered. A hypothesis is put forward about the presence and significant role in the world picture of implicit, implic-

it components. Among them, the national-linguistic picture of the world stands out as a specific formation, which is important for the existence and functioning of other pictures of the world. Due to the fact that this phenomenon has not yet been sufficiently studied, a working definition of the national-linguistic picture of the world is given as wholes imagine about reality. A hypothesis is put forward about the presence and significant role of implicit, implicit components in the picture of the world. In this regard, the goal of the study is formulated – the study of the implicit components of the national-linguistic picture of the world. Natural language is a basic sign system of ethnoculture, over which all other sign systems of a given culture are built up as auxiliary, secondary modeling systems. With this understanding, our everyday natural language is a metaprogram that regulates through various kinds of prescriptions – commandments, laws, aphorisms, proverbs, advertising, public relations – human behavior, i.e. behavioral programs that function in society in a symbolic way. It is especially important that this program is in most cases at an implicit, implicit level, it is not recognized and not verbalized by a native speaker. Linguistic and cultural codes and equivalent vocabulary are considered as striking examples of such implicit components of the linguistic picture of the world. On the other hand, the features of the conceptualization of the “speech” world by the language are manifested even in such abstract semantic categories as modality, causation, evaluativeness, secondary meaning in the metaphorical sphere of language. It also analyzes the initial level of the language, which is an endless source of implicit information. We are talking about sensory-receptive conceptualization of reality and its systemic-linguistic hypostases (phonetic-morphological and lexical language tiers). The analysis of multilingual onomatopoeic – onomatopoeic words shows how specifically ethnic the conceptualization of what is perceived by the ear has a specific ethnic character in various linguistic and cultural areas. Among the factors that determine the ontology of national-linguistic pictures of the world, one should mention a fragment of the real world given to an ethnos in direct sensory perception, as well as a collective ethnic consciousness that preserves the experience of previous generations and displays the real world in a progressive process of cognition. In the field of direct sensations of the ethnos, in the field of its sensitivities, the natural environment of the ethnos fell primarily. This is one of the fundamental components of unconscious cognitive structures, the basic, prerequisite, unconscious “deep” layer of the language that determines all its subsequent structure – morphological, lexical, and semantic.

Key words: picture of the world, national-linguistic picture of the world, implicit components, initial level of the language, onomatopoeic words, sensory perception, unconscious cognitive structures.

УДК 231.01

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.11>

ТРИНІТАРНЕ ОДКРОВЕННЯ В БОГОСЛОВ'І КАРЛА БАРТА

Федір Стрижачук

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,

Центр дослідження релігії

вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

Виникнення й розвиток ліберального богослов'я в протестантському середовищі та його вплив на теологічну думку в глобальному екуменічному масштабі призвів до витіснення на богословські маргінали християнської доктрини про Трійцю. Філософська думка Георга Гегеля мала тринітарний складник і спричинила певний вплив на відродження й розвиток тринітарного богослов'я у ХХ столітті. Проте в богословському середовищі ініціатором відродження доктрини про Трійцю був протестантський богослов Карл Барт. На відміну від Шлейєрмахера, в якого доктрина про Трійцю є завершенням його систематичного богослов'я, у К. Барта вона стала наріжним каменем, на якому стоїть уся будівля його богослов'я. Він помістив тринітарну доктрину в Прологомени Церковної догматики й показав її визначальну та основоположну роль для християнського богослов'я. Його тринітарне богослов'я є фактично аналізом фундаментального твердження «Бог відкриває Себе як Господь», у якому Бог Отець є Автором одкровення, Бог Син – об'єктивністю одкровення й Бог Дух Святий – суб'єктивністю одкровення. Бог Отець є Промовець, Бог Син є Словом Промовця й Дух Святий є засвоєним значенням Слова. Тринітарне богослов'я К. Барта створило апологетичний ефект проти антропологічної критики християнства Фейєрбахом. Він твердив, що богослов'я може бути зведене до антропології. Карл Барт показав, що в основі християнської віри лежить не релігійна свідомість, а одкровення триєдиного Бога. Християнська віра є результатом Божого одкровення, Сам Триєдиний Бог є Автором одкровення, його змістом і результатом. Не людина є ініціатором пізнання Бога, вона лише адресат одкровення, автором якого є Бог. Тринітарна доктрина одкровення К. Барта виключає будь-якого прихованого Бога, який знаходиться за, поряд чи поза межами Отця, Сина і Духа, триєдиного в Його одкровенні. Між буттям Бога і Його діями в тринітарній історії неможливо провести онтологічну демаркаційну лінію. Не існує дихотомії між буттям Бога і становленням Бога. Триєдиний Бог завжди є Господом, і Він є вільний, незважаючи на те що Він ототожнюється з актом, становленням і саморозкриттям у одкровенні.

Ключові слова: християнське богослов'я, доктрина про Трійцю, Карл Барт, Георг Гегель, одкровення, буття, становлення.

Передумови богослов'я Карла Барта

Процеси, які відбувалися в богослов'ї ХІХ і початку ХХ століть сприяли маргіналізації доктрини про Трійцю. Психологічна концепція Трійці Августина з її акцентом на єдності триєдиного Бога, протестантська реформація з її підозрілим ставленням до богословської традиції та антитринітарні рухи після реформації, ліберальне богослов'я з його критикою традиційної доктрини про Трійцю й наголосом на сотеріології створили потужний кумулятивний ефект, який витіснив доктрину про Трійцю з належного їй центрального місця в християнському богослов'ї та церковному житті.

У ХІХ столітті можна вказати на філософа ідеаліста Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831) як на предтечу тринітарного ренесансу ХХ століття. Гегель у своїй грандіозній ідеалістичній філософській системі розглядав християнське вчення про Трійцю як спосіб вираження релігійною мовою ідеї про Бога як Абсолютного Духа (Отця),

який досягає самоусвідомлення у скінченому (Син) та об'єднує різноманітність у Собі (як Дух) [6, с. 150]. Християнство виражає символічною мовою те, що філософія стверджує концептуальною мовою логічної думки. Трійця релігійного уявлення Отець, Син і Дух Святий у Гегеля представлена концепціями: універсальність, конкретність та індивідуальність. Отець є принципом універсальності, який шляхом само-диференціації переходить в історичну конкретність світу природи й кінцевого Духа, який досягає кульмінації в особі Ісуса Христа. Насамкінець конкретний Дух повертається в універсальну єдність індивідуальності, яка є Духом Святим у християнській спільноті, що перебуває у відновленому союзі з Богом. На початку XX століття спостерігається занепад ідеалізму й інтерес до тринітарної думки серед філософів затухає. Проте інноваційний філософський підхід Гегеля продукував значний імпульс до відновлення інтересу до доктрини про Трійцю серед богословів [3, с. 33]. Завдання, поставлені в дослідженні, та межі дослідження не дають нам змоги заглибитися в тринітарну думку Гегеля, проте його ідеї та вплив на тринітарне богослов'я XX століття були відмічені представниками тринітарного ренесансу сучасності. У XX столітті провідна роль у тринітарному мисленні переходить зі сфери філософії до богослов'я. Піонерами відродження тринітарного богослов'я у XX столітті були протестантський богослов Карл Барт (1886–1968) і римо-католицький богослов Карл Ранер (1904–1984). Ми розглянемо роль Карла Барта в тринітарному ренесансі XX століття.

Тринітарне богослов'я Карла Барта

Історики богослов'я вважають Карла Барта провідним християнським богословом XX століття. Даніель Харді впевнено заявляє: «Карл Барт, безсумнівно, був найвидатнішою фігурою в постреформаційному протестантському богослов'ї, можливо, навіть більш впливовою, ніж Фрідріх Шлайєрмахер у попередньому столітті, і його вплив поширюється далеко за межі цієї традиції» [5, с. 21]. Протягом усього XX століття його популярність і вплив були поза конкуренцією. Німецький богослов Юрген Мольтман говорить: «Довгий час у мене було враження, що як неможлива інша філософія після Гегеля, так неможливе інше богослов'я після Барта» [11, с. 126]. Гарі Дорін також відмічає: «Як видатний богослов століття, Карл Барт був єдиною фігурою, з якою всі інші богослови XX століття повинні були мати справу» [2, с. 131]. Деякі дослідники називали його «отцем сучасної церкви» і ставили його в ряд найбільш видатних мислителів християнства [12, с. 13]. По закінченні XX століття – на початку XX століття популярність богослов'я К. Барта не згасає, а продовжує стимулювати нові дослідження його богословської спадщини та переклади іншими мовами, в тому числі російською¹.

Заслуги Карла Барта серед християнських богословів полягають не лише в його загальному впливові й популярності, а у його вирішальному внеску у відродження тринітарного богослов'я. Після Шлайєрмахера та Гегеля в першій половині XX століття по обидві сторони Атлантики з'явилися богословські дослідження доктрини про Трійцю. Проте жодний внесок у відродження доктрини про Трійцю не був таким вагомим. Роберт Дженсон так оцінює роль К. Барта у відродженні тринітарного богослов'я: «Буде справедливо сказати, що головним здобутком сучасного богослов'я на екуменічному рівні є відродження й розвиток доктрини про Трійцю. Також буде справедливим заявити, що Барт був ініціатором цього досягнення» [7, с. 47].

Тринітарне одкровення

Богослови традиційно підкреслювали, що між доктриною про Трійцю і Божим особливим одкровенням є безпосередній зв'язок. Доктрина про Трійцю завжди вважалася

¹ Свідченням незгасаючої популярності богослов'я Карла Барта може слугувати переклад і публікація чотирьох томів Церковної Догматики російською мовою видавництвом ББИ у 2007–2015 рр.

доктриною, яка розкривається лише в особливому Божому одкровенні. Карл Барт запропонував ще більш щось оригінальне та радикальне: саме Боже одкровення має тринітарну структуру. Якщо його основний опонент у богословському діалозі, родоначальник ліберального богослов'я Фрідріх Шлайєрмахер розмістив доктрину про Трійцю в кінці своєї богословської системи у *Висновках*, назвавши її «парапетним каменем» богослов'я, Карл Барт помістив доктрину про Трійцю в *Пролегомени* до своєї програмної богословської праці *Церковна догматика*. Перша частина першого тому має назву *Доктрина про Слово Боже* [1]. Для К. Барта оцінкою та критерієм християнської проповіді може бути лише Слово Боже – Боже саморозкриття.

Традиційно християнські богослови вважали, що одкровення є необхідною умовою нашого знання про Трійцю. К. Барт говорить, що одкровення має тринітарну форму. Богослови минулого шукали аналогії Трійці у створеному світі або людській природі. К. Барт знаходить аналогію Трійці лише в самому Слові. Згідно з богослов'ям К. Барта, Слово Боже існує в трьох формах: усна церковна проповідь (проголошення), писане Слово Боже – Біблія й утілене Слово Боже – Ісус Христос. Проте це не три окремі Слова Бога, а одне Слово Боже в потрійній формі. Подібно до Осіб Трійці три форми Слова є відмінними одна від одної й водночас кожна з трьох форм є сповна Словом Божим. Як у Трійці, Отець стає відомим лише через Сина і Духа, так само одкровення Христа (втіленого Слова) стає відомим лише через Біблію і проповідь. А також як ми зустрічаємося із Сином через посередництво Святого Духу, так само послання Біблії приходить до нас Словом Божим через проповідь.

Ісус Христос як утілене Слово Боже є основою двох інших форм Слова Божого. Боже одкровення в будь-якій із трьох форм є подією, тим, що відбувається. Слово Боже – це динаміка Божого одкровення в проповіді й у Писанні. Боже Слово – це божественна дія. Коли Бог говорить – щось відбувається, Боже Слово продукує зміни.

Доктрина про Трійцю виникає вже в концепції проповіді. Гарі Дорін виражає ідею К. Барта так: «Слово Боже стає проповіддю, коли Дух Святий являє нам Бога. Дух походить від Отця і Сина, Слово як проповідь походить від одкровення втіленого Слова і Писання. Отець і Син являються через Духа Святого» [2, с. 78]. Поза одкровенням Бог є прихованим і невідомим. Завдяки втіленню Сина, Христос має божественну й людську природу, може являти людям Бога і представляти людей Богові. У такий спосіб Боже одкровення у Христі стає також нашим примиренням із Богом.

Стенлі Гренц справедливо називає розуміння одкровення К. Бартом тринітаризмом одкровення [3, с. 34]. З одного боку, Карл Барт наголошує, що є лише один спосіб пізнання триєдиного Бога – через Боже само-одкровення в Ісусі Христі; з іншого боку, тринітаризм одкровення поміщає дискусію про Трійцю на самий початок систематичного богослов'я як частину доктрини одкровення. Крім цього, доктрина про Трійцю не лише розміщена на початку богословської системи як пролегомени до богослов'я, вона також є основним структуроутворювальним принципом богословської дискусії.

На глибоке переконання К. Барта, фундаментальною тринітарною формулою, яка виражає центр біблійної істини, є твердження: «Бог відкриває Себе як Господь» [1, с. 306]. Це основоположне тринітарне твердження К. Барт уважає формою і змістом одкровення. Воно є «коренем доктрини про Трійцю». Одкровення є одкровенням божественного верховенства. Верховенство Бога означає свободу Бога бути Сином – Богом для нас. До цього твердження К. Барт ставить три запитання: (1) Хто є той Бог, який відкрив Себе? (2) Як Бог відкриває Себе? (3) Який ефект одкровення на особу, якій відкривається? У відповідях на ці три питання розкривається зміст тринітарної формули «Бог відкриває Себе як Господь». Ці відповіді такі: (1) Бог відкриває Себе. (2) Бог відкриває Себе через Себе. (3) Бог відкри-

ває про Себе [1, с. 340]. Перше питання К. Барта про Бога не «Що є Бог» – це питання природного богослов'я. Перше питання – «Хто є Бог», і відповідь на нього вказує на триєдиного Бога, явленого в Ісусі Христі. Отже, відповіді на ці три запитання говорять про триєдиного Бога: (1) Бог Отець відкриває Себе. (2) Бог відриває Себе через Сина. (3) Дух Святий відкриває про Бога. Той самий Бог є Богом, який відкриває, є подією одкровення й ефектом одкровення на реципієнта. Із цього факту К. Барт робить висновок, що доктрина про Боже одкровення має починатися з доктрини про триєдиного Бога [1, с. 296]. Отже, доктрина про Трійцю – це не що інше як аналіз цього фундаментального твердження «Бог відкриває Себе як Господь».

Більшість богословів до К. Барта вважали доктрину про Трійцю синтезом фундаментальних елементів християнського одкровення, таких як монотеїзм, божественність Христа і Духа, і їх єдність із Отцем. Для К. Барта доктрина про Трійцю є необхідним результатом «аналізу одкровення» як центрального факту, представленого в Біблії, – дії Бога в одкровенні [1, с. 356]. К. Барт уважає, що доктрина про Трійцю вкорінена виключно в особливому одкровенні. Він виступає проти будь-яких пошуків *vestigia trinitatis* (відбитків Трійці) у створеному світі.

Триєдиний Бог для К. Барта – це Суб'єкт одкровення (Отець), Об'єкт одкровення (Син) і процес сприйняття одкровення (Дух Святий). Алар Лаатс пояснює це фундаментальне твердження К. Барта так: «Згідно з богослов'ям Барта, Бог відкриває Себе як Бог Отець, тому що Він є Отцем Бога Сина і є антецедентом одкровення. Бог відкриває Себе як Син, коли приходить до нас... І Бог відкриває Себе як Дух Святий, приймаючи якого ми стаємо дітьми Бога» [9, с. 35]. Іншими словами, Бог Отець є Промовець, Бог Син є Словом Промовця і Дух Святий є засвоєним значенням Слова [1, с. 363–364]. Ісус Христос є об'єктивною дійсністю одкровення в історії, а Дух Святий є суб'єктивною дійсністю для віруючих у теперішньому часі. У тринітарній динаміці одкровення Бог є суб'єкт, акт та ефект або, по-іншому, суб'єкт, предикат та об'єкт. Але, щоб відбулося автентичне одкровення, суб'єкт одкровення повинен повторитися в предикаті й об'єкті. Отже, акт одкровення й ефект одкровення є рівними із суб'єктом одкровення. Згідно із цією логікою К. Барта, Бог є один Господь у потрібному самоповторенні [3, с. 40].

Учення К. Барта про роль Святого Духа в тринітарному одкровенні покликане показати свободу Бога в одкровенні, щоб уникнути тенденції редукції одкровення до антропологічних факторів [13, с. 188]. Одкровення має місце лише тоді, коли цього бажає Бог. Ні Біблія, ні що інше не є одкровенням. Одкровення стає реальністю лише тоді, коли Дух Святий наділяє здатністю слухати Слово. Можливість і дійсність одкровення не залежать від людських здібностей або дій.

Будуючи доктрину про Трійцю на базі одкровення, К. Барт намагається показати тісний зв'язок між Богом-у-Собі (іманентна Трійця) і Богом-для-нас (ікономічна Трійця). Він показує, що не існує іншого Бога поза Богом Священного Писання, який відкритий в Ісусі Христі. Бог, відомий з одкровення, є тим самим Богом, який є у вічності. К. Барт говорить: «Бог, Суб'єкт одкровення є ідентичним зі своїм Актом в одкровенні» [1, с. 340]. Проте К. Барт не вважає, що Бог може бути зведений до цього Акту одкровення, тоді як Бог є сповна представлений в одкровенні, Бог завжди залишається вільний – Він є антецедентом одкровення. Хоча одкровення розкриває життя триєдиного Бога, це життя залишається трансцендентним вічним прототипом одкровення. Через утілення Сина Бог радикально наблизив Себе до світу, ставши істотою у створеному світі, проте трансцендентність Бога і Його свобода дають Йому можливість відкритися або залишатися прихованим, творити або утриматися від творіння. Бог не є залежним ні від чого. Слово Боже є суверенним рішенням Бога.

Інтеграція доктрини про Трійцю в учення про Боже одкровення створила також апологетичний ефект. У XIX століття лівий гегеліанець Людвіг Фейєрбах (1804–1805) піддав критиці релігію, стверджуючи, що образ Бога в релігійній свідомості є нічим іншим як проекцією образу ідеальної людини на «трансцендентну сферу». Уся релігійна й богословська мова про Бога є лише мовою про ідеальну людську природу. У кінцевому результаті, теологія може бути зведена до антропології [3, с. 35]. Ліберальне богослов'я XIX століття, зробивши відправним пунктом богослов'я релігійну свідомість віруючої людини, підпадало під цю критику Фейєрбаха й не могло захистити себе належним чином. Карл Барт показав, що християнська віра є результатом Божого одкровення і Сам Трисдиний Бог є Автором одкровення, його змістом і результатом. Не людина є ініціатором пізнання Бога, вона лише адресат одкровення, автором якого є Бог.

Боже буття і становлення

В одному зі своїх листів Дітріх Бонхеффер звинуватив Карла Барта в «позитивізмі одкровення» [10, с. 280]. Д. Бонхеффер уважає, що К. Барт вимагає від своєї аудиторії «з'їсти пташку або померти», тобто цілком прийняти одкровення без будь-яких застережень. Д. Бонхеффер виступав за збереження ідеї рівнів знання й важливості. Він уважав, що повинна зберігатися дисципліна таємниці. Лише в такий спосіб можна уникнути профанації християнської віри. Алан Торренс зазначає, що цю критику варто вважати за похвалу [14, с. 85]. Тринітарна доктрина одкровення Карла Барта виключає будь-якого прихованого Бога (*deus absconditus*), який «ховається» за, поряд чи поза межами Бога в Його одкровенні. Еберхард Юнгель також уважає, що тринітарна доктрина про Бога, яка інтегрована в доктрину про одкровення К. Барта, зберігає імунітет проти загрози поглинання доктрини про Бога будь-якою концепцією про природу буття [8, с. 23]. К. Барт розуміє, що варто уникати інтерпретації доктрини про Бога через попередньо прийняті засади про Боже буття, тому що Боже буття не може бути відокремлене від Божого одкровення й від позачасового «становлення Бога». Буття Бога варто тлумачити у світлі Його тринітарного реляційного буття. Між буттям Бога і Його «становленням» у тринітарній історії неможливо провести онтологічну демаркаційну лінію. Не існує дихотомії між буттям Бога і становленням Бога. Еберхард Юнгель у монографії *Боже буття у становленні* підсумовує сутність структури тринітарного богослов'я К. Барта так: «Боже буття як буття Бога Отця, Сина і Святого Духа є буттям у становленні» [8, с. 63]. На найбільш фундаментальному рівні Боже буття може бути інтерпретовано в термінах концепції *перехореси* як «само-реляційне буття». Не існує ніякої концепції буття або онтологічної необхідності, яка б передувала тринітарній природі Бога. Не існує ніякої онтологічної детермінанти «поза» тринітарною реляційною природою Бога.

Підхід Карла Барта варто відрізнити від концепції *процес теїзму*, в якому Боже буття підводиться під категорії темпоральності і становлення в часі. Для К. Барта, на відміну від процесу теїзму, Бог є вічно завершеним у Своему тринітарному житті. Буття Бога у становленні, за К. Бартом, також відрізняється від ідеалістичної концепції гегеліанського типу, в якій динаміка становлення є необхідністю. Трисдиний Бог завжди є Господом, і Він є вільний, незважаючи на те що Він ототожнюється з актом, становленням і саморозкриттям в одкровенні. При цьому К. Барт наголошує на особистості Бога. Не людина є кращим прикладом особистості, і шукати справжнє значення поняття «особистість» не варто в повсякденному мовленні, в психологічних теоріях чи антропології. Бог є особистістю *par excellence*, а на людину це поняття лише поширюється [14, с. 86]. Бог існує у Своїй дії. Він є у Своему рішенні. Він є Своє рішення. Це є особистість Бога.

Отже, розвиток ліберального богослов'я в протестантизмі та його вплив на теологічну думку в глобальному масштабі призвів до маргіналізації доктрини про Трійцю.

Філософська думка Георга Гегеля мала тринітарний складник і спричинила певний вплив на відродження й розвиток тринітарного богослов'я. Проте в богословському середовищі ініціатором відродження доктрини про Трійцю був Карл Барт. Він зробив доктрину про Трійцю наріжним каменем свого богослов'я, помістив тринітарну доктрину в *Пролегомени Церковної догматики* й показав її визначальну роль для християнського богослов'я. Його тринітарне богослов'я є фактично аналізом фундаментального твердження «Бог відкриває Себе як Господь», у якому Бог Отець є Автором одкровення, Бог Син – об'єктивністю одкровення і Бог Дух Святий – суб'єктивністю одкровення. Тринітарне богослов'я К. Барта створило апологетичний ефект проти антропологічної критики християнства Фейєрбахом, тому що показало, що в основі християнської віри лежить не релігійна свідомість, а одкровення триєдиного Бога.

Список використаної літератури

1. Barth K. Church Dogmatics 1.1 ed. G.W. Bromiley and T.F. Torrance, trans. G.W. Bromiley. 2nd ed. Edinburgh : T. & T. Clark, 1975.
2. Dorrien, Gary J. The Barthian revolt in modern theology: theology without weapons. 1st ed. Louisville, Ky : Westminster John Knox Press, 2000.
3. Grenz, Stanley J. Rediscovering the triune God: the Trinity in contemporary theology. Minneapolis : Fortress Press, 2004.
4. The social God and the relational self: a trinitarian theology of the imago Dei. 1st ed. Louisville, Ky : Westminster John Knox Press, 2001.
5. Hardy, Daniel W. «Karl Barth». В The modern theologians: an introduction to Christian theology since 1918. 3rd ed. / edited by David F. Ford with Rachel Muers., 819. The Great Theologians. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
6. Hill, William J. The three-personed God: the Trinity as a mystery of salvation. Washington, D.C : Catholic University of America Press, 1982.
7. Jenson, Robert W. «Karl Barth». В The Modern Theologians: An Introduction To Christian Theology In The Twentieth Century by David F. Ford (Editor), 1:772. New York: Blackwell, 1989.
8. Jüngel, Eberhard. The Doctrine of the Trinity: God's Being Is in Becoming. Monograph Supplements to the Scottish Journal of Theology ; 4. Grand Rapids, Mich: W. B. Eerdmans Pub. Co, 1976.
9. Laats, Alar. Doctrines of the Trinity in Eastern and Western theologies: a study with special reference to K. Barth and V. Lossky. Studies in the intercultural history of Christianity ; Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums, vol. 114 = vol. 114. Frankfurt am Main ; New York: P. Lang, 1999.
10. Bonhoeffer, Dietrich. Letters and Papers from Prison. Princeton, N.J. : Recording for the Blind & Dyslexic, 2006.
11. Moltmann, Jürgen. History and the Triune God: Contributions to Trinitarian Theology. New York : Crossroad, 1992.
12. Mueller, David L, и Bob E Patterson. Karl Barth, 2016.
13. Powell, Samuel M. The Trinity in German thought. Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 2001.
14. Torrance, Alan. «The Trinity». В The Cambridge companion to Karl Barth, ed. John Webster, 72–91. Cambridge Companions to Religion. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

TRINITARIAN REVELATION IN THEOLOGY OF KARL BARTH**Fedir Stryzhachuk***National Pedagogical Dragomanov University,
Center for the Study of Religion
Pirogov St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The emergence and development of liberal theology in the Protestant environment and its impact on theological ecumenical thought on a global scale led to the displacement of the Christian doctrine of the Trinity into the theological margins. The philosophical thought of George Hegel had a Trinitarian component and had some influence on the revival and development of Trinitarian theology in the 20th century. However, in the theological milieu, Protestant theologian Karl Barth was the initiator of the renaissance of the doctrine of the Trinity. Unlike Schleiermacher, whose doctrine of the Trinity is the end of his systematic theology, in Barth dogmatics it became the cornerstone on which the entire building of his theology stands. He placed the Trinitarian doctrine in the Prolegomena of Church doctrine and demonstrated its decisive and fundamental role for Christian theology. His Trinitarian theology is in fact an analysis of the fundamental statement, "God reveals Himself as Lord", in which God the Father acts as the Author of revelation, God the Son as the objectivity of revelation, and God the Holy Spirit as the subjectivity of revelation. God the Father is the Speaker, God the Son is the Word of the Speaker and the Holy Spirit is the perceived meaning of the Word. The Trinitarian theology of Barth created an apologetic effect against the anthropological criticism of Christianity by Feuerbach. He argued that theology could be reduced to anthropology. Karl Barth showed that the Christian faith is not based on religious consciousness but on the revelation of the Triune God. The Christian faith is the result of God's revelation and the Triune God Himself is the Author of the revelation, its content and result. Not man is the initiator of the knowledge of God, he is only the addressee of revelation, the author of whom is God. The Trinitarian doctrine of the revelation of Barth excludes any hidden God who is beyond, behind, or outside the Father, Son, and Spirit, threefold God in His revelation. It is impossible to draw an ontological demarcation line between the existence of God and His actions in Trinitarian history. There is no dichotomy between being God and becoming God. The Triune God is always Lord and He is free, even though He is identified with the act, the formation and the self-revelation.

Key words: Christian theology, doctrine of the Trinity, Karl Barth, Georg Hegel, revelation, being, becoming.

УДК 141.31:124.5

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.12>

ФРАНЦИСКАНСЬКА «НАЙВИЩА БІДНІСТЬ» ЯК АЛЬТЕРНАТИВА НЕОЛІБЕРАЛІЗМУ

Олександр Тимофєєв

*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра філософії і педагогіки
пр. Дмитра Яворницького, 19, 49600, м. Дніпро, Україна*

Згідно з італійським філософом Джорджо Агамбеном, використання того, що передбачає теорія, розроблена теологами францисканського ордену, робить «найвищу бідність» формою життя, що починається саме там, де закінчуються всі форми життя на Заході. У цьому контексті розглянута концепція «найвищої бідності» (*altissima paupertas*) середньовічного францисканського руху як потенційна альтернатива неолібералізму. Показано основні риси «новизни» францисканської форми життя. По-перше, повна відмова від матеріального багатства (грошей), що вимагає життя в абсолютній залежності. Відмовившись від людських гарантій і запевнень, послідовники святого Франциска повністю довірені доброті Бога й людей. По-друге, відмова від власності вимагає створення братства з виключенням усіх типів панування: важливі не функціональні, а міжособистісні взаємини. По-третє, францисканський спосіб життя парадоксальний: «апостольське» життя, ідентифікуючи себе з правилом без залишку, в кінцевому підсумку скасовує правило. Євангельська бідність радикальних францисканських рухів розумілася не як нова екзегеза священного тексту, а як його чиста і проста ідентифікація із життям. Філософське обґрунтування видатним францисканським схоластом Вільямом Оккамом принципу відмови від власності показано в контексті певного несприйняття папською владою принципів францисканської духовності. Дослідження форми життя св. Франциска та його послідовників має на меті показати, чому і як ті, хто живуть відповідно до стандартів бідних, можуть, зрештою, зменшити бідність, яку вони поділяють: вони розуміють життя як дар, а не як власність; цінують людей і проблеми реально, а не функціонально; бачать усі речі в перспективі повноти й достатку.

Ключові слова: Франциск Ассізький, «найвища бідність», Вільям Оккам, природний закон, приватна власність, неолібералізм, Дж. Агамбен.

Сучасною версією політичної теорії є неолібералізм. Прихильники неолібералізму виходять із того, що звичайна мета людського життя – матеріальні придбання, а головна функція уряду полягає в тому, щоб забезпечити безпечний і передбачуваний світ для учасників ринкової економіки. Відповідно до Девіда Харві, «неолібералізм – теорія, згідно з якою ринковий обмін є основою системи етичних норм, достатньою для регулювання всіх людських дій» [1, с. 12]. Погодитися із цим режимом означає погодитися з тим, що в нас немає ніякої іншої альтернативи, окрім як жити в режимі конкуренції для конкуренції, нескінченного накопичення капіталу та економічного зростання, незалежно від соціальних, екологічних або політичних наслідків. Конкуренція як «природний відбір» поширюється аж до найдрібніших особистих взаємодій. «У неоліберальному пеклі, в якому ми зараз живемо, нерівність – це не невдалий побічний ефект капіталізму, який потрібно терпіти, а активне благо» [2]. Поняття творчості, співчуття й турботи відходять на задній план або маргіналізуються.

Відомий критик неолібералізму сучасний лідер католицької церкви Хорхе Бергольо (який прийняв ім'я Франциск на честь святого Франциска Ассізького – покровителя бідних) пропонує змінити вектор розвитку людства, наполягаючи: «Ми повинні обходитися меншим і жити скромніше. Нам усім варто замислитися: чи не можемо ми стати трохи біднішими?» [3]. У цьому контексті видається важливим згадати роботу «For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future», в другій частині якої представники філософії процесу Г.Е. Дейлі та Дж.Б. Кобб-мол. пропонують, щоб економічна теорія перейшла від академічної дисципліни до думки про служіння суспільству [4]. Вони пропонують зрушення в економічному погляді на людську природу від індивідуально-атомістичного до комунітаристсько-контекстуального, що сприяє переходу від космополітизму до безлічі менших спільнот, які самі утворюють великі спільноти.

Схожі погляди ми знаходимо у відомого італійського філософа Джорджо Агамбена – представника сучасної континентальної філософії. У книзі «Найвища бідність: монастирські правила і форма-життя» (*Altissima povertà. Regole monastiche e forma di vita. Homo Sacer IV, 1*, Neri Pozza, Vicenza 2011) Агамбен звертається до концепції «найвищої бідності» (*altissima paupertas*) середньовічного руху францисканців, щоб показати, що, окрім усталеного сучасного політико-економічного ладу, існує й інший напрям розвитку західної культури, який ще чекає свого втілення [5, р. 143], адже Ісус сказав нам, що ми не можемо служити й Богові, й мамоні (Мф. 6:24; Лук. 16:13).

До вивчення «форми життя» св. Франциска та його послідовників зверталися такі автори: М.Д. Ламберт, Д. Берр (D. Burr), Н. Фальбель, Е. Коччіа (E. Coccia), К.М. Руїс, В.М. Спілман, Дж. Агамбен та ін. Так, для Дж. Агамбена францисканська концепція «найвищої бідності» полягає в остаточному звільненні від диспозитивів, механізмів та апаратів, які позбавляють свободи наше життя. Як стверджує Агамбен, використання того, що має на увазі теорія, розроблена теологами Ордену францисканців, робить «найвищу бідність» формою життя, що починається саме там, де закінчуються всі форми життя на Заході [5, с. 143].

У цьому зв'язку мета статті – розглянути концепцію «найвищої бідності» (*altissima paupertas*) середньовічного руху францисканців у контексті альтернативи сучасному вектору розвитку західної культури.

Як відомо, засновником чернечого Ордену францисканців був святий Франциск Ассізький (бл. 1181–1226). Він проповідував любов до людей і до інших творінь Божих, закликав до покаяння й життя в прощенні, протиставляв жорстокості свого часу смиренність і покірність. Святий Франциск прагнув уникнути зла свого часу, заперечуючи передусім матеріальне багатство, яке він розглядав як джерело й корінь усіх немочей грішної людини та відкритої рани духовної релігії. Так, у Правилі св. Франциска сказано: «Господь повеліває в Євангелії: «Глядіть, остерігайтеся всякої злоби й користолюбства (пор. Лк. 12:15)... Тому всякий брат, де б не був він і куди б не йшов, нехай не бере, не приймає і не велить приймати ніяких грошей... щоб через таку малість не втратити Царство Небесне» («Regula non bullata», cap. VIII) [6].

Важливість цього документа надзвичайна. По суті, справа не в тому, щоб уникнути моральних зол (злість, жадібність тощо), а в тому, щоб уникнути нового порядку (гроші), який їх виробляє. Францисканці як «менші брати» повинні жити в абсолютній залежності: відмовившись від людських гарантій і запевнень, вони повністю довіренні доброті Бога й людей. Брати щодо чоловіків і жінок, сини щодо Бога. Тільки тоді вони мають досягнути вершини крайньої бідності. Це повний, цілісний спосіб життя, яким Франциск показує, що

проблема не починається й не закінчується жадібністю, амбіціями, насильством або підпорядкуванням один одному, а системою, яка їх створює та від якої вони залежать. Через роки теологи, такі як Олександр із Гельса, Бонавентура, Іоанн Пекам, навчатимуть прямо протилежного: проблема не у власності, а в способі володіння. І політична проблема перетвориться в Томи Аквінського та інших у принципово етичну проблему [7, с. 174].

Відомо, що рух францисканців, щойно з'явившись, здобув значну кількість прибічників і народне визнання. Миряни критикували прихильність вищого духовенства й настоятелів монастирів до показової пишноти та розкоші. Заклик повернутися до бідності, простоти й чистої духовності ранньої Церкви отримав широку підтримку з боку населення. Метою францисканських монахів була проповідь євангельського способу життя в суспільстві, тобто життя в мирі, любові та злагоді. Англійський філософ Бертран Рассел в «Історії західної філософії» підкреслював: «На початку XIII століття церква стояла перед загрозою повстання, навряд чи менш грізного, ніж те, яке спалахнуло проти неї в XVI столітті. Від цього повстання церква була врятована значною мірою завдяки появі жебрущих орденів» [8, с. 139].

І тут ми стикаємося з одним із найдивовижніших парадоксів в історії Церкви: протягом багатьох століть святого Франциска, непримиренного супротивника всіх форм власності, звеличували католицькі ієрархи, для яких право власності було непорушним принципом, дарованим Богом. Сам же святий Франциск не бажав створення організації, побоюючись, що будь-який ієрархічний устрій викличе в одних прагнення отримати якісь привілеї, в інших – бажання панувати, а це неминуче призведе до краху його ідеї. Основну загрозу своїй справі він бачив саме у власності: вимагав, щоб громада її не мала, все необхідне для молитовних потреб варто було розглядати як віддане в тимчасове користування. «Власність, – заявляв Франциск, – змушує людей ворогувати між собою, тому важче потрапити на небо з палат, ніж із хатини» [9]. Життя без власності не означає, що вам нема чого дати, а що вам нема чого продати.

Правило, затвержене буллою «Sollet annuere» папи Гонорія III (29 листопада 1223 р.), становить тему братерської любові в нерозривному зв'язку з темою найвищої бідності. У главі VI сказано: «Брати нехай нічого не присвоюють собі, ні будинок, ні помістя, ні що інше. І немов мандрівники і пришельці (пор. 1 Пет. 2:11) у цьому світі, в бідності й покорі Господу служать... Ось та вершина найвищої бідності, – наголошує св. Франциск, – яка вас, найдорожчі брати мої, зробила спадкоємцями і царями Царства Небесного (пор. Як. 2:5). Хай буде вона тієї вашою долею, яка призведе до землі живих (пор. Пс. 141:6)» («Regula bullata», cap. VI) [6].

Ця глава є одним із найбільш важливих і значимих пунктів Правила, його географічним і семантичним центром. Франциск приєднує своїх братів до найвищої бідності (*altissima paupertas*), явно вказуючи на братство як єдиний простір, у якому зречення від власності та виключення всіх типів панування (*dominium*) можуть бути зроблені без шкоди для цілісності як окремої юридичної особи, так і групи. У цьому розумінні францисканська «найвища бідність» не є «одиночною» аскетичною практикою для спасіння (від грец. *μοναχός* – «одинак»), як це було в чернечій традиції. Тепер ця практика є невід'ємною частиною «апостольського» або «святого» життя, яку сповідують у досконалій радості. Братство – це простір реальних зв'язків і взаємин, на відміну від функціонування чернечого співтовариства. Основоположним принципом, що регулює ці відносини, є принцип взаємності: важливі не функціональні, а міжособистісні взаємини. І це один із основних моментів, щоб зрозуміти, чому Франциск хотів братства, а не «співтовариства». У Правилі францисканців немає ні батьків, ні абатів, ні настоятелів, ні будь-яких установ або

духовних інстанцій, які створюють, визначають або підтримують вертикальну або пірамідальну структуру.

У структурі братства, яка є необоротно горизонтальною, брат (як називали себе ченці в реальному житті) стежить за тим, щоб уся влада залишалася виключно в руках Бога. Генеральний міністр Ордену, повторював Франциск, Святий Дух. Але не в ієрархічному сенсі. Св. Франциск часто використовує вираз «мати Дух Господній» (*habere Spiritum Domini*), який являє собою визначення надприродного духовного стану особливої близькості, єднання з Богом. «Більш за все (брати) повинні бажати мати Дух Господній і Його святу дію в собі» («Regula bullata», cap. X) [6].

Це означає, що для францисканського правила спосіб життя є таким, який не просто підпорядковується правилу, а слідує слідами вбогості Ісуса, тобто є ефектом дії духу Божого. У цьому сенсі важливо підкреслити, що інтелектуальний лідер радикального руху духовних францисканців (спірітуалів) теолог Петро Іоанн Оліві в полеміці з думкою Томи Аквінського (згідно з яким бідність є лише одним зі способів досягнення досконалості, а не сама досконалисть (*quod paupertas non est perfectio, sed instrumentum perfectionis*)) може сказати, що бідність повністю збігається з євангельською досконалістю [5, с. 92].

Отже, життя ченця, що традиційно сприймалося як «покаянне», тепер відновлює свій «апостольський», тобто «ангельський» і «досконалий», характер. Як зазначає Дж. Агамбен, «францисканський фундамент нового типу порядку парадоксальний: «апостольське» життя, ідентифікуючи себе з правилом без залишку, в кінцевому підсумку скасовує правило» [5, с. 7].

Відзначимо, що євангельська бідність радикальних францисканських рухів розумілася не як нова екзегеза священного тексту, а як його чиста і проста ідентифікація із життям, як ніби вони не хотіли читати і тлумачити Євангеліє, а тільки жити. Але кінцевий сенс полягає в тому, що, відмовляючись від складників усталеного порядку (соціального, політичного, правового, економічного тощо), францисканська форма життя досягає реальної можливості не відтворювати цей порядок. За бажання така зміна або перетворення практики життя фактично призводить до іншої свідомості й іншого світу.

Консолідація міста як життєвого простору з кінця XI століття призвела до прогресивної основи нової економіки, що мала вагоме значення в політичній і соціальній реорганізації Європи, беручи до уваги актуальність обміну грошей. Володіння грошима давало владу, вплив і спектр можливостей. Зокрема, гроші пропонували певну безпеку життя. З іншого боку, абсолютна заборона на отримання грошей, сформульована святим Франциском без двозначності або можливого обмеження, постала одним із основних елементів, щоб францисканці як «менші брати» виявилися в ситуації реальної незахищеності й нужденності, щоб свідомо уникнути будь-якої економічної, соціальної або політичної значущості.

Напруженість у стосунках між францисканськими рухами та офіційною Церквою виникла на ґрунті того, що не було ніяких правових інститутів, ні юриспруденції, ні навіть літератури (авторів), які давали б змогу розуміти, санкціонувати й тим більше законодавчо визначати спосіб життя, подібний способу життя Франциска та його сподвижників. Відомий юрист XIV століття Бартоло де Сассоферрато писав: «Новизна такого життя була така, що ні в кодексі цивільного права, ні в кодексі канонічного права не було ніякого авторитету для його визнання або схвалення. І фігура цієї новинки – «найвища бідність» (*altissima paupertas*), на якій ґрунтується такий спосіб життя» [7, с. 150].

Зіткнувшись із цією «новизною», стратегія Церкви полягала, з одного боку, в тому, щоб її впорядкувати, регулювати й відповідати їй, щоб відвести такі рухи в новий черне-

чий порядок або вставити їх у вже чинний. З іншого боку, коли це видалося неможливим, Церква перемістила конфлікт із рівня життя на рівень доктрини, засудивши ці рухи як єретичні. Важливим у філософському плані видається розроблення теорії найвищої бідності теологами Ордену францисканців.

Обґрунтуванню концепції найвищої бідності в полеміці з папською владою присвячена політична філософія видатного представника пізньої схоластики Вільяма Оккама (представлена нами згідно з дослідженням М. Суїні [10]).

Історичним тлом цього конфлікту послуговувало те, що Папа Микола III (1277–1280) дозволив ордену францисканців відмовитися від *usus iuris*, законного права на приватну власність. Володіння всією власністю, що належала ордену, було передано Миколою III папській курії. Якщо папська курія мала право *usus iuris* на цю власність, то членів ордену францисканців Папа наділив правом *usus facti*, тобто правом користуватися цією власністю. При цьому ні орден загалом, ні окремі його члени не були власниками власності. Згідно з францисканським розумінням бідності, й окремі члени ордену, й орден загалом могли тільки отримати дозвіл користуватися власністю, яка їм не належить (*usus facti*).

Однак Папа Іоанн XXII заперечував можливість відокремити *usus facti* від *usus iuris*. На думку Іоанна XXII, найбільш очевидним прикладом неможливості відокремлення користування власністю (*usus facti*) і володіння нею (*usus iuris*) є власність, витрачена в процесі використання.

Вільям Оккам, у свою чергу, вважає, що проголошення Іоанном XXII неподільності *usus facti* й *usus iuris* є не тільки помилка, а і єресь. Францисканський теолог раціональними методами намагається показати, що, хоча францисканський погляд на бідність і не відповідає загальноприйнятому, в ньому немає нічого протиприродного. Обґрутовуючи свою позицію в третій частині твору «Діалог» (*Dialogus III*), В. Оккам пропонує використовувати термін «природний закон» (*ius naturale*) у трьох значеннях:

1. У першому значенні природний закон абсолютний і безумовний. Він абсолютний у тому сенсі, що може бути застосований до всіх індивідуумів без винятку. Він є безумовним, тому що так само застосовується як до *грішного*, так і до *безгрішного* станів людства. Як приклади наводяться заповіді декалогу, що підкреслює незмінний характер цих моральних настанов. Щоб досягнути встановлення природного закону в першому значенні, достатньо природного розуму. Включення природного закону в закон Одкровення призводить Вільяма Оккама до висновку, що природний закон є частина Божественного закону.

«[Учитель]: Усякий же природний закон явно чи приховано міститься в Божественних писаннях, оскільки в Божественних писаннях є певні загальні правила, з яких самих по собі або в поєднанні з іншими він може бути виведений. Тому всякий природний закон – і в першому, і в другому, і в третьому значеннях, можливо, навіть і такий, що не виявляється явно в Божественних писаннях, – є закон Божественний» [10, с. 185].

2. Природний закон у другому значенні не абсолютний і не є безумовним, оскільки може бути застосований тільки до індивідуумів у *безгрішному* стані. «Природне» тут протиставляється штучному, умовному і традиційному. Щоб слідувати природному закону, на відміну від закону людського, людині не потрібно ніякого керівництва, крім його власного природного розуму. З іншого боку, «природність» цього закону в другому його значенні протиставляється гріху, оскільки такий закон (у другому значенні) належить до невинного «природного стану», що передував гріхопадінню. І оскільки природний закон у другому значенні може бути застосований тільки до безгрішного стану, він не може застосовуватися до теперішнього нашого стану – після гріхопадіння.

«[Учитель]: За природним законом у другому значенні, але не в першому, всі речі є спільними, тому що в природному стані, як воно було встановлено, все було загальним. І якби після гріхопадіння всі люди жили відповідно до розуму, все мало б бути загальним і ніщо – приватним, адже власність уведена через гріх» [10, с. 186].

Згідно з природним законом у другому значенні, який відповідає безгрішному стану людства, приватної власності не існує. Вільям Оккам стверджує, що якби люди продовжували жити в безгрішному стані, то власність була б публічною або громадською. Оскільки причина введення приватної власності – гріх, вона ні природна, ні цілком розумна. Приватна власність не цілком природна в силу того, що її не існувало, коли люди перебували в невинному стані.

3. Природний закон у третьому значенні проявляється в праві народів (*ius gentium*). Цей закон умовний, оскільки застосовується тільки до занепаłego, *гріховного* стану людини й оскільки є основою людських законів, схильних до змін. Навіть при тому, що цей закон пов'язаний із загальноприйнятими нормами, він до певної міри універсальний. *Людина в гріховному стані має право на приватну власність*, тому встановлюються різноманітні закони, покликані її захищати, тобто захищати людину, що живе в гріховному світі, де людина має право відповісти насильством на насильство, якщо людині завдано збитків. Необхідність у захисті від жорстокого світу – основа людських прав, які конституують природний закон у третьому значенні.

«[Учитель]: Але такі речі не належать до природного закону ні в першому, ні в другому значеннях, бо їх не існувало в природному стані, яким воно було встановлено, між тими, хто, живучи в злагоді з розумом, керувався однією лише природною рівністю, а не звичаєм і законами людськими, оскільки в них ніяка річ не могла бути віддана на зберігання або в борг і ніхто не робив ні над ким насильства» [10, с. 187].

Природний закон у третьому значенні включає в себе закони, що визнають право на приватну власність і на відшкодування збитку. Іншими словами, природний закон у третьому значенні включає право встановлювати правління. Умови існування людей після гріхопадіння, пов'язані з насильством і жорстокістю, дають людині право засновувати державу. Отже, політичне життя запропоноване природним законом у третьому, а не в другому значеннях.

Згідно з думкою Вільяма Оккама, політичне життя не є необхідним для людини тягарем, оскільки воно природне тільки в дуже обмеженому сенсі, в якому можна вважати природним третій різновид природного закону – політичне життя є природним наслідком гріха. Тому відхід від політичного життя не вимагає фізичної ізоляції в монастирі; все, що необхідно, – це відмовитися від прав, що випливають із природного закону в третьому значенні, передусім від приватної власності й від захисту людського закону.

Як ми бачили, Вільям Оккам розглядає володіння приватною власністю як таке, що впливає з природного закону в третьому значенні: це одне з прав занепаłego, грішного стану. Францисканська свобода від володіння власністю, навпаки, є правом, що впливає з природного закону в другому значенні: це право безгрішного стану. Відмова від приватної власності означає відмову апелювати до людського закону та довіру до доброї волі власника, який дає дозвіл користуватися своєю власністю. Тлумачення Оккамом *usus iuris* означає, що бідність є стан, що знаходиться поза компетенцією закону. Той, хто відмовився від права на власність, безправний: він не має права захищати себе в будь-якому сенсі, передбаченому світським правом.

Його супротивник Папа Іоанн XXII, по суті, стверджує, що громадянин ніколи не безправний, оскільки він завжди має право пред'являти законні претензії на власність.

Вільям Оккам, зі свого боку, наполегливо підкреслює, що індивідуум має право відмовитися від громадянства в будь-якій людській державі: людина може вибирати між двома видами закону і двома видами громадянства, вищий із них в обох випадках позбавляє людину власності й законного захисту. Перифразуючи Дж. Агамбена, можна казати, що вибір вищого закону та вищого громадянства надає людині статус *Homo Sacer* у його, так би мовити, позитивному значенні: він або вона не підпадають під дію усталеного порядку, тому що перебувають поза його компетенцією та можуть, нарешті, не відтворювати цей порядок.

Отже, найціннішою спадщиною францисканської концепції «найвищої бідності» видається розуміння *життя як того, що ніколи не дається як власність, а лише як божественний дар*, із чого випливає критика сучасної функціональної, економічної та урядової онтології, яка під різними масками продовжує визначати долю людського виду. Францисканська практика досвіду бідності може допомогти нам зрозуміти, чому і як саме той, хто живе життям відповідно до стандартів бідних, може бути здатним зменшити бідність, яку вони поділяють: він або вона знають свої реальні потреби; цінують людей і проблеми реально, а не функціонально; розуміють важливість дару й обміну без очікування добре прорахованого повернення; здатні бачити всіх людей і всі питання в перспективі повноти й достатку. Однак варто відмітити, що така практика працює лише в малих спільнотах і стає недійсною в глобальному вимірі.

Список використаної літератури

1. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / пер. с англ. Н.С. Брагиной. Москва : Поколение, 2007. 288 с.
2. Kotsko A. What St. Paul and the Franciscans Can Tell Us About Neoliberalism: On Agamben's. *The Highest Poverty*. 2013. URL: <http://itself.files.wordpress.com/2013/05/highest-poverty-paper-may-2013-v2.pdf> (дата звернення: 11.04.2019).
3. Папа Франциск. Человек слова («Pope Francis: A Man of His Word») / режиссер: Вим Вендерс, 2018. URL: <https://filmix.co/dokumentaleny/129206-papa-francisk-chelovek-slova-2018.html> (дата звернення: 15.04.2019).
4. For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment, and a Sustainable Future / Herman E. Daly & John B. Cobb Jr. with contributions by Clifford W. Cobb. Boston: Beacon Press, 1989. 476 p. URL: <https://www.beyondintractability.org/bksum/daly-common> (дата звернення: 15.04.2019).
5. Agamben G. *The Highest Poverty: Monastic Rules and Form-of-Life* / Translated by A. Kotsko. Stanford, CA : Stanford University Press, 2013. 157 p.
6. Carlos M. Martínez Ruiz. Espiritu de dios y formas de vida. La altissima paupertas de Francisco de Asís. *El laberinto de arena – Río Cuarto*. Invierno/Primavera, 2015. Vol. 2. № 4. P. 148–184.
7. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от античности до наших дней : в 3 кн. / науч. ред. В.В. Целищев. 2-е изд., испр. Новосибирск : НГУ, 1997. 814 с.
8. Белов А. Два життя Франциска Ассизького. URL: <http://waking-up.org/religii-svitu/dva-zhittya-frantsiska-assizkogo/?lang=uk> (дата звернення: 12.04.2019).
9. Суини М. Лекции по средневековой философии. *Средневековая политическая философия Запада*. Вып. 2. Москва : Институт философии, теологии и истории Святого Фомы, 2006. 320 с.

**FRANCISCAN “HIGHEST POVERTY”
AS AN ALTERNATIVE OF NEOLIBERALISM****Oleksandr Tymofieiev***National Technical University “Dnipro Polytechnic”,
Department of Philosophy and Pedagogy
Dmytra Yavornytskoho ave., 19, 49600, Dnipro, Ukraine*

According to the Italian philosopher Giorgio Agamben, the use of that which implies the theory developed by the theologians of the Franciscan Order makes “the highest poverty” a form of life that begins exactly there where all forms of life end in the West. In this context the concept of “the highest poverty” (*altissima paupertas*) of the medieval Franciscan movement as a potential alternative to neoliberalism is considered. The article shows the main features of the “novelty” of the Franciscan form of life: firstly, the complete rejection from material goods (money), which requires life in absolute dependence. Having rejected from human guarantees and assurances, the followers of St. Francis are fully entrusted in the goodness of God and people. Secondly, the waiver of property requires the establishment of a brotherhood with the exclusion of all types of domination: important not functional, but interpersonal relations. Thirdly, the Franciscan way of life is paradoxical: “apostolic” life, identifying itself with a rule, eventually cancels the rule. The Gospel’s poverty of radical Franciscan movements was understood not as a new exegesis of sacred text, but as its pure and simple identification with life. Philosophical substantiation of the principle of renunciation of property of the prominent Franciscan’s scholastic William of Ockham are shown in the context of certain non-acceptance by the papal authority of the principles of Franciscan spirituality. Study of the form of life of St. Francis and his followers can show why and how those who live according to the standards of the poor can ultimately reduce the poverty that they share: they understand life as a gift, not as a property; they evaluate people and problems really, not functionally; they consider all things in the prospect of completeness and abundance.

Key words: Francis of Assisi, “the highest poverty”, William of Ockham, natural law, private property, neoliberalism, G. Agamben.

УДК 17:316.325]:303.446«19/20»

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.13>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В МОДЕРНОМУ ТА ПОСТМОДЕРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Михайло Федішин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено порівняльний аналіз соціального капіталу в модерному та постмодерному суспільстві. Виявлено, що в модерному суспільстві соціальний капітал і сама структура формування міжособистісних взаємин має вертикальний характер. Якщо в модерні вагомим є соціальне, спільне та колективне, а індивідуальні потреби залишаються відмежованими, то процес індивідуалізації суттєво зменшує роль соціально зумовлених обставин, натомість підвищується значимість потреб, мотивів та особистих здобутків індивіда. На відміну від суспільства модерного зразка, у постмодерному практично вся громадянська активність ґрунтується все-таки на розгалуженій мережі соціальних зв'язків, що потребує зміни вектору функціонування соціального капіталу на горизонталь. Крім того, суспільство, котре переживає процеси індивідуалізації, передусім суттєво нівелює вагомість використання соціальних зв'язків і контактів, адже індивід сьогодні зникає до більш замкнутого життя, не потребуючи впливу соціальних контактів чи зв'язків для вирішення своїх проблем. Така атомізація суспільства, його ламкість ускладнюють процес формування організованого суспільства, котре в основі має потребу в ефективному використанні самоорганізації корпорацій і колективних організацій. Доведено, що соціальний капітал відіграє вагому роль у побудові та збереженні як модерного, так і постмодерного суспільства, паралельно відіграючи роль чинника формування демократичної системи відносин. Що більше таке суспільство є розвиненим, то більше вдосконалюється процедура демократії. Мова йде про ефективне співіснування носіїв різних груп суспільних інтересів, що дає змогу громадянам робити вільний вибір і добровільно брати участь в організації життєдіяльності суспільства ґрунтуючись на довірі та взаємності. Чим більша довіра між громадянами й високий рівень функціонування неформальних норм і правил, тим більшою є можливість формування організованого суспільства.

Ключові слова: соціальний капітал, індивідуалізоване суспільство, модерне суспільство, постмодерне суспільство, організоване суспільство.

За останні декілька десятиріч років суспільство здійснило величезний стрибок у напрямі трансформації всіх сфер людського життя. Науково-технічний прогрес, вільний доступ до матеріальних благ, можливість отримувати інформацію в повному обсязі й вільний доступ практично до всіх засобів комунікації, відсутність чітких кордонів між країнами, можливість реалізувати себе та свій потенціал у будь-якому куточку світу, багато інших суттєвих змін поступово відсунули на другий план потребу у формуванні тісних соціальних контактів. Сьогодні ми часто зіштовхуємось із ситуацією, коли індивіди ставлять особисті інтереси вище від інтересів цілого суспільства. Більшість людей звикли виживати поодино, нівелюючи й недооцінюючи процеси колективної самоорганізації. Як наслідок, відсутність зростання суспільства, поступова його атомізація та поява маргіналів. Порівняно з минулим утрачається важливість використання соціального капіталу, який, на думку багатьох сучасних дослідників, є просто необхідним для побудови успішного

й демократичного суспільства, адже роль неформальних інститутів і можливість самоорганізації громад уважається однією з детермінант процвітання найбільш стабільних і заможних країн.

Варто зауважити, що першими згадками про роль соціального капіталу в розвитку суспільства є наукові розвідки А. де Токвіля, А. Мюллера, М. Вебера й Е. Дюркгейма. У подальшому науковому дискурсі цьому поняттю присвячено низку досліджень у галузі філософії, соціології, політології, економіки тощо багатьох учених, серед яких зустрічаємо такі відомі прізвища, як П. Бурдьє, Р. Патнем, Дж. Коулман, У. Бек, З. Бауман, Ф. Фукуяма й ін.

В українській філософській думці варто відзначити роботи таких дослідників, як А. Колот, А. Колодій, О. Грішнова, Б. Буркинський, Ю. Зайцев, О. Демків, М. Лесечко, О. Сидорчук та ін. Їхні доробки здійснено переважно в напрямі визначення особливостей формування і структурування соціального капіталу або ж його ролі в процесі формування демократичного суспільства.

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз соціального капіталу в модерному й постмодерному суспільстві.

Зазначимо, що термін «соціальний капітал» уперше використаний ще в 1920 році для позначення «субстанцій» (мається на увазі солідарність і соціальні зв'язки), котрі відіграють важливу роль у щоденному житті людей, американським дослідником Л. Дж. Ганіфаном, проте окремі аспекти цього поняття ми зустрічаємо ще в більш ранніх роботах А. Токвіля, Г. Зіммеля, Е. Дюркгейма, К. Маркса, М. Вебера та ін.

Від 70–80-х років ХХ століття використання у філософській науковій традиції поняття соціального капіталу зводилося, по суті, до одного: соціальний капітал уважається основою стабільності суспільства, без неї суспільство виглядає ламким і крихким. Сьогодні, здійснюючи порівняльний аналіз соціального капіталу в модерні та постмодерні, варто наголосити на важливості врахування трансформації його функціонування, адже порівняно із суспільством модерного зразка, яке соціальні зв'язки вибудовувало опираючись на вертикаль, постмодерне суспільство все-таки орієнтується на горизонтальну (мережеву) взаємодію.

Сучасна філософська традиція налічує десятки спроб концептуалізувати й визначити поняття соціального капіталу, довести його необхідність і важливість у процесі формування організованого суспільства, більше того, наголосити на вкрай необхідному залученню міждисциплінарних досліджень цього поняття, оскільки сьогодні практично неможливо трактувати його тільки як поняття окремо філософії, соціології, політології чи економіки.

Уважається, що першим ґрунтовним дослідженням соціального капіталу були роботи П. Бурдьє та Р. Патнема, акцент у дослідженні яких був зосереджений на довірі, взаєминах і становищі індивіда в системі нерівності – основі соціального капіталу. На думку вчених, соціальний капітал виконує роль мережі спілкування та комунікативного надбання суспільства (мається на увазі надбання спільнот, а не окремого індивіда), що формується за рахунок збудованих міцних взаємозв'язків. П. Бурдьє наголошує на тому, що соціальний капітал формується за рахунок зобов'язань, тоді як Р. Патнем розглядає його в контексті інституції.

Концепція соціального капіталу П. Бурдьє дає змогу розділити суспільство на безліч автономних «полів» соціального життя: поле економіки, поле науки, релігії, мистецтва тощо. Різні види ресурсів, які залучає індивід для забезпечення свого життєвого потенціалу, відповідають таким поняттям, як економічний, культурний і соціальний капітали. Отже, соціальний капітал, згідно з П. Бурдьє, – це форма капіталу, що постає «сукупністю реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних із володінням стійкою мережею більш-менш інституційних відносин взаємного знайомства й визнання» [4, с. 132]. Стабільні взаємні

соціальні зобов'язання, на думку П. Бурдье, формуються в групах, які об'єднують людей за певними інтересами та виникають із довгострокових відносин. Мотивація належності до такої групи, солідарність із нею ґрунтуються на отриманні «дивідендів» від неї. Обсяг капіталу є кількісною характеристикою соціальних відносин, а його якість визначається композицією економічного, культурного й соціального капіталів. Реальному соціальному капіталу відповідають якісні нерелевантні відносини [4, с. 66]. Таке трактування соціального капіталу найбільше відображається в суспільстві модерному, адже сама структура побудови взаємин має вертикальний характер. Від збудованих взаємин індивіда залежить його самореалізація. Чим вищого рангу ти маєш стосунки, тим більш імовірним є отримання дивідендів (кар'єри, матеріальних благ, сервісу обслуговування тощо) від нього.

Уже в наукових доробках Дж. Коулмана простежується трактування соціального капіталу як ресурсу досягнення не тільки індивідуальних, а й колективних цілей. Підхід до вивчення цього поняття вчений будує на теорії раціонального вибору, що дає йому змогу визначити дві головні тези про роль соціального капіталу у формуванні соціальних відносин у суспільстві: 1) соціальний капітал допомагає учасникам соціальних відносин реалізувати свої цілі, яких неможливо або важко досягти без нього; 2) соціальний капітал підтримує прийняття рішень і діяльність саме тих членів суспільства, які його формують для певного індивіда. Якщо коротко, то сутність цієї теорії полягає в тому, що індивід стає учасником взаємообміну соціальним досвідом чи благами через неможливість розпоряджатися цими ресурсами на індивідуальному рівні [5].

Соціальний капітал, як уважає філософ, визначається завдяки своїм функціям. Він поєднує в собі багато складників, що, на думку Дж. Коулмана, характеризуються двома загальними рисами: по-перше, вони складаються з декількох соціальних структур, а по-друге, полегшують визначені дії акторів усередині цієї структури незалежно від того, хто є актором – індивід чи спільнота. Зазначимо, що соціальний капітал є досить продуктивним, оскільки він допомагає досягати тих цілей, котрих просто нереально досягнути без нього [5].

Згідно із цією теорією, соціальний капітал здійснюється на трьох рівнях: довіри, інформації та нормативності. Рівень довіри виникає у відповідь на певне соціальне благо, котре індивід отримав від іншого та якому в майбутньому повинен «заплатити» схожим благом. Тобто соціальний капітал індивіда збільшується водночас із накопиченням зобов'язань, так званих «соціальних кредитів», що підлягають поверненню. Інформаційний рівень забезпечує функціонування соціального капіталу за принципом взаємного обміну інформації між індивідами, котрі посідають вагоме місце в певному соціальному прошарку (юристи, лікарі, держслужбовці та ін.). Нормативний рівень відповідає за готовність індивіда «поступитися своїми інтересами заради інтересів колективу». Соціальний капітал, уважає науковець, і пов'язані з ним норми провокують формування усвідомленого та безкорисного використання загального суспільного капіталу, виникнення на цій основі згрупування суспільства загалом [5].

Теорія соціального капіталу Р. Патнема дає змогу розглядати ефективність побудови організованого суспільства ґрунтуючись на ідеях вертикальної й горизонтальної кооперації громадян [6, с. 115]. У науковому доробку він вирізняє два виміри соціального капіталу: структурний – формальні та неформальні соціальні мережі, й культурний – створення соціальних норм, насамперед пов'язаних із взаємністю, що забезпечують загальну довіру учасників певної соціальної групи [6, с. 141]. Р. Патнем підкреслює важливість соціальних контекстів співпраці, в яких норми узагальненого взаємного обміну поєднуються з обов'язками, відповідно, і з довірою також. Він наголошує на тому, що «довіра генерується передусім там, де соціальний договір між людьми тісно вплетений у міцну

структуру особистих взаємозв'язків і соціальних контактів» [6, с. 175]. Сформовані внутрішньогрупові норми узагальнюються й переносяться на суспільство, ґрунтуючись на його згуртованості й солідарності, що, у свою чергу, позитивно впливає на управління та економіку. Однак залишається незрозумілим, як саме такі норми можуть трансформуватися в загальні норми неінституційного характеру.

Завдяки науковому доробку У. Бека, сучасна філософська традиція має змогу по-новому трактувати функціонування соціального капіталу в умовах трансформації модерну в постмодерн, ураховуючи процеси індивідуалізації та глобалізації, яким піддається сучасне суспільство.

Процес соціалізації людини на сучасному етапі розвитку постмодерного суспільства уособлює новий тип суспільного контролю, що не потребує участі великої кількості людей і засобів зовнішнього тиску, що вимагає появи людини не колективного, а, власне, індивідуалізованого характеру.

Визнаний авторитет світової соціологічної науки, Е. Тоффлер стверджує: «У той час, коли економічна інфраструктура Другої Хвилі лежить у руїнах, коли прискорюється зміна з поширенням демасовізації, коли біосфера посилає сигнали небезпеки, коли рівень організації суспільства зростає, інформаційні, політичні та етичні умови виробництва змінюються, корпорація Другої Хвилі застаріла» [7, с. 117]. Було б украй необдумано вважати, що трансформація матеріальних умов життя не торкається індивіда, адже, змінюючи глибинні структури суспільства, ми також змінюємо його членів.

Користування соціальним капіталом суттєво змінюється в процесі переходу суспільства з модерного в постмодерне, по суті, це відображається в порівнянні основи його функціонування. Якщо в модерні вагомим є соціальне, спільне, а індивідуальні потреби залишаються відмежованими, то процес індивідуалізації суттєво зменшує вплив на індивіда соціально зумовлених обставин, натомість підвищується значимість потреб, мотивів та особистих здобутків індивіда. Постмодерне суспільство характеризується значно більшою підтримкою і стимулюванням індивідуалізму, тут мають значення представники невеликих соціальних спільнот, котрі володіють певною інформацією, продуктом чи технологією, яку вони самі продукують і представляють, їм не важливі зв'язки з представниками інших соціальних груп. Вони діють абсолютно незалежно, практично не маючи розвинутих міжгрупових комунікацій, самі займаються вирішенням соціальних проблем тощо.

Як зазначає сучасний філософ З. Бауман, ідеться про перехід від «твердої» до «плинної» фази сучасності, тобто до обставин, за умов яких соціальні структури, що обмежують індивідуальний вибір, організації, які дбають про збереження інституційного порядку чи моделі поведінки, що прописана нормою, більше не спроможні й надалі зберігати власні стандарти, адже як тільки вони утворюються, так одразу починають розпадатися, не встигнувши ні утвердитись, ні виступити гарантом тривалих життєвих стратегій [2, с. 7–8].

У цьому переході змінюється сутність праці, оскільки вона трансформується з фізичної в розумову, що в результаті призводить до емансипації жінок, бажання і, зрештою, можливості їх реалізації в професіях, які в минулому вважалися тільки чоловічими. Це, у свою чергу, вплинуло й на інститут сім'ї. На ринку й у лабораторії культура радикального індивідуалізму сприяє постійному прогресу та впровадженню інновацій, проте вона поширилася й на сферу соціальних норм, що, по суті, призводить до руйнування всіх форм влади та ослаблення зв'язків, які раніше відігравали роль з'єднувальної ланки. Однак, як зазначає Ф. Фукуяма, в цьому є і свій позитивний бік: соціальний порядок, який одного разу був частково поваленим, прагне перебудуватися по-новому, сьогодні є достатньо підстав вважати, що так воно й відбувається [8].

На думку Ф. Фукуяма, у XXI ст. жодні урядові чи корпоративні організації не можуть керуватися виключно формальними, бюрократичними правилами, що прийшли з модерну для, наприклад, мобілізації індивідів. Замість цього, вони повинні будуть удатися до децентралізації й розподілу повноважень і покласти на самоорганізацію індивідів як становлення внутрішньої єдності необхідності і свободи, що, на думку українського вченого В. Андрушенка, є передумовою цивілізованості й культури. Разом із тим, зазначає вчений, «самоорганізація» не здійснюється шляхом свавілля. Вона базується на елементах «організації», вага яких змінюється в міру становлення «само-організованого суспільства». «Організація» в цьому зв'язку постає не як мета, а як засіб, за допомогою якого формуються означені передумови. «Організоване суспільство» є суспільством перехідним, транзитним; «само-організоване суспільство» – стабільним і перспективним [1, с. 4–5].

Передумовою такого процесу можна вважати інтерналізованість правил і норм поведінки, які передбачають, що постмодерне суспільство значною мірою залежить саме від таких неформальних норм. Іншими словами, хоч суспільство переживає процес трансформації, сучасне організоване суспільство не може існувати без соціальних норм, що детермінують процес їх відбудови, тим більше, варто пам'ятати й те, що людина за своєю природою є істотою соціальною, а отже, її найбільшою потребою завжди буде створення моральних правил, які дають змогу об'єднувати суспільство, тим самим утворюючи нові соціальні зв'язки.

У київській відкритій лекції Ф. Фукуяма наголошує, що в найбільш розвинених країнах наявний найвищий рівень соціального капіталу. На думку філософа, ефективно організоване суспільство залежить саме від уміння громадян приділяти увагу один одному та їхньої здатності встановити порядок на основі неформальних норм, не вживаючи офіційних примусових заходів.

У посткомуністичному світі існує дуже гострий дефіцит саме таких неформальних норм. У цьому, на його думку, і полягає проблема. Адже, щоб збудувати організоване суспільство та досягнути високого рівня соціального капіталу, потрібно розвивати передусім неформальні норми та правила й відновити певний рівень довіри між громадянами, з одного боку, та між громадянами й урядовими організаціями – з іншого [9].

Беззаперечним є факт, що організоване суспільство є найбільшим показником саме демократичної системи відносин. Що більше таке суспільство є розвиненим, то більше вдосконалюється процедура демократії. Мова йде про ефективне співіснування носіїв різних груп суспільних інтересів, що дає змогу громадянам робити вільний вибір і добровільно брати участь в організації життєдіяльності суспільства ґрунтуючись на довірі та взаємності.

Підводячи підсумки порівняльного аналізу соціального капіталу в модерному й постмодерному суспільстві, можемо зауважити, що перехід до сучасності супроводжується зниженням соціального тиску з боку зовнішніх обставин і формальних інститутів. У епоху, де ірраціональне панує над раціональним, для індивідів утрачається актуальність формування соціальних зв'язків, а ті зв'язки, котрі вони будують, є короткотерміновими, а тому досить часто неефективними. Численні наукові розвідки дають підстави вважати, що для побудови організованого суспільства у XXI столітті необхідним є переосмислення соціального капіталу зі зміщенням акцентів із формальних норм, котрі раніше продукувалися інститутами, враховуючи ієрархічну та бюрократичну вертикаль, на неформальні норми й соціокультурні інституції, які б будувалися передусім завдяки горизонтальним зв'язкам і на основі неформальних норм, що формуються завдяки збільшенню довіри громадян один до одного.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2006. 502 с.
2. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності. Київ : Критика, 2013. 176 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. Москва : Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
4. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология* : электронный журнал. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–75. URL: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208205039/ecsoc_t3_n5 (дата звернення: 29.05.2019).
5. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *ОИС*. 2001. № 3. С. 122–139.
6. Патнам Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. Київ : Основи, 2001. 302 с.
7. Тоффлер Е. Третья Хвиля. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Москва : «АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.
9. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал. *День*. 17 жовтня 2016 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/shcho-take-socialnyi-kapital> (дата звернення: 29.05.2019).

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIAL CAPITAL IN MODERN AND POSTMODERN SOCIETY**Mykhailo Fedyshyn**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of History of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Social capital in a modern and postmodern society was analyzed. It is revealed that in modern society, social capital and the very structure of interpersonal relations formation is vertical. While social, community, and collective are important in modernity, and individual needs remain disjointed, then the process of individualization significantly reduces the role of socially conditioned circumstances, while increasing the importance of the individual's needs, motives, and personal achievements. Unlike the modern-day society, in postmodernity, virtually all civic activity is based on an extensive network of social ties, which requires a change in the vector of social capital functioning horizontally. In addition, a society that is experiencing processes of individualization is essentially reducing the importance of using social connections and contacts, since today the individual is accustomed to a more closed life, without the need for social contacts or connections to solve their problems. Such atomization of society, its fragility, complicate the process of formation of an organized society, which at its core requires the effective use of self-organization of corporations and collective organizations. It is proved that social capital plays a significant role in the construction and preservation of both modern and postmodern society, simultaneously playing the role of a factor in the formation of a democratic system of relations. The more such a society is developed, the better the process of democracy. It is about the effective coexistence of bearers of different public interest groups, enabling citizens to make free choices and to participate voluntarily in organizing the life of society based on trust and reciprocity. The greater the trust among citizens and the high level of functioning of informal rules and regulations, the greater the opportunity for the formation of an organized society.

Key words: social capital, individualized society, modern society, postmodern society, organized society.

УДК 1.165.0

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.14>

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО САМОПІЗНАННЯ В ІСТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Олександр Шрагін-Кац

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
історико-філософський факультет,
кафедра філософії та методології пізнання
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

Проблема людини, її сутності й існування в матеріальному та духовному аспектах, її розвитку та призначення, її майбутнього – одна з головних проблем філософської думки. У роботі пропонується аналіз проблеми самопізнання; розглядаються зміни розуміння категорії самопізнання в різні історичні епохи, зокрема Античність, Середньовіччя, Новий Час, Просвітництво і ХХ століття на основі робіт ключових філософів; виявляється структура, підстави самопізнання та його роль і значення в житті людини. Досліджено становлення й розвиток уявлень про самопізнання в історії західної філософії. Наголошується, що потреба в самопізнанні, прагнення зрозуміти й реалізувати свою сутність і призначення – це, безсумнівно, істотний прояв духовного змісту буття людини. Пізнати себе – це включення в цілісне знання про себе всього різноманіття свого існування. Самопізнання тут розуміється як нескінченне розширення меж своєї свідомості. Самопізнання як суб'єкт-суб'єктне відношення є специфічною формою пізнавальної діяльності, яка сприяє перетворенню індивіда в індивідуальність. Самопізнання – це направленість свідомості, безперервне прагнення бути людиною. Процес самопізнання можна визначити як пізнання «Я» в особистій специфіці умов і способів реакцій на навколишній світ, характерних для «Я», в умовах здібностей, помилок і слабкостей, сил і меж власного Я. У результаті аналізу проблеми саморозвитку особистості в історичній, філософській науково-методичній літературі ми можемо відзначити, що цим питанням учені цікавилися ще в стародавні часи. І з тих часів до сьогодні простежується думка, що сам процес особистісного саморозвитку людини неможливий без самопізнання, а також самосвідомості. Автор убачає, що філософський аналіз трансформування уявлень щодо самопізнання, його цінності й факторів, які впливають на цей процес, може вказати на сучасні онтологічні підстави самопізнання як специфічний онтологічний аспект становлення людини.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, самопізнання, «Я-концепція», саморозуміння, ідентифікація та самоідентифікація, рефлексія.

Проблема людини, її сутності й існування в матеріальному та духовному аспектах, її розвитку і призначення, її майбутнього – одна з головних проблем філософської думки. Талановитий мислитель Лев Шестов писав: «Власне ж філософія повинна починатися там, де виникають питання про місце і призначення людини у світі, про її права й ролі у Всесвіті» [1, с. 88]. Увага філософії в сучасному світі повинна бути прикута до стану зруйнованого «середовища проживання» та долі людей, змушених жити в переломну епоху.

Актуальність дослідження полягає в тому, що, по-перше, онтологічні аспекти самопізнання та його філософські підстави загалом не були раніше предметом спеціального наукового дослідження. По-друге, сьогодні особливо актуальним є питання про можливість формування нового типу мислення, вільного від догм і стереотипів. Тут філософська проблематика, пов'язана із самопізнанням, стає на перший план.

Интерес до самопізнання, осягнення людиною свого «Я» виник у контексті осмислення проблеми відносин людини і світу, свідомості й буття. Самопізнання – початок та основа самовдосконалення, досягнення гармонійної єдності своїх цілей, мислення, світобачення й цінностей.

Мета статті полягає в дослідженні становлення й розвитку уявлень про самопізнання в історії західної філософії. Ми вбачаємо, що філософський аналіз трансформування уявлень щодо самопізнання, його цінності та факторів, які впливають на цей процес, може вказати на вже сучасні онтологічні підстави самопізнання як специфічний онтологічний аспект становлення людини.

Наукове розроблення проблеми самопізнання сягає корінням до західної традиції, яка зароджувалася в працях давньогрецьких мислителів. Заклик Сократа «Пізнай самого себе» утвердився як філософський принцип із часів античності. Філософ здійснив важливий перехід від філософії Природи до філософії Людини, яка зі своїм внутрішнім духовним світом і зовнішньою соціальною активністю стає об'єктом пізнання. Філософом був обґрунтований етичний раціоналізм, відповідно до якого знання ототожнювалися з чеснотами. Так, на думку Сократа, жодна людина не чинить зло свідомо, а робить його лише тому, що не відає про добро.

Наголошуючи на добрій природі людини, Сократ уважав самопізнання першим кроком до її виявлення, утверджуючи так природне право людини на освіту. Платон, перейнявши етичний раціоналізм Сократа, у «Діалогах» зазначав: «... знання прекрасне й має здатність керувати людиною, так що того, хто відрізняє добро й зло, ніщо вже не змусить чинити інакше, ніж велить знання, а розум спроможний допомогти людині» [4, с. 145]. Тобто Сократ, поставивши на одну сходинку поняття про добротинність і знання, розглядав розум як силу, яка скеровує поведінку особистості і є формою її моральної свободи й незалежності. Визнавши мораль продуктом роздумів, філософ остаточно утвердив раціональний підхід у пізнанні людини самої себе і світу. Платон зазначав, що діяльність душі – не пасивне сприйняття, а власна внутрішня робота, що має характер бесіди із самою собою. Розмірковуючи, душа «нічого іншого не робить, як розмовляє, питаючи сама себе, відповідаючи, стверджуючи й заперечуючи» [4, с. 162]. Як уважав Платон, у людини спочатку позитивні якості душі повністю відсутні, але в подальшому вона їх може набути завдяки застосуванню різних вправ, а також самого її прагнення до самовдосконалення. Отже, філософські погляди Платона орієнтовані на самовдосконалення та саморозвиток особистості. Отже, ми бачимо, що давньогрецькі філософи приділяли увагу самопізнанню й вважали його фактором саморозвитку людини.

Відповідно до цього підходу, вважалось, що, лише організовуючи своє життя згідно з розумом, людина здатна вести найдостойніше існування і, за закликом Піфагора, «уподібнюватися Богу в міру сил». Для Аристотеля лише таке життя могло приносити найвище задоволення, адже і для нього людина – це насамперед розум [5, с. 44]. За Анаксагором, розум – це найтонша й найчистіша річ, що володіє досконалим знанням про все та має величну силу: «І над усім, що тільки має душу, як над великим, так і над малим, возвеличується розум» [6, с. 71]. Відповідно до цих ідей, процес самопізнання мав бути спрямований на знаходження в собі божественного потенціалу. Як стверджував Цицерон, «... всякий, хто пізнає себе, передусім відчує, що володіє якоюсь божественною якістю, і вважатиме свій розум, притаманний йому, немовби священним виявом» [7, с. 181].

Тому на питання: хто ж така людина? – більшість філософів Античності відповіла: вона – це розум. Задовго до Декарта Парменід сказав, що думка й буття є одним і тим самим [6, с. 50], зводячи так універсальне буття до буття думки, чим обмежив пізнавальні

можливості людини, яка, хоча й цілеспрямована до мудрості, проте усвідомлює неможливість її досягнення.

В епоху Середньовіччя проблеми пізнання, самопізнання досліджували такі мислителі, як Аль Фарабі, Вільям Оккам, Григор Татевачі, Давид-Анахт, Дунс Скот, Іоанн Ерзинкаці, Йоан Скот Еріугена, П'єр Абеляр, Сігер Брабантський та ін. [10]. Французький філософ П'єр Абеляр надавав значення самоцінності розуму людини, а також моральним вчинкам людини. Філософ Давид Анахт відзначав прагнення до духовного піднесення, а також самовдосконалення. На його думку, знання не є самоціллю, але вони повинні слугувати моральному піднесенню людини [10]. Отже, філософи Середньовіччя пов'язували питання життєвої активності людини з її духовною спрямованістю, а також проявами волі. Кінець епохи Середньовіччя й початок нового часу охопила епоха Відродження, або Ренесансу (від французького *renaissance* – відродження). Зазначимо, що одна з характерних рис епохи Ренесансу – це гуманізм. Гуманісти Відродження створювали й розвивали свої гуманістичні ідеї, активно проповідували можливість щодо самовдосконалення людини з урахуванням залучення до культури. Проблему саморозвитку особистості в її історичному аспекті досліджувала С.М. Соколовська, яка зазначила, що для епохи Відродження характерне формування гуманістичних ідей, зокрема прагнення до гармонії фізичного, а також духовного начал. Тобто набуває великого значення ідея всебічного, а також гармонійного розвитку людини [11].

Довгий час учені розглядали самопізнання людини в більш широкому контексті проблем інстанції «Я», свідомості й самосвідомості. Установка на пізнання свідомістю самої себе була задана у філософії Нового часу французьким філософом Р. Декартом (1596–1650) у його «*cogito ergo Sum*»: «Якщо я усвідомлюю, що будь-які мої дії, в тому числі сумнів і заперечення, є проявом мислення, то я як суб'єкт мислення усвідомлюю себе існуючим». Декарт відзначав, що увага людини спрямована на те, щоб зрозуміти, «що я таке» [12]. Декарт увів уявлення про безпосередню достовірність самопізнання й самосвідомості. Те, що ми зараз називаємо свідомістю, взагалі психікою, Декарт визначав так: це «все те, що відбувається в нас так, що ми сприймаємо його безпосередньо самі собою» [12]. Так сформульований принцип безпосередності психічного, згідно з яким свідомість людини «спрямовується» на саму себе. Єдино правильним методом пізнання при цьому вважалася інтроспекція – безпосереднє сприйняття феноменів і законів власної свідомості. Таке замикання свідомості в самому собі відображало повний відрив психічного від об'єктивного буття й самої людини. З позицій принципу безпосередності вчені прагнули відповісти на питання, про те, як і що саме пізнає людина в собі самій, розмірковуючи про природу свідомості й самосвідомості. У праці «Розмова з Бурманом» він зазначав, що усвідомлювати – це насамперед означає мислити, а також рефлексувати над своїм власним мисленням. Науковець порівнював рефлексію зі здатністю людини зосереджуватися на своїх думках, а також усвідомлювати їх зміст, абстрагуючись при цьому від усього зовнішнього й тілесного.

Для епохи Просвітництва властиве розроблення програм щодо вдосконалення людини: визначається рефлексивне мислення, котре є підґрунтям самопізнання, а також саморозвитку особистості; самопізнання насамперед становить основу самовизначення в контексті діяльності особистості [11]. Відомий англійський філософ Джон Локк, котрий є одним із основних представників епохи Просвітництва, вважав, що людина насамперед пізнає навколишній світ за допомогою відчуттів саме через свій внутрішній досвід, зокрема рефлексію. Джон Локк створив своє вчення про рефлексію – здатність розуму людини до аналізу власних думок, переживань, сутність котрого полягає в тому, що саме пізнання є важливим процесом наповнення ідеями щодо подальшого її розвитку. У Філософському

енциклопедичному словнику поняття «рефлексія» трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту та методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини» [13, с. 579].

Німецький філософ Г.В. Лейбніц (1646–1716) трактував самопізнання як усвідомлення свідомістю власних змістів. Г.В. Лейбніц стверджував, що джерелом пізнання цих змістів може бути тільки розум. Як критерій істини він розглядав ясність, виразність і несуперечність знання. На думку Дж. Локка, Г.В. Лейбніца, рефлексія – це джерело знання про внутрішні дії свідомості людини. У цьому контексті самосвідомість виступає саме як засіб пізнання світу, котрий дає змогу людині усвідомити суперечності щодо навколишньої об'єктивної реальності.

Епоху Просвітництва в Україні, котра починається з 30-х років XVII ст., також називають епохою бароко. Головним об'єктом дослідження барокової філософії є досконала людина, котра втілює реальні якості, тобто те, до чого повинна прагнути кожна особа. Завершення цієї епохи відзначено появою українського мислителя, педагога, вихованця Києво-Могилянської академії Г.С. Сковороди, який велике значення надавав самопізнанню, а також саморозвитку. На його думку, життя людини треба спрямувати на самопізнання, котре він уважав важливим засобом у контексті подолання людських вад. Видатний філософ приділив особливу увагу розвитку природних задатків у людині за допомогою самовдосконалення. У працях Г.С. Сковороди трапляються такі висловлювання, як «пізнай себе», а також «зрозумій себе» [17, с. 32]. Основним принципом філософа є самопізнання. Тобто в процесі своєї життєдіяльності людина вивчає й пізнає себе. На його думку, самопізнання насамперед відрізняється від пізнання людиною світу тим, що воно можливе тільки в переживанні, а також є процесом, що саме й спонукає до саморозвитку [17].

Для епохи реформаторства (XVIII – XIX ст.) характерні реформування системи освіти й виховання, що полягало в активізації пізнавальної активності людини, а також організації самостійної роботи. Мислителі приділяли свою увагу розвитку індивідуальності особи за допомогою різних вправ, що сприяли вдосконаленню природних схильностей; забезпеченню внутрішнього гармонійного стану людини, що є самою сутністю щодо ідеї вдосконалення; навчанню людини як засобу всебічного розвитку особистості.

Основоположник німецького ідеалізму І. Кант надав нову інтерпретацію співвідношення усвідомлення зовнішнього світу й самосвідомості. Він відзначав, що свідомість людиною власного наявного буття є водночас безпосереднім усвідомленням буття інших речей, що знаходяться поза самою людиною. При цьому самосвідомість може існувати як у логічній (через зіставлення уявлень), так і в трансцендентальній рефлексіях (відбувається через установлення зв'язку уявлення з пізнавальною здатністю).

На думку німецького філософа І. Канта, самосвідомість є найважливішою особливістю, завдяки якій можлива розумова діяльність, наукове пізнання й застосування його результатів. «Я-концепцію» І. Кант розглядав так: «Я» як суб'єкт мислення, рефлексуюче «Я» і «Я» як об'єкт сприйняття і внутрішнього почуття. Перше «Я» є діючим, суб'єктивним або це екзистенціальне «Я», а друге є об'єктивним, феноменальним, категоріальним «Я», або образом «Я», поняттям «Я», «Я-концепцією» тощо. Суб'єктивне, діюче «Я» – це Его, ідентичність, яке проявляється в установках особистості, її ціннісних орієнтаціях, в особливостях індивідуального стилю життя й соціальній поведінці. Об'єктивне «Я» пов'язане із саморегуляцією, самооцінюванням, самоактуалізацією й саморозумінням.

Виявляє І. Кант і труднощі рефлексивного розуміння самопізнання. Права рефлексії виявляються обмеженими: декартівське безпосереднє знання власного існування та власної сутності замінює кантівська безпосередня даність тільки власного існування.

У першому виданні «Критики чистого розуму» дослідження суб'єктивних здібностей пізнання здійснюється шляхом рефлексії як прямого спостереження за роботою свідомості. «Я» виявляється умовою будь-якого уявлення, будь-якого мислення. Тут І. Кант стикається з труднощами рефлексії про Я: «... ми постійно обертаємося тут у колі, так як повинні вже користуватися уявленнями про нього, щоб висловити якусь думку про нього». Філософ уникає кола тем, що відмовляється вважати Я, супроводжує всі уявлення та поняття поданням або поняттям про суб'єкта. Це Я є «трансцендентальний суб'єкт будь-якої думки», чиста самосвідомість, «форма подання взагалі».

У представника німецького класичного ідеалізму І.Г. Фіхте чисте «Я» перетворюється в абсолютне «Я», яке втілює чисту діяльність. Згідно з його точкою зору, не свідомість реалізується «в» і «через» самосвідомість, а «Я» виражає саме себе, власне буття, саме «Я» вважає «не-Я». Свідомість не дана, а задана, тобто породжує себе.

Суперечливість кантівського відступу від рефлексивного розуміння самопізнання викликала спробу Фіхте знову затвердити безпосередній характер самопізнання. Він заперечує проти зведення самосвідомості до одного тільки подання «я мислю»: «... щоб мати в собі свідомість про своє мислення, ти повинен мати свідомість про себе самого».

Інший представник німецької класичної філософії – Г. Гегель – уважав проблему співвідношення свідомості й самосвідомості як процесуальність саморозгортання духу в його рефлексії про самого себе. Г. Гегель показав діалектику становлення особистості в індивідуальному розвитку. Він зазначав: «Людина за своїм безпосереднім існуванням є сама по собі дещо природне ... тільки через удосконалення свого тіла й духу, а головне, завдяки тому, що її самосвідомість розуміє себе як вільна, вона ... стає власністю самої себе» [19, с. 24].

Г. Гегель під поняттям «світ людини» розумів світ людини-особистості, що має розвинену самосвідомість [19]. Він уперше розглянув духовний світ у вигляді процесу, в безперервному русі, зміні, перетворенні, розвитку, саморозвитку. Під суб'єктом він розумів діяльний початок, внутрішній процес «самостановлення», виділяв процес самопізнання. Згідно з Г. Гегелем, «Я» позначає індивіда, однак воно має не одиничне, не приватне значення, що належить до одного-єдиного «Я», а являє собою загальну формулу, що має складну структуру, які є особистостями, суб'єктами. У цю загальну формулу підставляються приватні значення. Кожен конкретний, одиничний індивід – приватне значення формули загального «Я». Окреме «Я» («Я» цього суб'єкта) може бути визначено через свої відносини з іншими «Я». За Г. Гегелем, людина не може розумно діяти без мінімального знання самої себе. Отже, наукове вивчення самопізнання сходить до ідеалістичної філософської традиції, згідно з якою пізнання людиною себе – це пізнання станів власної свідомості.

У Західній філософії наприкінці XIX ст. та в першій чверті XX ст. набула популярності впливова течія – «філософія життя». Найвідомішими її представниками були А. Бергсон, В. Дільтей, Ф. Ніцше, З. Фрейд. У ті часи вчених мало хвилювали питання щодо об'єктивного світу й наукової істини. Вони зосереджували свою увагу на людині, а також світі людського життя. Згідно з філософськими поглядами Ф. Ніцше, вагомим значення набуває формування сильної та досконалої людини.

Важливим питанням того часу німецький філософ Ф. Ніцше вважав саме питання про «надлюдину», зокрема досконалу людину, котра володіє моральними й інтелектуальними якостями. На його думку, справжньою людиною може бути тільки та, котра проявляє

свою активність, має прагнення до самовдосконалення, а також до саморозвитку [10]. У контексті дослідження потрібно розглянути досвід видатних педагогів Західної Європи XVIII – XIX ст. в питаннях самопізнання та саморозвитку особистості. Видатні вчені Й.Г. Песталоцці, А. Дістервег приділяли велику увагу гармонійному розвитку задатків людини, які вона має від природи завдяки самодіяльності. Ідеї саморозвитку особистості досліджували філософи XIX – початку XX ст., зокрема М. Вебер, Ф. Ніцше, Й. Фіхте, З. Фрейд, А. Швейцер, К. Юнг та ін. Усесвітньо відомий німецький діяч культури А. Швейцер розглядав шляхи саморозвитку людини з урахуванням культурного аспекту. Великого значення філософ надавав формуванню морально-етичної культури особистості, життєстверджувального мислення. На його думку, це можливо завдяки створенню відповідних умов для розвитку творчих можливостей особистості.

Учені XX ст. мали прагнення бачити в людині щось нове, а також розкрити різні аспекти її життя. У цей період фактично здійснюється перехід від індустріальної до соціокультурної епохи та у зв'язку з цим проявляється значний інтерес до людини. У таких умовах спостерігається тенденція, коли людина намагається реалізувати себе в різних сферах життєдіяльності та проявляються її індивідуальні особливості. Засновником екзистенціальної філософії, де на першому місці – ідея абсолютної унікальності людини, є датський філософ С. Кіркегор. Згідно із цією філософією, людина, котра має насамперед високі духовні цінності, є найбільш здатною до виживання в екстремальних умовах у процесі своєї життєдіяльності. На його думку, особа повинна володіти розвиненою самосвідомістю. У цьому контексті самосвідомість насамперед виступає як готовність людини до самореалізації. Подібної думки дотримувався французький філософ Тейяр де Шарден, котрий зазначав, що якщо людина може рефлексувати, зокрема зосереджувати свідомість на собі, то вона безпосередньо прагне до самовдосконалення, а також саморозвитку. Інші видатні філософи – А. Камю, Ж.П. Сартр, К. Ясперс – є представниками такої течії, як персоналізм. Згідно з нею, людину розглядали також як високу духовну цінність. Як уважають автори, існування індивіда в системі суспільних відносин насамперед виключає можливість реалізації його «Я». Французький філософ А. Камю зазначав, «самосвідомість є сутністю людини» [20, с. 226].

У 30-40-ті роки XX століття М. Бердяєв описує нарцистичну людину – антипода духовної особистості, яка спрямовує свою волю до матеріальних благ. Одним словом, як правильно заявляє В. Франкл, «у кожного часу свої неврози», до яких призводять «відсутність духовного сенсу, мети життя», це «хвороба совісті, адже в пошуках сенсу людини направляє її совість» [21, с. 165]. У результаті цього особистість піддається небезпеці так званому переродженню людської свідомості в бік антисвіту тіней або образів, переродження в якість задзеркала, складене з імітацій життя.

На думку Ж. Сартра, в екзистенціалізмі людина «сама себе здійснює» й виконує, так що їй не потрібен ніхто: ні Бог (бо «якби Він й існував, то не значив би багато»), ні людина, наш ближній, тому що «ближній – це пекло» («Екзистенціалізм є гуманізм»). Природним результатом сартрівського «гуманізму» є тотальний нігілізм, дегуманізація людини.

Філософи другої половини XX ст.: Л.Н. Коган, В.А. Конєв, С.Б. Кримський, М.К. Мамардашвілі, С.С. Неретіна, М.К. Петров, М.М. Рубцов, О.П. Рудницька та ін. – приділяли свою увагу саморозвитку людини й указували на вагоме значення ролі символічних систем у становленні свідомості, а також саморозвитку особистості. Для XX ст. характерні орієнтування щодо усвідомленого саморозвитку особистості, що переважно реалізувалося в таких напрямках, як «людина – природа», «людина – релігія», «людина – суспільство», а також «людина – нація» тощо. Свідомо-вольова сутність саморозвитку

особистості реалізується завдяки її самоактивності в освітній діяльності, а також самовихованню.

Саморозвиток особистості у філософській рефлексії й соціальній практиці досліджували сучасні вчені: В.О. Лозовой та Л.М. Сідак.

Отже, потреба в самопізнанні, прагнення зрозуміти й реалізувати свою сутність і призначення – це, безсумнівно, істотний прояв духовного змісту буття людини. У цьому прагненні й полягає справжня філософія, а дійсне знання і здійснення духовно-моральних категорій у житті становлять справжню мудрість. Пізнати себе – це включення в цілісне знання про себе всього різноманіття свого існування. Самопізнання тут розуміється як нескінченне розширення меж своєї свідомості.

Самопізнання як суб'єкт-суб'єктне відношення є специфічною формою пізнавальної діяльності, яка сприяє перетворенню індивіда в індивідуальність. Самопізнання – це направленість свідомості, безперервне прагнення бути людиною. Процес самопізнання можна визначити як пізнання «Я» в особистій специфіці умов і способів реакцій на навколишній світ, характерних для «Я», в умовах здібностей, помилок і слабкостей, силах і межах власного Я.

У результаті аналізу проблеми саморозвитку особистості в історичній, філософській науково-методичній літературі ми можемо відзначити, що цим питанням учені цікавилися ще в стародавні часи.

І з тих часів до сьогодення простежується думка, що сам процес особистісного саморозвитку людини неможливий без самопізнання, а також самосвідомості. Отже, велике значення для саморозвитку особистості мають такі процеси, як пізнавальна активність, самоаналіз, саморефлексія, самовизначення, саморозуміння тощо.

Список використаної літератури

1. Шестов Л.И. Сочинения : в 2 т. Москва : Наука, 1993. 21 см. Т. 2 : Приложение к журналу «Вопросы философии» / вступ. ст., сост. и подгот. текста А.В. Ахутина. 558 с.
2. Франк С.Л. Твори. Москва, 1990. 608 с.
3. Доген. Сьобогендзо. *Тайсьо синсю Дайдзюкьо*. Т. 82. № 2582. URL: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp>, <http://www.shomonji.or.jp>.
4. Платон. Діалоги / пер. з давньогр. Й. Кобів, У. Головач, Дз. Коваль та ін. Київ : Основи, 1995. 395 с.
5. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр. В. Ставнюк. Київ : «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
6. Античные философы. Свидетельства, фрагменты, тексты. Киев : Издательство Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченка, 1955. 313 с.
7. Цицерон Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з латин. Володимир Литвинов. Київ : Основи, 1998. 476с.
8. Торосян В. История образования и педагогической мысли : учебник для вузов. Москва : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006. 351 с.
9. Сенека Луцій Аней. Моральні листи до Луцілія / пер. з латин. А. Содомори. Київ : Основи, 2005. 603 с.
10. Антология мировой философии : в 4 т. Москва : б. и., 1969. Т. 1. Ч. 1, 2 : Философия древности и средневековья. 936 с.
11. Соколовська С.М. Ретроспективний аналіз дослідження проблеми саморозвитку. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. № 46. С. 103–107.
12. Descartes R. *Œuvres complètes in 11 vol.* Publ. par Ch. Adam et P. Tannery. Paris : Vrin, 1996.

13. Философский энциклопедический словарь. Москва : Сов. энцикл., 1989. 815 с.
14. Чуйко В.Л. Рефлексія основоположень методологій філософії науки : монографія. Київ : Центр практич. філософії, 2000. 252 с.
15. Нерсесянц В.С. Сократ. Москва : Наука, 1977. 152 с.
16. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. Москва : Наука, 1977. 703 с.
17. Сковорода Г. Твори : у 2 т. Київ : б. в., 1961. Т. 1 : Наркісс. Розмова про те: пізнай себе. 640 с.
18. Кант И. Сочинения : в 6 т. Москва : Наука, 1964. Т. 3. С. 373.
19. Гегель Г.В.Ф. Философия права / пер. с нем. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
20. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва : Политиздат, 1990. 415 с.
21. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва, 1996. 372 с.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF PERCEPTIONS ON SELF-IDENTIFICATION IN THE HISTORY OF WESTERN PHILOSOPHY

Oleksandr Shrahin-Kats

Odessa I.I. Mechnikov National University,

Faculty of History and Philosophy,

Department of Philosophy and Methodology of Cognition

Dvoryanska str., 2, 65082, Odessa, Ukraine

The problem of human, his essence and existence in material and spiritual aspects, its development and purpose, its future – one of the main problems of philosophical thought. This paper offers an analysis of the problem of self-knowledge, also changes in the understanding of the category of self-knowledge in different historical eras are considered, including Antiquity, Middle Ages, Modern Times, Enlightenment, and the Twentieth Century, based on the works of main philosophers; the structure bases of self-knowledge and its role and significance in human life are revealed. It is emphasized that the need for self-knowledge, the desire to understand and realize their essence and purpose is, undoubtedly, an essential manifestation of the spiritual meaning of being human. To know yourself is to include in the holistic knowledge of yourself the whole variety of your existence. Self-knowledge is understood here as an endless extension of the boundaries of one's consciousness. Self-knowledge as a subject-subject relation acts as a specific form of cognitive activity that promotes the transformation of the individual into an individual. Self-knowledge is an orientation of consciousness, it is a continuous desire to be human. The process of self-knowledge can be defined as the knowledge of "I" in the personal specifics of the conditions and ways of reactions to the world, characteristic of "I", in terms of abilities, mistakes and weaknesses, strengths and limits of self. As a result of the analysis of the problem of personality self-development in the historical, philosophical scientific and methodological literature, we can note that scientists have been interested in this issue in ancient times. And since then the idea that the process of self-development of a person is impossible without self-knowledge, as well as self-consciousness, is traced. The author notes that philosophical analysis of the transformation of ideas about self-knowledge, its values and factors that influence this process, can point to modern ontological bases of self-knowledge, as a specific ontological aspect of becoming human.

Key words: consciousness, self-consciousness, self-knowledge, "I-concept", self-understanding, identification and self-identification, reflection.

УДК 22.01(227.2)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.15>

**HOLY SPIRIT, SPIRITUAL GIFTS AND UNITY OF THE CHURCH:
HERMENEUTIC-EXEGETICAL EXCURSION INTO THE FIRST EPISTLE
OF THE APOSTLE PAUL TO THE CORINTHIANS 12–14**

Oleksandr Shumilin

Bishkek Bible College

Tverskaya str., 42, 720080, Bishkek, Kyrgyzstan

The article is devoted to the hermeneutic-exegetical study of 12–14 chapters of 1 Epistle of the Apostle Paul to the Corinthians. It is these chapters that tell about one of the reasons for the separation in the Corinthian community: different understanding by the community members of the purpose and use of spiritual gifts in the church, especially the gift of tongues, as well as pride and exaltation. In the same chapters, the reader finds a way to achieve unity. The principle of the indivisibility of the church of God is shown, which the author of the Epistle likens to the human body. In it, all members are equal, each fulfills its role and serves not so much to itself as to the whole body. Organs invisible to the eye are sometimes much more important than visible ones.

As a result of research, the source of spiritual gifts was determined, who and how received spiritual gifts was revealed, the purpose of spiritual gifts was revealed, the main conditions for the use of gifts were determined. It is shown that love and the desire to edify the church with their ministry with the help of spiritual gifts are those qualities of a Christian that are in the first place. The Corinthians and modern Christians correctly understanding 12–14 chapters of the epistle and putting into practice the spiritual truths set forth in them will serve to maintain unity in the local community and achieve unity between representatives of different Christian faiths.

There are quite a few works devoted to the theme of church unity. To a greater extent, the researchers took as a basis either other chapters of 1 Corinthians or other books of the Bible. A distinctive feature of this work is its emphasis on the above chapters of the Epistle to the Corinthians, revealing the role of the Holy Spirit in the distribution of spiritual gifts and building the unity of the church.

Key words: Holy Spirit, spiritual gifts, unity of the church, appointment of spiritual gifts, use of spiritual gifts, gift of tongues.

The first Epistle to the Corinthians was written by the apostle Paul at Ephesus (1Cor.16:8) in the middle of the 1st century. One of the motives that prompted him to write a letter to Corinth is the experience of separation in the church (1:10-12). Among the many reasons that split the church are a different understanding by community members of the topic and the practice of spiritual gifts. Be in Corinth, Paul, possessing the gift of discerning spirits (Acts 16), could identify God's and false gifts of other languages [1, p. 5–6] and solve the problem locally. However, being far from Corinth, he gives fundamental principles that help the believers of this community to receive the correct knowledge of spiritual gifts and instructions on how to use them.

The apostle touches upon such issues as: giving members of the community spiritual gifts, attitudes towards gifts, assigning gifts, distributing and using gifts in the church, and the most important conditions for using gifts.

God endows every born-again Christian with spiritual gifts (12:1-30)

Starting the theme of spiritual gifts and ministries in the church, the apostle Paul immediately puts emphasis on the importance of God's guidance in the life of every Christian. He

divides the life of each person into two stages: before turning to Christ (those who do not believe in Christ, the apostle calls the Gentiles) and after. At the first stage of life, all people are driven by mute idols (in chapter 10 they are called demons) and often do what they would not want (12:1-2). But after accepting Christ as a personal Savior, their life should not be guided by their own will, but by the will of their creator. God has a plan for everyone. The Holy Spirit endows everyone with spiritual gifts (12:4). Jesus Christ, as head of the Church, entrusts the ministry (12:5). God the Father empowers (12:6).

Gifts and services are given to each, each especially, for the benefit, as God pleases (12:7-11). All gifts are important, just as in the human body all organs (members) are important – 12:14-27. Paul deliberately uses the type of the body so that the Corinthians clearly understand the important spiritual truth. The body is made up of members. Together, the members make up one body. Organs invisible to humans (obviously, heart, liver, etc.) are sometimes much more important than visible ones. Obviously, the members of the body do not have the question of their insignificance and imperfection or their superiority and exclusivity. For them, it is “important” that they are in the body and can serve each other. Moreover, each member serves not so much to himself as to the whole body. Paul sees the desire of man, by virtue of perversity, to have a visible, bright gift. And therefore, he says that a ministry invisible to other people often brings more benefits. Important is the assertion that the body cannot consist of one member and that, being one member, one cannot be another at the same time. The rhetorical question (12:28-30) confirms this truth.

The use of the gifts in the church (12:31-14:40)

Attitude towards the gifts

We have stated earlier that the administration of spiritual gifts belongs to the Holy Spirit. How should the members of the Body of Christ treat these gifts?

Undoubtedly, each received gift must be treated thankfully (see Eph.5:16, 18; Rom. 12:1-2), knowing that God does not make mistakes and that all things work together for good (Rom.8:28). How do we treat gifts, which we desire to possess but have not received them yet? It is no secret, believers hold different views on the subject. Some say that *χαρισματα* is a gift and it should not be asked from God: He knows what His children need. Others believe that we may boldly ask it from God. Why so many opinions that cause divisions in churches and among churches? The problem is that there are many interpretations of a few particular passages of Scripture.

Let us look at 1 Cor. 12:31; 14:1 and 14:39 first. The key word here is *ζηλοντε* (Imperative, Active). In a positive sense it means 1) to strive, to desire, to exert oneself earnestly [2, p. 338] and 2) to set one's heart on, to have deep concern for [3]. Paul encourages the Corinthians to seek spiritual gifts. What does it mean? Bengel provides a short clear answer, “Believers may dream of a gift; the Spirit administers gifts as He wishes” [4, p. 601].

The purpose of gifts and ministries

Paul, in the first place, points out that ministries and gifts are given by Christ and the Holy Spirit so that believers take care one for another (12:25). Ministries and gifts are not a reward, but God's grace. They are not given to believers so that they might feel superior to other members of the Body or count on more attention and honor if they possess outward gifts of the Spirit. God grants His gifts so that Christians might minister with them to each other (cf. 1Pe.4:10). Metonymy, employed by Paul, shows this truth in the best way possible. Not a single part of a human body ever thought that it was better than others were. It never considered whether the rest of parts were needed at all. Each member needs others and cannot afford being independent. It is dead without other members. “In a healthy human body different parts cooperate with each other and even

partly substitute one for another in case of crisis” [5, p. 130]. Some interior organs are much more vital. Their dysfunction inevitably leads to death [6, p. 420], while “a man who lost his eye, arm, or leg can still live” [7, p. 221]. Understanding of the significance of each member of the Body “was missing in Corinth where powerful members acted regardless of everything and paraded their “freedom” whereas particularly gifted lived by their self-esteem. Now the church needed to go back to love that builds up” [7, p. 222]. MacDonald writes: “Mutual care prevents *divisions in the body*. One gives another whatever he needs and receives such help back that only another member is able to provide. That is how it should work in Church. An exaggerated attention towards one gift of the Spirit will result in conflict and contentions” [8, p. 885].

Second, a Christian is called to praise God through his ministries and gifts. Paul writes, “ἐκάστῳ δὲ δίδεται ἢ φανέρωσις τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον” (1Cor.12:7). The main meaning of the word φανέρωσις (bringing to light, disclosure) is to make something known, clear, and obvious [6, 384]. For example, the word φανερωψή Jesus uses to demonstrate that nothing can be concealed; at some time it will be revealed. In 2Tim. 1:10 the word φανερωψείσαν is used as “revealed” grace. The word φανερωσει Paul employs in 1Cor.4:5, when he talks about disclosure of the counsels of the hearts by God as well as in 2Cor.4:2, when he speaks about revelation of truth to men. In 1Cor.12:7 the apostle also uses this word to demonstrate the task of spiritual gifts: “do it so that because of them the Holy Spirit becomes known, clear, and obvious in the Church and worldwide” [6, p. 384–385].

Third, gifts are designed to make the Gospel accessible for people (1Cor.2:5). Due to this gift alone, which assisted Paul in ministry (Rom.15:16), the apostle could have reached many nations with the Good News.

Administration and the Use of Gifts in the Church

Paul draws the attention of the Corinthians to a number of important truths.

First, spiritual gifts are given to every believer, not chosen members only (ἐκάστῳ). “There are no Christians left without some kind of ministry” [8, p. 882]. History demonstrates numerous examples when church authorities took all responsibilities upon themselves, and, as a result, the gifts of church members were left unclaimed [7, p. 213]. In such situations, the Church as the Body of Christ could not function normally. It became disproportional. The leaders in charge committed themselves to ministries they actually could not carry out since they lacked necessary gifts. Laymen, on the contrary, became spiritually weak since they had no opportunities to practice their gifts.

Second, Christians are provided with gifts and ministries for their benefit. The word συμφέρον (1Cor.12:7) consists of two words: συμ and φέρον. The first one, as it has been mentioned above, generates the meaning of accompaniment, correlation, and participation in compound words. The second is used as “bring, carry, and produce”. Literally, it means, “bring together”. This word is also used in the meaning of “help, produce profit”. Thus, we can say that gifts and ministries are given to the community for their mutual benefit.

Third, gifts and ministries are distributed among Christians as the Holy Spirit wills (βούλεται) (12:11, 18). The Holy Spirit has His own plans and intentions concerning each member of the Body. That is why every believer must gratefully receive any gift from God since he knows that all things work together for good (Rom.8:28).

The most important conditions for the use of gifts

1. Love is one of the most important conditions for the use of gifts and carrying out of entrusted ministries. Hodge writes: “<...> Paul had taught <...> that love was of greater value than any gift” [9, p. 278]. Gaffin expresses the same thought [10, p. 586].

The passage 12:31-14:1 clearly demonstrates this while a chiasm (section A – 12:31; section B – 13:1-13; section A1 – 14:1) highlights this truth.

Paul employs a number of practical examples in order to show the necessity of love by applying those examples also to himself (for this he uses human-readable images). It implies that all Christians including the apostles need love not just individual believers in Corinth. If a Christian speaks with the tongues of men and of angels, and has not love, he becomes as an icy cold metal that freezes one's body and soul. If a Christian speaks beautifully, and has no love, he does not draw people to himself, he pushes them away. People consider him a hypocrite.

Though a Christian has the gift of prophecy from God, and understands all mysteries, and though he has all faith, so that he could remove mountains, but has no love, he and his ministry are nothing. If a Christian is ready to sacrifice his goods and give his body to be burned, and has not love, he will not benefit from it. On the contrary, he will be seen as an irrational fanatic.

Later in the chapter (13:4-7) Paul portrays a true love which is expressed through deeds not words, such love that the Corinthians lacked.

Hodge pointed out that the Corinthians were impatient, unsatisfied, envious, arrogant, selfish, untactful, indifferent towards feelings and interests of others, suspicious, susceptible, and quick to judge. That is why the apostle contrasts their condition with signs of true love [8, p. 888].

Love *suffers long*. The word μακροθυμει is most frequently used in the New Testament to denote delayed reaction to some actions. In Rom. 9:22, Paul applied it to demonstrate God's patience towards sinners destined to perish. Love is slow to react to evil conduct; it endures mocking and superciliousness. Love is *kind*. It shows love to others without bias. Love *envies not*. It is not jealous of somebody else's success, ministry, gifts, and conditions; "it feels joy when others are praised and exalted" [8, p. 888]. Love *boasts not*, it is *not puffed up*. It does exalt itself but ascribes all achievements to God not itself. Love *does not behave itself unseemly* (Οὐκ ἄσχημονεῖ). It is tactful, polite, and considerate. Love *seeks not its own*. Love does not seek profit; it desires to be caring and helpful to others. It is happy that others who possess outward gifts of the Spirit may serve the Lord with them. It understands that each member of the Body of Christ contributes to community life and praises his Savior. Love is *not easily provoked*. It is ready to endure scorns and insults. Love *thinks no evil*. It is not suspicious of others, it does not take revenge, and does not desire to do harm to those who are more successful. Love *rejoices not in iniquity but rejoices in the truth*. It does not enjoy somebody else's failures as most competitors do. Love is sympathetic. Being a part of community, love rejoices at any success. Love *bears all things*. It is quick to forgive and never puts flaws of others on display. Love *believes all things* and attempts to interpret deeds and actions in a positive light. Love *hopes all things*. It hopes that God will mold every person and accomplish His goals. Love *endures all things*. It endures mocking, arrogance, and enjoys everything the Lord has given it.

The passage from 1 Cor. 13:1-13 is obviously directed against such "exaltation" when striving for more effective gifts (prophecy, glossalalia, and knowledge) caused envy, arrogance, irritation, and other similar sins. Then the most important thing – love – was lost [11, p. 229–230].

2. The second necessary requirement for the ministry and the use of gifts is the benefit for each member and the Body of Christ as a whole. Paul reveals this truth as he compares the gift of tongues with the gift of prophecy. "For Paul the charismatic experience is characterized not only by exaltation and the depth of revelation (cf. 2 Cor. 12:2-4), but explicable words, which are uttered by a believer to edify and exhort one another (1 Cor. 14:3-5, 16-19, 24-25). <...> Whatever does not benefit others does no good to the church" [11, p. 230].

The gift of tongues in Corinth that some were proud of and others longed to acquire was useless to the Church unless the tongues are interpreted. In this case the gift should be exercised in "one's prayer room not in church" [12, p. 31]. Even though, Paul recommends an owner of the gift

to ask also for the gift of interpretation in order to bear fruit both for the spirit and the mind (1Cor.14:14-15). A chiasm in verses 12–17 allows us to arrive at this conclusion.

A1. οὕτως καὶ ὑμεῖς, ἐπεὶ ζηλωταὶ ἐστε πνευμάτων, πρὸς τὴν οἰκοδομήν

τῆς ἐκκλησίας ζητεῖτε ἵνα περισσεύητε 12

B1. διὸ ὁ λαλῶν γλώσση προσευχέσθω ἵνα διερμηνεύη 13

C1. ἐὰν [γάρ] προσεύχωμαι γλώσση, τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται, ὁ δὲ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστιν 14

C2. τί οὖν ἐστίν; προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοί· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοί 15

B2. ἐπεὶ ἐὰν εὐλογῆς [ἐν] πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἔρει τὸ ἀμὴν ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ, ἐπειδὴ τί λέγεις οὐκ οἶδεν 16

A2. σὺ μὲν γὰρ καλῶς εὐχαριστεῖς, ἀλλ' ὁ ἕτερος οὐκ οἰκοδομεῖται 17

Verses 12–13, 16–17 speak about the edification of the church. Verses 14–15 urge those who possess the gift of tongues to pray for the gift of interpretation so that the whole church would be edified, not their mind only.

Verse 13 confirms our conclusion: a person praying in an unknown tongue should ask for the gift of interpretation of his own prayer. Apparently, it is important not only for edifying one's mind but probably for testing whether it was from God or not.

The gift of prophecy is most important for edification, exhortation, and comfort both for the whole church and individuals (1Cor.14:2-3). Paul urges the Corinthians to seek this kind of gift. One needs to notice, that any gift used for edification of the church is useful (14:26).

3. The third important condition is the necessity of God's guidance. Paul writes in 14:22, “ὥστε αἱ γλώσσαι εἰς σημεῖον εἰσιν οὐ τοῖς πιστεύουσιν ἀλλὰ τοῖς ἀπίστοις, ἢ δὲ προφητεία οὐ τοῖς ἀπίστοις ἀλλὰ τοῖς πιστεύουσιν”. Whom are believers called to minister to with their gifts? Paul says that an unknown tongue is a sign for unbelievers. What does the word “sign” (σημεῖον) mean? Who are considered unbelievers? There are several interpretations [9, p. 294–296]:

1) some employ the word σημεῖον as *mark* or *proof* like in 2 Cor. 12:12 and conclude that “Tongues are a proof that those among whom they are used are not believers, but unbelievers”. In this case σημεῖον is a sign *of*, but not *to* or *for*;

2) others use the word σημεῖον in the meaning of *prodigy* or *wonder* and believe that, “Tongues are a wonder designed not for the benefit of believers, but for unbelievers”. However, such interpretation of the given verse contradicts 14:24;

3) the third use the word σημεῖον as a sign of judgment on those who rejected faith in their stubbornness; MacArthur, as he studies 14:20-25 and Is.28:9-11, assumes that the gift of tongues was meant for Israel as a sign of condemnation for unbelief and rejection of Christ [6, p. 502]. Wiersbe holds to the same opinion [5, p. 142]. MacDonald goes further. He considers as unbelievers not only Israel, but all people, who rejected the Word of God and closed their hearts for the truth [8, p. 893; 13, p. 566] gives a similar interpretation;

4) the fourth think that σημεῖον must signify some indication to divine presence, and become a sign for those who are disobedient. Hodge holds the same opinion [9, p. 296]. He points out that one must not mix the phenomenon of signs and the gift of tongues. He gives an example of Israelites, “When Hebrews were disobedient God sent foreigners among them”.

It is hard to agree to the first two interpretations since they contradict the context. As for the fourth interpretation, it is difficult to conform to Hodge's opinion that the tongue as a sign must be distinguished from the tongue as a gift. The context of chapters 12–14 does not allow us to arrive at a similar conclusion. Paul keeps talking about gifts and a sudden shift from the term "gift" to the term "sign" is barely possible. Most likely, the gift of tongues is a sign in particular cases.

As for unbelievers, it seems that not only Israelites are meant, who rejected Christ, but also disobedient church members. The context and Paul's reference to a particular historical example from the Old Testament (Is.28:9-11; Deut.28:49) point to that. Israel's disobedience led to captivity and the dwelling among people speaking in a foreign language. Community prayers in other tongues without interpretation break the order. It condemns believers whose conduct demonstrates that they have departed from truth.

Paul employs a very interesting literary device, which helps him to show that believers who break God's will, in essence, become unbelievers, whereas unbelievers, when they turn to God, become believers. This truth grows to be more clear when the author says that prophecy is a sign for believers. However, prophecy caused unbelievers to turn to God (14:24-25). Yet, at the same time, when a believer ignores the prophecy, God rebukes him in an unknown tongue. This truth can be depicted as follows.

As we analyze the material given above, we can arrive at the conclusion that the Holy Spirit introduces a special means of communication with people, both believers and unbelievers. If believers keep the order established by God, then speaking and praying in tongues, provided there is interpretation present, are normal. In this case, both the church is edified and unbelievers (Jews), present at worship service, are rebuked. If church members do not keep God's rules, then speaking and praying in tongues without interpretation condemns believers. They should change something in their lives. Meanwhile, unbelievers, attending worship services, are not edified and tempted.

The correct reaction of believers and church leadership to God's actions, undoubtedly, will contribute to church unity.

4. Another important condition for the use of gifts is the necessity of keeping a specified order for ministering with gifts set by God (14:26-38). First, all gifts must work for the edification of the church. «How is it then, brethren? when ye come together, every one of you hath a psalm, hath a doctrine, hath a tongue, hath a revelation, hath an interpretation. Let all things be done unto edifying» (14:26). At first glance, this verse speaks more about the purpose of gifts. Nonetheless, a more detailed analysis helps us to see that he urges every church member, before he or she

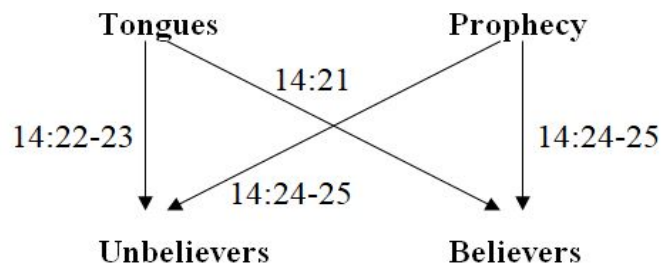

Рис. 1

has begun to minister in the church, to think whether it edifies and builds up the whole church. The word οἰκοδομῆν (up building, strengthening, encouragement, building, structure) always stresses the idea of making and building up a community, rather than its destruction. Church leaders are fully responsible for believers' participation in worship service.

Second, the leaders should not overload worship services with excessive sermons, speaking in tongues (provided there is an interpreter); it must be structured in order to avoid confusion. Simultaneous prophesying and speaking in tongues are prohibited (14:27, 30-31). "Tongues were not to be exercised unless an interpreter was present. And at the most only three were to participate" [14, p. 1254]. The negligence of set rules demonstrates the guidance of some other spirit, not the Spirit of God (14:32). Keeping God's rules, on the contrary, leads to peace and unity (14:33).

Third, the prophecies must be judged and tested (14:29). The verb διακρινέτωσαν (imper.; pres.) Paul uses in another grammatical form in 1Cor.4:7, when he speaks about God who distinguishes between believers and other people, and in Rom. 14:23, where he talks about a damned person, acting not according to faith. The process of discernment (πνευματικῶς πνευματικῶς συγκρίνοντες – 1Cor.2:13) was necessary to evaluate those prophecies. Compatibility of the prophecies with the apostolic tradition was an important criterion for their validity.

Dunn, as he speaks about criteria for validity, writes the following [11, p. 229]: "One of the criteria was kerygmatic traditions and legends about Jesus, which Paul communicated to converts, when they joined the church: those traditions in planted churches were some sort of constitution. These are the traditions Paul keeps referring to in his First Epistle to the Corinthians in order to solve debatable issues concerning "exalted" believers in Corinth (see especially 1 Cor. 9:14, 11:23, 12:3, 15:3). <...> To Paul only such religious experience, which was consistent with foundational traditions, came from the Spirit. The Spirit of Christ must be in agreement with the Law of Christ (1 Cor. 9:21, Gal. 6:2)".

Fourth, women were not allowed to speak in church. In all important manuscripts such as ϕ^{46} \aleph A B Ψ 0150 0243 6 33 81 vs. 34–35 stand in this position, in some others, such as D F G, they follow 14:40. There are a number of interpretations concerning this verse. Some scholars argue that Paul prohibited women from "chatting", not teaching in church. MacDonald [8, p. 895] writes the following: "It is often claimed that in this verse Paul prohibited women from chatting and gossiping during worship service. However, this interpretation is incorrect. The word translated here as «speak» (lalei_n), had no meaning of «to chat» in Greek koine. The same word is applied to God in verse 21 of the given chapter and Heb. 1:1. It means, «speak authoritatively».

Other theologians, probably taking into consideration 1Cor.11:5, believe that women are not allowed to teach in church, except for special occasions when they are «under an extraordinary impulse of the Spirit». Verses 34–35 and the context dispute such interpretation. We may agree with MacArthur that women are not permitted to prophesy in church, nor in other places. Women, says MacArthur, are inevitably deluded when they usurp men's role [8, p. 515]. Paul suggested such order in others places beside Corinth. It was established in other churches (14:33, 36) and was based not on apostle's words but God's commandments (14:37).

Verses 14:39-40 conclude the theme of gifts. Paul did not prohibit the Corinthians from speaking in tongues since he also had this gift (14:18). However, once again, he reminds of the advantages of prophesying and the necessity of keeping order in service "Let all things be done decently and in order".

As we conclude the theme of spiritual gifts, let us consider briefly the time of their operation and how they relate to us. These questions, which Paul touched on in his epistle,

probably were not a serious problem for the Corinthians and the apostle just mentioned them casually. At present time this theme is a subject of theological debates. White interferes in one of the discussions between Gaffin and Grudem trying to restore the truth [15, p. 180–181]. He comes to the conclusion that this passage (13:10) can not be a basis for solving this argument.

However, contemporary Christians find these questions challenging. How long should particular gifts operate in the Church? The passage from 1Cor.13:8-10 provides us with an answer.

8 ἡ ἀγάπη οὐδέποτε πίπτει. εἴτε δὲ προφητεῖαι, καταργηθήσονται· εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνώσεις, καταργηθήσεται· 9 ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· 10 ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται. 11 ὅτε ἦμην νήπιος, ἐλάλουν ὡς νήπιος, ἐφρόνουν ὡς νήπιος, ἐλογιζόμην ὡς νήπιος· ὅτε γέγονα ἀνὴρ, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. 12 βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην.

Gifts will cease operating (καταργηθήσεται), when the perfect (τέλειον) comes. Nowadays there exist numerous interpretation of the word τέλειον. Some believe that τέλειον is the time of the completion of the New Testament; others think it is the time of maturity; the third speak about the rapture of the Church; the fourth, like G. Fee, for example, suppose it is the Second coming of Christ [16, p. 646]. MacArthur states that τέλειον is none of the mentioned above; it pertains to eternity [6, p. 482]. We may agree with the three last interpretations to some extent: at some moment in time, all people of God will see Christ (13:12a). However, most likely, in this case the passage speaks about a personal encounter of every believer with Christ, since in verse 13:12b Paul talks about himself. Such interpretation is consistent with the context: it is important to keep in mind that the Corinthians longed to possess outward gifts of the Spirit. After believers have met Christ, they will not need them.

The interpretation of the phrase εἴτε γλῶσσαι, παύσονται is somewhat difficult. Some believe, taking the Middle Voice of the verb παύσονται into consideration, that the gift of tongues will cease operation in some other way unlike the gifts of knowledge and prophecy. MacArthur says that the gift of tongues will disappear at a particular period. He links this period to the fall of Jerusalem and appearance of the New Testament books [6, p. 472–477]. Others dispute this point of view. Negrov writes: “It should not be understood, therefore, that Paul, by using the middle voice here, characterizes the cessation of tongues in a different way than he does the cessation of both the gift of prophecy and the gift of knowledge. <...> Paul’s motive here is not to distinguish one gift from another in regard to their cessation but simply to claim, “Love never fails, but the practice of *all* gifts will one day cease” [17, p. 66–67].

Who is right then? All interpretations hold some truth. Both groups are correct: those, who direct their attention to the Middle Voice of the verb παύσονται and those, who say that Paul had no intention to talk about the upcoming cessation of tongues as his main goal was to show superiority of love over the gifts. Most likely, Paul wanted to say that at the moment of personal encounter with God, every believer will receive a new knowledge and a new revelation from the Lord and the gift of tongues will cease as unnecessary. As we conclude the theme of spiritual gifts, we should say that spirituality is not about possession of gifts; it is, in essence, an understanding of one’s purpose and gratitude to God for the gifts and their appropriate use.

Misunderstanding of the essence and purpose of spiritual gifts leads the church to separation. To achieve unity in the church, recognition of the authority of the Holy Spirit,

submission to His will and readiness for His leadership are necessary. It is important to understand that every born-again Christian has a spiritual gift. This gift, by the will of God, was given to the benefit of both the Christian himself and the church. Not all Christians have the same gifts. But all the gifts are equally important. And those that are less visible are sometimes more important.

Purpose of gifts: glorifying God, caring for one another, evangelizing the gospel to people. The main condition for use is love, the benefit for each member and the Body of Christ as a whole, the necessity of God's guidance and the necessity of keeping a specified order for ministering with gifts set by God.

References:

1. Порублев Н.В. Феномен глоссалалии. Мельбурн, 1995. 72 с.
2. Bauer W.A. Greek-English Lexicon of the New Testament and Early Christian Literature / ed. : W.F. Arndt, F.W. Gingrich. 2 ed. Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1979. 1188 p.
3. Louw J.P., Nida E.A. Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains. 2 ed. Vol. 1, 2. New York : United Bible Society, 1989. 1200 p.
4. Роджерс К.Л. (мл.), Роджерс К.Л. (III). Новый лингвистический и экзегетический ключ к греческому тексту Нового Завета. Санкт-Петербург : Библия для всех, 2001. 988 с.
5. Wiersbe W.W. Be Wise. Russian Edition. Chicago : SGP, 1987. 300 p.
6. МакАртур Дж. Первое послание к Коринфянам: толкование. Киев : Киевская Духовная Семинария, 1993. 638 с.
7. Боор В. Вуппертальское изучение Библии. Первое послание к Коринфянам (Der erste Brief an die Korinther). Русское издание. Korntal : Licht im Osten, 1989. 500 с.
8. МакДональд В. Библейский комментарий для христиан. Новый Завет (BBC – Believer's Bible Commentary – New Testament). Русское издание. Bielefeld : Christliche Literatur-Verbreitung, 2000. 1506 с.
9. Hodge C. Commentary on the First Epistle to the Corinthians. Grand Rapids : Eerdmans Publishing Company, 1950. 350 p.
10. Gaffin R.B. "Life-giving spirit": Probing the center of Paul's Pneumatology. *Journal of the Evangelical Theological Society*. 1998. Vol. 41/4. P. 573–590.
11. Данн Дж. Единство и многообразие в Новом Завете. Москва : Библейско-богословский институт святого апостола Андрея Первозванного, 1997. 280 с.
12. Янкаала Е. Духовные дары (Spiritual Gifts). Санкт-Петербург : Библия для всех, 1996. 200 с.
13. The Full Life Study Bible. New Testament. Life Publishers International / ed. D.C. Stamps. Campbell : Springfield, 1997. 144 p.
14. Pfeiffer C.F., Harrison E.F. The Wycliffe Bible Commentary. Chicago : Moody Press, 1990. 1552 p.
15. White R.F. A comparison of Cessationist and Noncessationist Argumentation. *Journal of Evangelical Theological Society*. 1992. Vol. 35/2. P. 173–181.
16. Fee G. The First Epistle to the Corinthians. Grand Rapids : Wm. B. Eerdmans, 1987. 1044 p.
17. Negrov A.I. The Centrality of Love in Paul's Theology of Spiritual Gifts: An Exegetical Study of 1 Corinthians : A Thesis Submitted to the Faculty of Biblical Studies in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in the New Testament. Saskatchewan: Caronport, 1995. 200 p.

**СВЯТИЙ ДУХ, ДУХОВНІ ДАРИ ТА ЄДНАННЯ ЦЕРКВИ:
ГЕРМЕНЕВТИЧНО-ЕКЗЕГЕТИЧНА ЕКСКУРСІЯ В ГЛАВИ 12–14 ПЕРШОГО
ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА ДО КОРИНТЯН**

Олександр Шумілін

*Бішкекський біблійний коледж
вул. Тверська, 42, 720080, Бішкек, Киргизстан*

Статтю присвячено герменевтично-екзегетичному дослідженню глав 12–14 Першого послання апостола Павла до Коринтян. Саме ці глави оповідають про одну з причин поділу в коринтській громаді – різне розуміння членами громади призначення та використання духовних дарів церкви, особливо дару інших мов, а також гордості й пихи. У цих же розділах читач знаходить шлях до досягнення єдності. Показаний принцип неподільності церкви Божої, яку автор послання уподібнює людському тілу. У ньому всі члени рівні, кожен виконує свою роль та служить не стільки собі, скільки всьому тілу. Не видимі оком органи часом є набагато важливішими, ніж видимі.

У результаті дослідження джерела духовних дарів виявлено, хто та як отримує духовні дари, а також їх призначення, визначені головні умови використання дарів. Показано, що любов і бажання збудувати церкву своїм служінням за допомогою духовних дарів – це ті якості християнина, які стоять на першому місці. Правильне розуміння і Коринтянами, і сучасними християнами глав 12–14 послання та застосування на практиці духовних істин, викладених у них, слугуватиме збереженню єдності в помірній громаді й досягненню єдності між представниками різних християнських конфесій.

Відомо досить багато робіт, присвячених темі єдності церкви. Здебільшого дослідники брали за основу або інші глави Першого послання до Коринтян, або інші книги Біблії. Прикметна особливість цієї роботи – акцент саме на згаданих вище главах Першого послання до Коринтян, а також на виявленні ролі Святого Духа в розподілі духовних дарів і творенні єдності церкви.

Ключові слова: Святий Дух, духовні дари, єдність церкви, призначення духовних дарів, використання духовних дарів, дар інших мов.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 330.342:321.7(439)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.16>

**ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УГОРСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ
ЯК ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ**

Ніколетта Бедирова-Сабов

*Ужгородський національний університет,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті розглядаються особливості трансформації економічної системи Угорщини на різних стадіях демократичного транзиту: лібералізація, постсоціалістична трансформація та консолідація демократії. Переломним моментом у частковому оновленні командно-адміністративної моделі угорської економіки стала реформа 1968 р. З руйнацією адміністративного управлінського соціалістичного апарату на кінець 1980-х рр. в Угорщині поступово лібералізується система економічних відносин.

Розкрита специфіка входження Угорщини в європейський економічний простір, позитивні й негативні аспекти євроінтеграції, зроблено прогноз політико-економічного розвитку сучасної Угорщини. Демократичні трансформації в політичній сфері частково забезпечувалися процесами трансформації угорської економіки на ринкові рейки. Економічна модернізація позначилася незавершеною реформ: у період 1992–1997 рр. удалося досягти значних успіхів у реструктуризації економіки; протягом 1998–2003 рр. економічне зростання пригальмовано в тому числі через початки монополізації партійної системи. Вступ Угорщини до ЄС стандартизував економічний сектор країни і створив сприятливе середовище для надходження в країну масштабних інвестицій із європейських фондів; негативними явищами вступу до ЄС залишається питання конкурентоздатності угорського ринку. За умов оптимізації управлінських структур і стабілізації партійного сектору сталий економічний розвиток забезпечує процеси консолідації демократії в постсоціалістичній країні. З огляду на процеси авторитаризації управлінського сектору в Угорщині (безальтернативне прем'єрство Віктора Орбана), сучасну економічну систему варто визначати з елементами постсоціалістичної транзитивності.

Ключові слова: консолідація демократії, економічна трансформація, євроінтеграція, транзитивна економіка, авторитаризація управління, постсоціалістична Угорщина.

Закріплення норм демократії на рівні режиму консолідованої демократії забезпечується в тому числі трансформацією економічних відносин. Угорська економіка пройшла складний інституційний шлях від командно-адміністративної до сучасної модернізованої моделі, основаної на принципах відкритого ринку. Особливо загострилася необхідність лібералізації економічного сегменту в процесах європейської інтеграції Угорщини. Реалізація загальнодержавного курсу на вступ Угорщини до ЄС призвела до системного реформування й адаптації економічних індикаторів до європейських стандартів-вимог.

Основна мета статті полягає в розгляді трансформаційних та інтеграційних процесів в угорській економіці в розрізі розвитку режиму консолідованої демократії. Дослідження сфокусоване довкола процесів лібералізації соціалістичної економічної моделі, трансформації системи економічних відносин та євроінтеграції Угорщини в євросоюзівський простір.

Звісно, питанням економічної та політичної трансформації на постсоціалістичному просторі присвячено багато дослідницької уваги. Найперше – це ґрунтовні дослідження

Д. Ткача, Є. Кіш, В. Дем'янина, Ю. Гузинця та низки інших. Поряд із цим варто виділити наукові статті В. Ладані [1], який розкриває процеси консолідації демократії в розрізі модернізації угорського виборчого законодавства, та С. Гайданки [2], який проводить компаративний емпіричний зріз трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі на основі інструментарію Bertelsmann Fund.

Соціалістична модель економіки, що склалася в Угорщині протягом другої половини ХХ ст., характеризувалася досить ліберальними методами управління, особливо порівняно з політичною сферою країни. Для соціалістичної Угорщини фактично невластиві жорсткі командно-адміністративні методи регулювання економічних процесів, оскільки більш поширеною стала система економічного регулювання. За основу управління економічними процесами були взяті методи економічного управління, спрямовані на регулювання основних економічних індикаторів: інфляції, цін, рівня заробітної платні, надходження до державного бюджету тощо [3, с. 114].

З іншого боку, ліберальний зміст угорської соціалістичної моделі не варто гіперболізувати, оскільки в країні зберігався загальнодержавний ідеологічний диктат, а отже, елементи ринкового економічного структурування простежувалися лише частково. У країні здійснювалися неодноразові спроби реформування в економіці, але виключно у форматі «соціалістичної оболонки».

Яскравим прикладом спроби системного перезавантаження економічної системи стала широка економічна реформа 1968 р. Результати економічних реформ у 1968 р. не змогли подолати кризові процеси в господарюванні, формуючи певні закономірності розвитку економічного сегменту. Намагаючись подолати чергову кризу в економіці, комуністична еліта робила чергові спроби поверхового реформування. Закономірно, що через незначне покращення економічної ситуації з метою збереження ідеологічного курсу розвитку держави реформи скорочувалися і криза ще більше поглиблювалася. Надалі суттєво оновити економічну систему можна було виключно через повну руйнацію старої соціалістичної економічної моделі та перехід на нові ринкові механізми урядування.

З періоду наростання економічної кризи у 1970–1980-х рр. в Угорщині робляться спроби щодо поступового оновлення економічної системи. Майбутнє угорського економічного розвитку залежало від рівня стійкості угорсько-радянських економічних зв'язків та успішності спроб зближення з європейським економічним товариством. Після руйнації соціалістичної адміністративної системи наприкінці 1980-х рр. економічна система Угорщини розпочинає складний шлях трансформації й переходу до ринкових інституцій.

Показово, що з метою збереження певного рівня конкурентоздатності та на вимогу процесам демократизації постсоціалістична Угорщина була змушена модернізувати економічну систему відповідно до визначеної стратегії європейської інтеграції. У практичній площині в Угорщині процеси переходу колишньої соціалістичної моделі економіки на ринкову основу супроводжувалися вимогою європейської інтеграції, конкретно набуття членства в ЄС. Більше того, часткове економічне наближення Угорщини до європейського економічного простору помітне з початку стагнаційних процесів і кризи соціалістичних методів управління економікою.

Найбільш знакові події в ході зміцнення «європейськості» економіки соціалістичної Угорщини:

- входу до Спільної угоди з тарифів і торгівлі ГАТТ (1973 р.);
- проведення перемовин із ЄС з метою поглиблення торговельної співпраці (1982 р.);
- підписання дипломатичної угоди з Європейською Економічною Спільнотою про економічне співробітництво й торгівлю (1988 р.);

– надання економічної підтримки з боку країн G7, оскільки в країні вдало проходять процеси економічного реформування (1989 р.);

– підтримка інтеграційних процесів у рамках програми економічної допомоги PHARE (1989 р.) [4].

Знаковою подією для подальшої трансформації угорської економіки стало укладення в грудні 1991 р. Угоди між Угорщиною та Європейською Спільнотою. Ця угода фактично означала початок практичних дій інтеграції економічної системи постсоціалістичної Угорщини до європейського економічного простору. Передусім визначена Угода передбачала створення інституційних умов для вільної торгівлі між Угорщиною та європейськими країнами. Протягом кількарічного періоду в країні мало бути змінено законодавство і створені належні організаційні умови для розвитку ринкової економіки. Асоціативна Угода надавала економіці Угорщини суттєві преференції, при чому з боку європейської спільноти для угорської економіки створені належні умови для її подальшої європейської інтеграції. Вхідження Угорщини в ЄС значно полегшувалося, оскільки, «враховуючи неоднаковий рівень економічного розвитку сторін, Угода передбачала асиметрію на користь Угорщини, тобто відкриття ринків з боку Спільноти відбуватиметься раніше, ніж це робитиме Угорська Республіка» [4].

Протягом 1990-х рр. до економіки Угорщини поступово починають залучатись іноземні інвестиції, в основному з боку країн європейського економічного простору. Натомість угорська влада взяла на себе відповідальність за формування нового загальнодержавного курсу, спрямованого на проведення системних економічних реформ і розбудову конкурентоздатної ринкової економіки. Серед пріоритетних напрямів економічного реформування угорської економіки на вимогу євроінтеграційних процесів варто виділити такі:

– приведення законодавчої бази у відповідність до європейських стандартів, що дасть змогу поступово інтегрувати економічні інститути в загальноєвропейську економічну систему;

– державне гарантування захисту іноземного капіталу, інвестованого в угорську економіку;

– збільшення зайнятості населення через розширення нових ринків збуту;

– сприяння створенню нових промислових об'єктів з іноземним капіталом через дешеву робочу силу та зменшення собівартості виробництва [5, с. 42].

Процес лібералізації економічних відносин мав довготривалий характер і позначався певними труднощами в приведенні угорської економіки у відповідність до демократично-ринкових стандартів ЄС. Угорщина в період ринкової трансформації економіки зіткнулася з дисбалансом у розбудові економічних структур і суперечностями інституційного характеру, що властиво для більшості постсоціалістичних країн.

На думку угорського дослідника І. Золкої, процеси європейської інтеграції визначально вплинули на економічну модель постсоціалістичної Угорщини. У ході економічної трансформації вчений виділяє два періоди економічного розвитку, пов'язані з процесом зближення з ЄС:

1. 1992–1997 рр. – початковий етап реформування економіки, пов'язаний із кінцевою руйнацією соціалістичної системи та розбудовою ринкових механізмів.

Економіка країни робить спробу перейти на західну модель, що обов'язково включатиме проведення приватизації, забезпечення населення зайнятістю та збільшення податкових надходжень, спробу впровадження високих технологій в окремі сектори промисловості тощо.

Через суттєве зменшення контролю держави за економічними процесами, спричинене наслідками початкової демократизації країни, в Угорщині не вдалося провести

широкомасштабні економічні реформи. Основними проблемами в промисловості залишався масив нерентабельних і слабо конкурентоздатних заводів, орієнтованих на виробництво періоду соціалізму.

2. 1998–2003 рр. – збільшення рівня корупції, пов'язане з незавершеністю економічних реформ і слабкою політичною опозицією в країні.

Угорщина не відходить від обраного курсу на здобуття членства в ЄС, кінцево руйнуючи залишки постсоціалістичної системи економічного управління та формуючи інституційні засади економіки, інтегрованої в європейські структури.

Значними негативними обставинами напередодні вступу Угорщини до ЄС стало зменшення рівня зайнятості населення через фактичну ліквідацію дрібної торгівлі і скорочення виробництва в аграрному секторі на вимогу умов майбутнього членства в ЄС [6].

Лише з набуттям членства в ЄС після 2004 р. економіка Угорщини стабілізується й починає функціонувати як цілісний ринковий механізм. Серйозним поштовхом до подальшого економічного зростання став вихід на угорський ринок транснаціональних корпорацій, переважно автомобілебудівних – Samsung, Audi, Suzuki, Opel, Mercedes-Benz [6].

У перші роки після завершення процесу економічної інтеграції Угорщини до ЄС у країні склалася досить неоднозначна ситуація, передусім пов'язана зі складним процесом адаптації транзитивної економіки до європейських ринкових стандартів. З одного боку, вступ Угорщини до ЄС став необхідною інституційною умовою закріплення принципів консолідованої демократії в економічній площині. Фактично угорський варіант ринкової економіки слугує атрибутивним показником певного рівня розвитку демократичних інститутів у постсоціалістичній країні. У період початку 1990-х – початку 2000-х рр. в Угорщині поряд із консолідацією плюральної політичної системи успішно протікали процеси модернізації економічного сегменту за європейськими стандартами.

З іншого боку, вступ до ЄС став для угорської економіки черговим перехідним етапом системної трансформації. Незважаючи на загальні сподівання постсоціалістичного соціуму, деякі мікроекономічні показники не тільки не покращилися, а в певних випадках навіть погіршилися, хоча набуття Угорщиною членства в ЄС заклало початок становлення й подальшого розвитку угорської моделі економіки в нових інституційних умовах європейського ринку.

Загалом завершення процесу інтеграції угорської економіки в європейський економічний простір (вступ до ЄС) у перший період адаптації (2004–2014 рр.) призвело до групи позитивних і негативних результатів.

До основних позитивних наслідків вступу до ЄС можна зарахувати традиційні для постсоціалістичних країн здобутки, пов'язані з успіхами в ринковій трансформації економіки та завершенням процесу адаптації економічних інститутів до європейських стандартів [5, с. 43].

Поряд із однозначними успіхами економіки Угорщини після вступу в ЄС варто виділити деякі негативні наслідки економічної євроінтеграції країни:

– нерегульовані короткотривалі процеси в економіці, спричинені реорганізацією економіки через інтеграційні процеси;

– зменшення економічної автономії Угорщини за рахунок збільшення ваги іноземного капіталу в провідних структурах економіки;

– невисокий рівень конкурентності угорського ринку в єдиній європейській ринковій системі [5, с. 43].

Водночас необхідно зауважити, що динаміка розвитку угорської економічної системи після завершення інтеграції в європейські економічні структури має переважно пози-

тивний характер. Кількісні видозміни трьох економічних складників дають змогу простежити економічний приріст Угорщини в ході трансформаційних процесів – приріст ВВП, надходження прямих іноземних інвестицій і рівень безробіття населення.

Рівень ВВП Угорщини протягом трансформації та після вступу до ЄС системно зростає. У компаративному аспекті: 1991 р. (кінцевий розпад соціалістичної моделі) – 8,1 тис. дол. США на душу населення. Певні стагнаційні процеси у зростанні рівня ВВП характерні для 2008 р. та 2009 р., зумовлені світовою економічною кризою, що торкнулася й нових країн-членів ЄС [5].

Іноземне інвестування в угорську економіку стало серйозною підпорою в економічних євроінтеграційних процесах. Надходження прямих інвестицій в Угорщину має частково хвилеподібний характер, що передусім пов'язане зі вступом країни до ЄС. Так, у перший рік повноправного перебування в складі ЄС прямі іноземні інвестиції становили 4,3 млрд. дол. США (для порівняння: у 2004 р. – 4,3 млрд. дол. США). З іншого боку, через незначний рівень конкурентоздатності угорської економіки в структурі ЄС і наслідки економічної кризи інвестування угорської економіки скорочується в декілька разів: 2009 р. – 1,9 млрд. дол. США, 2010 р. – 2,2 млрд. дол. США. Хоча із залученням коштів МВФ Угорщині вдається стабілізувати економічну систему, оскільки у 2012 р. показник прямих іноземних інвестицій уже становить майже 14 млрд. дол. США [5].

Після вступу до ЄС в Угорщині відбувається незначне зростання рівня безробіття, яке спостерігається протягом 2004–2014 рр. [5] Така ситуація спричинена високою трудовою міграцією угорців в інші країни ЄС і невисоким рівнем конкуренції угорських роботодавців на європейському ринку праці. З іншого боку, через залучення капіталу великих світових холдингів у країні створено багато додаткових робочих місць, хоча проблема високого рівня безробіття залишається однією з таких, що засвідчують проблемні явища в угорській економіці та соціумі.

Отже, економічна трансформація постсоціалістичної Угорщини та подальший вступ країни до ЄС засвідчують проходження декількох трансформаційних етапів, які позначилися позитивними та негативними моментами в розвитку економічної системи. Перехід угорської економіки від командно-адміністративних методів управління до ринкової інфраструктури супроводжувався паралельними процесами лібералізації та демократизації в суспільно-політичному житті країни. Без належного економічного супроводу розвиток демократичних інститутів у постсоціалістичній Угорщині був би фактично виключеним. Успіх у ринковому реформуванні економічного сегменту забезпечувався демократизацією політичної сфери та необхідністю інтеграції Угорщини до ЄС. Поступові успіхи в економіці заклали інституційну основу до загального економічного зростання в країні, що позначилося збільшенням добробуту громадян. Завершення процесів економічної європейської інтеграції загалом стабілізувало суспільство, зміцнивши соціально-економічні позиції середнього класу, який є загальним стабілізатором демократизації. Належний рівень економічного добробуту, відкритість економічної співпраці з європейськими країнами та ринковий характер економіки стали економічними факторами сталого рівня консолідованої демократії в Угорщині.

З іншого боку, можна стверджувати, що трансформаційні процеси в угорській економіці продовжують тривати. Сучасна модель економіки в Угорщині сформувалася в тому числі під впливом незавершеності процедури інтеграції постсоціалістичної країни в економічні структури ЄС. Проблематичними є забезпечення високого рівня конкурентоздатності угорської промисловості й пришвидшена реструктуризація економіки з переорієнтацією на європейські ринки. Крім того, сталість економіки Угорщини безпосередньо залежить від

поглиблення чи згорання процесів демократизації на політичному рівні. Маючи достатню привабливість для введення прямих іноземних інвестицій в окремих галузях економіки, на сучасному етапі Угорщина є країною з розвинутою ринковою економікою, для якої властиві певні ознаки транзитивності.

Список використаної літератури

1. Ладані В.О. Модернізація парламентської виборчої системи Угорщини в умовах демократичного транзиту. *Гілея*. 2016. Вип. 110. С. 414–418.
2. Гайданка Є.І. Характеристика системно-процесуальних внутрішньополітичних трансформацій Угорщини, Польщі та Словаччини у посткомуністичну епоху. *Грані*. 2010. № 4. С. 160–166.
3. Центральнo-Восточная Европа во второй половине XX века : в 3 т. Москва : Наука, 2002. Т. 3. Ч. 2 : Трансформации 90-х годов / отв. ред. С.П. Глинкина. 464 с.
4. Крижевський А.М. Трансформація економіки Угорщини в процесі інтеграції до європейського простору: досвід для України. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/may/009.htm>.
5. Шляхова Я.В. Угорщина: вступ до ЄС як шлях до стабільності (у контексті розвитку українсько-угорських торговельних відносин). *Бізнес-інформ*. 2015. № 4. С. 41–46.
6. Szalkai I. Integrated Supervision in Hungary, in European Union Accession. *Sage Public Administration Abstracts*. 2001. № 3. P. 301–445.

INTEGRATION PROCESSES IN HUNGARIAN ECONOMY AS FACTORS OF DEMOCRACY CONSOLIDATION

Nikoletta Bedyrova-Sabov

Uzhhorod National University,

Department of Political Science and State Administration,

Universitetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

The article considers peculiarities of economic transformations in Hungary at different stages of democratic transit, these being liberalisation, post-socialist transformation and, finally, consolidation of democracy. The turning point in the partial renewal of the Hungarian command and planned model economy was the 1968-th year reform. The destruction of the socialist bureaucracy in Hungary in late 1980 led to liberalization of the economic system's structures.

The article also highlights accession of Hungary to the European economic area, as well as positive and negative outcomes of Eurointegration. The author attempts to prognose the course of political and economic development in Hungary of today. Democratic transformation in political sphere was supported transitional processes in Hungarian economy, first of all, the transition to market economy. Economic modernization was characterized by the incompleteness of reforms: during 1992–1997 significant successes were achieved in the restructuring of the economy; during 1998–2003 economic growth slowed down, including through the beginnings of monopolization of the party system. Accession Hungary to the EU has standardized the country's economic sector and created a favorable environment for large-scale investments from European funds into the country's economy; in present-day Hungary the negative aspects of EU accession remain the question of the competitiveness of the Hungarian market. Optimization of governance structures and stabilization of the party sector ensures sustainable economic development of the country, which leads to consolidation of democracy in the post-socialist country. The present processes of authoritarianism in the Hungarian governance sector are characterized a non-alternative Viktor Orbán Government. Therefore, the present Hungarian economy can be classified with the elements of post-socialistic transformation.

Key words: consolidation of democracy, economic transformation, European integration, economy in transition, power authorization, postsocialist Hungary.

УДК 352.07

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.17>

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Алла Бортнікова

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
факультет історії, політології та національної безпеки,
кафедра всесвітньої історії
просп. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

У статті здійснено аналіз суб'єктності місцевого самоврядування. Визначено поняття «місцеве самоврядування», з'ясовано його статус як інституту влади, що має темпоральні та просторові характеристики. Доведено, що зміст місцевого самоврядування детерміновано часом і простором. Визначальною межею влади є час, оскільки не існує довготривалих типів владних відносин або незмінних політичних інститутів. Влада, як правило, може розтягнутися на століття, але з часом відбуваються зміни, і з ними змінюються суб'єкти владних відносин, зокрема їх характер. Влада обмежена простором, вона функціонує лише в конкретних соціально-економічних, правових, суспільно-політичних системах і режимах та інших умовах.

Керуючись базовими принципами системного підходу, місцеве самоврядування як суб'єкт політико-правових відносин розглянуто як унікальну міні-політичну систему з її специфічними рисами (процесуальність) і характером існування. З урахуванням означеного підходу до розуміння стадій політичного процесу визначено етапи процесу становлення й розвитку місцевого самоврядування як політичного інституту й системи: конституювання (унормування); інституалізація; реалізація; контроль.

Окреслено трансформацію смислових значень поняття місцевого самоврядування на різних етапах історії його реалізації. Визначено існування методологічних пасток аналізу середньовічних інститутів місцевого самоврядування з позицій сьогодення (догматизація, наслідування, імітація). Показано, що розкриття характеру суб'єктності місцевого самоврядування в системі політико-правових відносин передбачає, зокрема, й здійснення історичної реконструкції розвитку цього поняття. Завданням дослідника є не лише інтерпретація трансформації його значень, а й фіксація моменту його сталості. У науковому й прикладному сенсах місцеве самоврядування як політичний інститут і процес становить міні-систему, що забезпечує життєдіяльність локальної демократії. Аналіз ключових проблем місцевого самоврядування як політичного інституту в часі й просторі дає змогу з'ясувати рівень його політичної суб'єктності.

Ключові слова: місцеве самоврядування, суб'єкт, влада, політичний інститут, політична система, політичний процес.

Місцеве самоврядування – невід'ємний атрибут сучасної західної демократії, яка характеризується багатством форм і механізмів самореалізації громадян, їхньої участі у здійсненні владних повноважень на всіх рівнях – від загальнодержавного до місцевого. Проблема функціонування місцевого самоврядування в Україні набуває особливої актуальності в час інтенсивної практичної роботи на шляху реалізації завдань політичної реформи в країні, позбавлення центру не притаманних йому функцій, створення умов для ефективного розв'язання місцевих проблем на засадах субсидіарності й демократії.

Питання теорії і практики місцевого самоврядування в Україні від початку їх наукового осмислення до сучасного періоду вимірюються значною кількістю наукової

літератури різної тематичної спрямованості та глибини наукового аналізу. Цілісне уявлення про стан наукового опрацювання проблеми місцевого самоврядування в сучасний і ранні періоди його історії дає доробок вітчизняних учених. Теоретичний напрям дослідження місцевого самоврядування уособлюють М. Гришук, О. Євтушенко, В. Калиновський, Є. Качмарський, А. Коваленко, П. Любченко, К. Михайловська, О. Мордвінов, А. Онупрієнко, Ю. Панейко, В. Письменний, В. Шаповал та ін. Аналіз публікацій засвідчує прагнення дослідників до поглибленого вивчення політико-правових засад та інституційної спроможності місцевого самоврядування в Україні у вирішенні назрілих проблем сьогодення, зростання їх політичної суб'єктності тощо. Однак потребує додаткового розгляду визначення статусу місцевого самоврядування як суб'єкта політичних відносин у контексті історичного розвитку.

Метою статті є розкриття характеру суб'єктності місцевого самоврядування в системі політико-правових відносин на різних історичних етапах.

Поняття «місцеве самоврядування» в сучасному його розумінні визначається як «політико-правовий інститут народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через самоорганізацію жителів певної території за згодою і за сприяння держави» [1, с. 731]. Місцеве самоврядування як інститут влади має темпоральні та просторові характеристики, оскільки його зміст детерміновано часом і простором.

Межею влади є час, оскільки не існує вічних типів владних відносин чи політичних інститутів. Влада може розтягнутися на століття, але все одно з часом усе змінюється, іншими стають і суб'єкти владних відносин, принципи їх організації та діяльності. Так, одним із визначальних принципів формування інститутів місцевого самоврядування є вибори, відомі ще з первісних часів, коли обирали племінного вождя. Однак із часом зміст і процедури виборів удосконалювалися, набуваючи таких сталих і зрозумілих для сучасної людини смислів, як реалізація ідеї народовладдя, народного суверенітету, всезагальності, поділу влад, делегування повноважень своїм представникам через регулярні та демократично організовані вибори тощо.

Окрім того, влада обмежена простором, вона функціонує лише в конкретних історично зумовлених соціально-економічних, суспільно-політичних системах і режимах, у правовому полі або умовах правового нігілізму, державному чи громадському секторах, а також у межах компетенцій її носіїв [2, с. 28].

Специфікою організації влади на державному й місцевому рівнях у всі часи є її ієрархізація з відповідним характером підпорядкування суб'єктів владних відносин. Як писав П. Бурдьє, в ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би ієрархізованим і не відбивав би ієрархії й соціальної дистанції в більш або менш деформованому й особливо замаскованому вигляді засобами натуралізації через внесення соціальних реалій у фізичний світ. «Привласнений простір є одним із місць, де влада утверджується, без сумніву, у найхитромудрішій формі – як символічне або приховане насилля: архітектурні простори, чії мовчазні накази адресуються безпосередньо до тіла, володіють ним так само, як палацовий етикет», – зазначав учений [3, с. 36, 38].

Виходячи з базових принципів системного підходу, за яким будь-який елемент системи або ж її підсистема може бути представлений (-а) як система, місцеве самоврядування як суб'єкт політико-правових відносин можна розглядати як своєрідну міні-політичну систему, якій притаманні специфічні риси й закономірності існування політичних систем загалом, у тому числі й така, як процесуальність. Виходячи із системного трактування сутності політичної системи Д. Істона, сучасні вітчизняні дослідники (М. Польовий) доходять

висновку, що «політичний процес є значною мірою динамічною підсистемою політичної системи», що проходить певні етапи (фази) або стадії [4, с. 9].

За поширеною думкою сучасних дослідників, політичний процес структурується як сукупність таких етапів/стадій: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розроблення, прийняття й виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи [5, с. 42]. З урахуванням означеного підходу до розуміння стадій політичного процесу, пропонуємо виокремити етапи, які є визначальними для процесу становлення й розвитку місцевого самоврядування як політичного інституту й системи: 1) конституювання (унормування); 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль.

Так, *конституювання (унормування)* становлення й розвитку інститутів самоврядування у містах, що діяли на засадах магдебурзького права, відбувалося через надання великим князем литовським або польським королем відповідних локаційних привілеїв, які згодом підтверджувалися й уточнювалися з урахуванням місцевих традицій. Правова база місцевого самоврядування сьогодні в Україні базується на положеннях її Основного Закону, який визначає зміст низки законів і нормативно-правових актів загальнодержавного й місцевого рівнів, що регламентують порядок формування і функціонування інститутів місцевого самоврядування в країні загалом і на місцях зокрема. Слід зазначити, що етап конституювання (унормування) є головним для усіх наступних етапів, оскільки визначає їх параметри.

На стадії *інституалізації* відбувається створення певної структури інститутів (урядів, рад, установ, департаментів та ін.), здатних у межах відповідної правової бази реалізувати мету й завдання зазначеної політичної системи, у цьому разі – місцевого самоврядування.

Стадія *реалізації* відбувається через практичну діяльність політичних інститутів, функціонування яких, знов-таки, регламентовано встановленими законами і нормами політико-правових відносин. Етап *контролю* передбачає відповідність організаційної структури і змісту діяльності інститутів чинній законодавчій і нормативно-правовій базі. За формою цей контроль може здійснюватися з середини, з боку зовнішнього середовища або першого і другого разом. Як указував Д. Істон, «для будь-яких соціальних систем, включно політичних, адаптація є чимось більшим, ніж просте пристосування до ситуації, що змінюється. Вона включає безліч різноманітних дій, обмежених лише людською майстерністю, винахідливістю, ресурсами, за допомогою яких відбувається модифікація, здійснюються фундаментальні зміни й контроль зовнішнього середовища самої системи або одного та другого разом. У результаті система отримує здатність успішно парирувати або амортизувати будь-які потенційно стресові для неї дії» [6, с. 633–644].

Методологія аналізу інститутів місцевого самоврядування на кожному етапі історичного розвитку має свою специфіку. Так, аналіз середньовічних інститутів місцевого самоврядування з позицій сьогодення містить низку методологічних пасток, серед яких – догматизація, наслідування, імітація. У здійсненні історичної реконструкції розвитку цього поняття завданням дослідника є не лише інтерпретація трансформації його значень, а й фіксація моменту його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслення свого роду смислових констант понять [7, с. 33].

Як зазначав Р. Козеллек, будь-яке поняття має часову внутрішню структуру й залежно від того, який обсяг попереднього досвіду акумульовано у понятті, і залежно від того, скільки очікувань у нього вміщено, «воно має чітко відокремлені темпоральні валентності» [8, с. 10]. Поняття, отже, можуть накопичувати багато смислових шарів. Не в останню

чергу це пов'язано з тим, що в процесі історичного розвитку смислове наповнення понять трансформується під впливом таких соціокультурних та історичних чинників, як демократизація, темпоралізація, ідеологізація й політизація. Ця сукупність має значний евристичний потенціал: «Він дає змогу відмежовувати те використання термінів, що є типовим для Нового й Новітнього часу, від того, яке пов'язано із ситуацією часів Французької революції», – наголошував учений [8, с. 31–32].

Справді, якщо простежити значення слів «місцеве самоврядування» або ширші поняття, такі як «політика», «республіка» або «демократія», то їх значення має відмінний смисл за часів Античності, Середньовіччя, Нового чи Новітнього часу, в умовах станового або сучасного емансипованого суспільства. Окрім того, згадані поняття часто стають ідеологічною зброєю політиків у боротьбі за голоси виборців. Кожне з понять наповнюється політиками кон'юнктурним смислом, залежно від історичних умов і прагматичних завдань політичної партії або кандидата в окремо взятій країні.

У цьому контексті слушним є зауваження Н. Яковенко про одну з головних цінностей магдебурзького права, як і самоврядування загалом, що «магдебурзьке право перетворює підданих на громадян, тому що будь-яка форма самоврядування, чи це шляхетські самоврядні округи, чи це самоврядування міст, чи сільське самоврядування ... перетворює людину-іграшку в руках влади, на людину, яка розпоряджається власною долею і простором, у якому вона живе» [9, с. 21].

Свого часу В. фон Гумбольдт зазначав, що історія подібна до наявного життя, а її справжня та незмірjena користь «полягає в тому, щоб оживляти й очищати в людях розум для засвоєння дійсності більше через форму, в яку втілені події, ніж через них самих» [8, с. 174].

Отже, у контексті сказаного самоврядування цікавить нас не лише своєю конкретикою щодо постатей окремих урядників, а й пізнанням загальних принципів організації й діяльності, які зазнали еволюційних змін (народовладдя, представництва, колегіальності, виборності, становості, поєднання власності й влади, розподілу між адміністративною та судовою владами тощо). Не менш важливим є з'ясування характеру відносин місцевих урядів з інститутами державної влади, обсягу прав і свобод місцевих жителів, рівня їхньої суспільної свідомості тощо. Вочевидь, збереження форми самоврядування у вигляді рад як інститутів волевиявлення і представництва жителів територіальної громади, а також низки принципів їх демократичної організації сьогодні показує життєздатність цього суспільно-політичного інституту. У науковому й прикладному сенсі місцеве самоврядування як політичний інститут і процес становить міні-систему, що забезпечує життєдіяльність локальної демократії. Аналіз ключових проблем місцевого самоврядування як політичного інституту в часі і просторі дає змогу з'ясувати рівень його політичної суб'єктності.

Список використаної літератури

1. Погорілко В.Ф., Батанов О.В. Місцеве самоврядування. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 731–732.
2. Коротков Д. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі : монографія. Харків : Вид-во ХНЕУ, 2012. 207 с.
3. Бурдьє П. Соціологія політики / пер. з фр. ; сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с.
4. Польовий М.А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 288 с.

5. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації. *Політичний менеджмент*. Київ, 2004. № 1. С. 41–51.
6. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли* : в 5 т. Москва : Мысль, 1997. Т. II : Зарубежная политическая мысль. XX в. / ред.-науч. совет: пред. совета Г.Ю. Семигин и др. С. 630–642.
7. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
8. Словарь основных исторических понятий: избр. статьи : в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона ; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле ; науч. ред. перевода Ю. Арнаутова. Москва : Новое лит. обозрение, 2014. Т. 1. 736 с.
9. Європейські традиції міського самоврядування в Україні / упоряд. В.М. Бойко. Чернівці : Видавець Лозовий В.М., 2001. 84 с.

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS A SUBJECT OF POLITICAL AND LEGAL RELATIONS

Alla Bortnikova

*Lesya Ukrainka Eastern-European National University,
Faculty of History, Political Science and National Security
Department of World History
Volya Avenue, 13, 43035, Lutsk, Ukraine*

The subjectivity of local self-government has been analyzed in the article. The concept of “local self-government” has been defined, its status as an institution of power, having temporal and spatial characteristics, has been clarified. It has been proved that the content of local self-government is determined by time and space. The defining limit of power is time, since there are no long-lasting types of power relations or unchanging political institutions. Power, as a rule, can be stretched for centuries, but, there are changes, and with them the subjects of power relations, in particular their character, change over time. Power is limited by space, it functions only in specific socio-economic, legal, socio-political systems and regimes and other circumstances.

Following the basic principles of the systemic approach, local government as a subject of political-legal relations has been considered as a unique mini-political system with its specific features (procedure) and the nature of existence. Taking into account the above-mentioned approach to understanding the stages of the political process, the stages of the process of establishment and development of the local self-government as a political institution and system have been defined: constituting (rationing); institutionalization; realization; control.

The transformation of semantic meanings of the concept of local self-government at different stages of the history of its realization has been outlined. The existence of methodological traps of analysis of medieval institutes of local self-government from the standpoint of the present (dogmatization, emulating, imitation) has been determined. It has been shown that disclosure of the character of subjectivity of local self-government in the system of political and legal relations provides, in particular, the implementation of historical reconstruction of the development of this concept. The task of the researcher is not only to interpret the transformation of its values, but also to fix the moment of its sustainability.

In the scientific and applied sense, local self-government, as a political institution and process, forms a mini-system that provides the livelihoods of local democracy. Analysis of the key problems of local self-government as a political institution in time and space makes it possible to find out the level of its political subjectivity.

Key words: local self-government, subject, power, political institution, political system, political process.

УДК 396.011.62:342.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.18>

«СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ» І «СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА» В ПЕРЕДВИБОРЧОМУ ДИСКУРСІ В УКРАЇНІ

Анастасія Денисова

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
кафедра політичних теорій
вул. Фонтанська дорога, 23, 65009, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню «соціальної справедливості» й «соціальної держави» в передвиборчому дискурсі в Україні. Відзначено, що на сучасному етапі посткомуністичних трансформацій поряд з установами електоральної демократії та дотриманням політичних прав і свобод громадян особливої ваги набувають питання соціальної справедливості, гарантування соціального захисту населення та побудови соціальної держави. Справедливе суспільство є не засобом, а метою політичного розвитку, взаємодії держави й суспільства, фундаментом концепції соціальної держави.

У процесі посткомуністичних змін зазнавали суттєвих трансформацій програми політичних партій у розрізі наявності/відсутності уваги до соціальної справедливості й соціальної держави. На виборах народних депутатів у 1998 році чотири політичні сили декларували побудову в Україні соціальної держави (КПУ, СПУ-СелПУ, ПСПУ та СДПУ (о)). Передвиборний дискурс партій-переможниць виборів можна назвати «соціалістичним». У парламентській кампанії 2002 року на рівні передвиборного дискурсу відбувся «ліберальний» поворот, зумовлений посиленням впливу олігархічних груп на політичний процес. Подальша олігархізація сприяла перетворенню політичних партій на лідерські проекти та елімінуванню ідеї соціальної справедливості з передвиборного дискурсу у 2006 і 2007 роках. Винятком стало ВО «Батьківщина».

У подальшому дослідження фокусується на аналізі передвиборних програм політичних партій-переможниць парламентських виборів 2012 і 2019 років. Визначено, що в програмах більшості політичних партій у 2012 році взагалі відсутня згадка про соціальну державу. Натомість соціологічні дослідження переконливо демонструють важливість соціальних питань для громадської думки в Україні.

Відзначено, що під час парламентських виборів 2019 року відбувається поступове повернення ідей соціальної справедливості й соціальної держави до передвиборного дискурсу. У програмах партії ВО «Батьківщина» та «Голос» акцентується увага на шляхах забезпечення соціальної справедливості (судова реформа, боротьба з корупцією), а «Опозиційна платформа – за життя» декларує необхідність зміцнення соціальної держави в Україні.

Ключові слова: соціальна справедливість, соціальна держава, соціальна політика, передвиборчий дискурс, політичні партії, вибори народних депутатів України.

У процесі посткомуністичних трансформацій в Україні перед державою та суспільством постає багато різнопланових проблем. Однією з найбільш неоднозначних є визначення ролі й місця держави, яка у 1991 році відмовилась від статусу «Левіафана», у процесі глобальних соціальних і політичних змін: «нічний сторож» або модель соціальної держави. Тут стикаються ліберальна амбіція щодо захисту громадянських прав і політичних свобод і пострадянське прагнення більшості громадян покласти на державу власне соціальне забезпечення, зберегти «безкоштовну» освіту, медицину тощо. На сучасному етапі посткомуністичних трансформацій Україна потребує кристалізації уявлень щодо сутності «справедливості», «соціальної справедливості», визначення ролі держави в побудові «справедливого суспільства». Фундаментом для подальшої демократизації стає не лише дотримання

політичних прав і свобод громадянина, а й посилення уваги до соціальних прав, гарантій і підвищення ефективності держави в соціальній сфері. Варто погодитися з такою думкою: «Різні підходи до прав людини зазнали великого впливу ідеологічних дебатів, де значна увага приділялась ролі, котру повинна виконувати держава. Лібералізм та марксизм... Перший схвалює максимум індивідуальної свободи та мінімальну роль держави; другий, принаймні так званого соціалістичного перехідного періоду, – максимальну роль держави з централізованим плануванням та директивною політичною системою» [6, с. 193].

Повною мірою це стосується передвиборчого дискурсу політичних партій, який стає ареною інформаційного протистояння представників різних ідеологічних доктрин з актуальних політичних, економічних, соціальних і культурних питань. Передвиборні програми політичних партій є вкрай важливими документами, адже в них віддзеркалюються нагальні суспільні проблеми, вирішення яких допоможе, на думку партійної еліти, здобути владу.

Відзначаючи успіхи України в процесі впровадження електоральної демократії, забезпечення фундаментальних політичних прав і свобод громадян (передусім свободи слова, об'єднань, мирних зібрань тощо), варто наголосити на недостатній ефективності держави у сфері соціальної політики. Дані соціологічних досліджень переконливо свідчать, що без побудови соціальної держави, суттєвого підвищення рівня соціального забезпечення й гарантій соціальних та економічних прав громадян перехід до демократії в Україні неможливий. Одним із головних маркерів щодо ставлення політичних еліт до проблеми «соціальної справедливості» та ідеї «соціальної держави» є передвиборні програми політичних партій. Усе це актуалізує дослідження проблеми інтерпретації «соціальної справедливості» й ідеї «соціальної держави» в передвиборчому дискурсі в Україні.

Фундаментальними працями для розуміння проблеми справедливості в ліберальній політичній доктрині є «Теорія справедливості» [22] та «Політичний лібералізм» [21] Дж. Ролза. Він виходить із ідеї «суспільства як справедливої системи довготривалої співпраці, що переходить із покоління в покоління» [18, с. 39] і називає дві фундаментальні ідеї, разом із якими розвивається ідея справедливості як чесності: «... одна – це ідея громадян (заангажованих до співпраці) як вільних і рівноправних осіб, а друга – ідея добре організованого суспільства як суспільства, ефективно регульованого котроюсь політичною концепцією справедливості» [21, с. 39].

Інтерпретаціям Ролзових положень процедурної теорії справедливості присвячено есе П. Рікера «Чи можлива чисто процедурна теорія справедливості?» й «Після «Теорії справедливості Дж. Ролза», опубліковані українською мовою у збірці «Право і справедливість» [20]. Зокрема, П. Рікер наголошує на такому: «... у Ролза справедливість спочатку прикладається до інституцій – вона виступає доброчесністю *par excellence* саме інституцій – і лише в другу чергу до індивідів і до держав-націй, що розглядаються як певні індивіди на історичній сцені ... принцип справедливості, за Ролзом, діаметрально протиставляється утилітаристській версії справедливості: максимізувати мінімальну частку в ситуації нерівного розподілу, і це правило, яке буде назване правилом максимуму, цілком відрізняється від правила максимізації вигоди якнайбільшої кількості осіб» [20, с. 72–73].

У роботі А. Ейде «Мінімальний рівень реалізації соціально-економічних прав» [6, с. 185–201] пропонується поняття «ідеальної справедливості», яке автор протиставляє «підходу мінімального рівня». Наголос робиться на тому, що сучасна держава має зробити вибір між цими крайніми полюсами (представленими, відповідно, марксизмом і лібералізмом) дебатів щодо ролі держави в забезпеченні соціальних прав громадян.

Серед українських дослідників варто відзначити Л. Ситніченко, яка в роботах «Толерантність як чеснота справедливості» [25], «Трансформація ціннісних орієнтирів: свобода

чи справедливості?» [24] тощо пропонує власні візії підходів Ю. Габермаса, О. Гьоффе, Дж. Ролза до проблеми справедливості в сучасному суспільстві. У статті Є. Босенко та Л. Ситниченко наголошується на тому, що «є недостатнім розуміння справедливості як неупередженості при користуванні тим чи іншим правилом поведінки. Принцип неупередженості може бути лише допоміжним визначенням справедливості, бо він може успішно використовуватися і в спільноті злочинців, і в неправовій державі. Про справедливість у власному сенсі цього слова йдеться лише тоді, коли ті правила, якими користуються люди, теж справедливі» [1].

Натомість у політологічній літературі недостатньо уваги приділяється «операціоналізації» соціальної справедливості в програмах політичних партій, їхніх передвиборних маніфестаціях і її «тематичному розширенню» як основи соціальної держави. Дж. Ролз зазначив: «Я залишаю без уваги ... проблеми тематичного розширення, зосереджуючись на тому, що я вище назвав фундаментальним поняттям політичної справедливості... А те, що питання дійсно фундаментальне, показує факт, що воно було фокусом ліберальної критики на адресу аристократії у XVII й XVIII ст., соціалістської критики на адресу ліберально-конституційної демократії в XIX й XX віках, а також конфлікту між лібералізмом і консерватизмом у наш час через претензії приватної власності й легітимності (протиставленої ефективності) соціальної політики, пов'язаної з тим, що здобуло назву «держави добробуту» [21, с. 45]. Дослідженню різних підходів до проблеми соціальної справедливості як основи соціальної держави в передвиборчому дискурсі в Україні (передусім у передвиборних програмах політичних партій) і присвячено статтю.

Метою статті є дослідження інтерпретацій «соціальної справедливості» та ідеї «соціальної держави» в передвиборчому дискурсі в Україні.

У процесі складних і неоднозначних посткомуністичних трансформацій загострюються соціальні проблеми. Масштабна демографічна криза, міграція та бідність у сукупності не лише свідчать про недоцільність соціальної політики сучасної України, а й ставлять під сумнів, на думку громадян, раціональність мети політичних змін останніх десятиліть, доцільність та ефективність реформ.

І хоча насправді незначна частина українського суспільства бажає повернення тоталітарної радянської моделі (зокрема, й через розбіжності між пропагандистським декларуванням у СРСР високого рівня соціального захисту населення та його реальним станом), але більшість громадян справді вимагають побудови соціальної держави в Україні, посилення соціальної політики й забезпечення державою не лише політичних та економічних свобод, а й соціальних прав.

Зокрема, за даними соціологічних досліджень, відродження СРСР підтримує 25% українців, а 43% вважає, що «їм та їхнім сім'ям жилося краще в СРСР, ніж зараз. А найбільше прорадянські настрої поширені серед людей похилого віку» [23]. При цьому 68% українських громадян виступає категорично проти «back to the USSR», і ця цифра зросла вдвічі з 2010 року [7].

Щодо необхідності посилення уваги держави до соціальної політики, то саме вимоги підвищити її ефективність традиційно входять до ієрархії найважливіших для українців проблем. За даними соціологічної служби Центру Разумкова: «Ієрархія найважливіших для українців реформ вже чотири роки поспіль залишається стабільною: найважливішою є антикорупційна реформа – так вважають майже 63% населення. Далі за рівнем значущості йдуть реформа сфери охорони здоров'я (57%), пенсійна реформа та реформа системи соціального захисту (52%)... Причому за останній рік істотно зросла значущість для населення соціальних реформ – медичної та пенсійної, загалом – системи соціального захисту» [19].

Проблеми соціальної справедливості, реалізації соціальних та економічних прав стосуються не лише посткомуністичних держав, вони є актуальними для країн консолідованої демократії.

Незважаючи на суспільну значущість і публічне визнання соціальних прав, вони досі формулюються в політичному та правовому дискурсі як зобов'язання результату, а не вимоги конкретних дій державних інститутів та організацій. А. Ейде зазначає: «Економічні, соціальні та культурні права широко визнаються, а от відповідні зобов'язання – ні. Останні сформульовані, головним чином, як широкі зобов'язання результату, а не специфічні зобов'язання поведінки... Державні діячі повинні не застосовувати тортури – це зобов'язання поведінки. Держави та їхні діячі мають виключити випадки голоду – це зобов'язання результату» [6, с. 185].

Проблема соціальної справедливості поступово стає однією з головних для політичного розвитку. Варто погодитися з таким: «Характерною рисою пошуків нового філософського і політичного «проектів сучасності» спроби органічного поєднання етики, права та політики і створення на цій основі нового, сучасного «дискурсу справедливості» ... неповага до справедливості як до фундаментального права людини призводить до ворожості між людьми та безладдя в суспільстві. Тому саме спираючись на поняття справедливості ... можна подолати відчуження права та держави від етики» [1].

У передвиборчому дискурсі політичних партій в Україні недостатньо уваги приділяється проблемі соціальної справедливості й напрямам побудови соціальної держави. Згадки про соціальну державу та соціальну справедливість мають декларативний характер; це радше політичні гасла, аніж детальний план щодо творення соціальної держави.

За результатами виборів 29 березня 1998 року (які вперше пройшли за змішаною системою, партії надали свої передвиборні програми), до парламенту пройшло чотири партії, які декларували необхідність побудови соціалістичної системи в Україні та забезпечення соціальної справедливості.

У передвиборному партійному дискурсі 1998 року, який умовно можна назвати «соціалістичним», активно використовувалися соціалістичні ідеї, а соціальна справедливість згадувалася на самому початку партійних програм. Це повною мірою стосується Комуністичної партії України, Виборчого блоку Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!», Прогресивної соціалістичної партії України та Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Щоправда, у парламентській діяльності комуністичні й соціалістичні за назвою партії проявили себе або як частина «партії влади», або як популістські сили.

На виборах 31 березня 2002 року вперше перемогла політична сила, яка декларувала ліберальну ідеологію, – Блок «Наша Україна» (26,6% голосів виборців), а КПУ посіла друге місце (14,5%) [2].

Фактично в цей час став відчутним вплив фінансово-економічних груп на процес розвитку політичних партій, і цей «олігархічний поворот» визначав політичний дискурс, хід і результат парламентських виборів 2002, 2006 і 2007 років. Передусім мова йде про появу лідерських проектів (Блок Юлії Тимошенко, Народний Блок Литвина, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» тощо), загострення інституційного протистояння між Президентом, Верховною Радою та урядом. Варто відзначити, що в цей період найбільш активно ідея «соціальної справедливості» починає лунати в передвиборних програмах Блоку Юлії Тимошенко.

Уже на початку передвиборної програми, затвердженої 5 серпня 2007 року, йдеться про «справедливу систему організації життя ...», «безперервне вдосконалення справедливості ...», «нову справедливу Конституцію» тощо [26].

За результатами парламентських виборів 28 жовтня 2012 року до Верховної Ради України потрапили п'ять політичних сил. Голоси виборців, віддані за партійні списки, розподілилися так: «Партія регіонів» (30% голосів виборців), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (25,54% голосів), політична партія «УДАР» (13,96%), КПУ (13,18%), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (10,44% голосів виборців) [3]. У програмі партії-переможниці не згадується ані про соціальну державу, ані про соціальну справедливість, натомість ідеться про «ефективну державу», «економічне зростання – запоруку високих соціальних стандартів», а сама програма називається «Від стабільності до добробуту» [5]. Щоправда, досить багато уваги приділяється молодим родинам, студентській молоді, охороні здоров'я тощо. Програма ВО «Батьківщина» починається із запитання щодо справедливості: «Без хабара – нікуди, а справедливості нема ніде?» Й у подальшому автори програми наголошують на необхідності зробити «державу справедливою», «здолати несправедливість», а найбільший розділ програми називається «Справедлива держава – гідне життя» [10].

На позачергових виборах народних депутатів України, які відбулися 26 жовтня 2014 року, відчутним став «ліберальний» поворот у програмах більшості політичних партій, які пройшли до Верховної Ради України, загалом шість політичних сил подолали 5-відсотковий бар'єр.

Це політична партія «Народний фронт» (22,14% голосів), партія Блок Петра Порошенка (21,82%), політична партія «Об'єднання Самопоміч» (10,97% голосів виборців), політична партія «Опозиційний блок» (9,43% голосів), Радикальна партія Олега Ляшка (7,44% голосів виборців) і політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (5,68%) [15].

У програмі «Народного фронту» соціальна справедливість і соціальна держава не згадуються, а вся проблематика, пов'язана із соціальним захистом населення, викладена в п'ятому розділі «Соціальний захист і гуманітарний розвиток» [4].

У передвиборній програмі Блоку Петра Порошенка також не згадуються поняття «соціальна справедливість» і «соціальна держава». Щодо соціального захисту населення в ній зазначено: «Партія виступає за впровадження реальної конкурентної економічної моделі в Україні. Економіка вільного ринку, вимагає ділової ініціативи, наполегливої праці і постійного самовдосконалення. В такій меритократичній системі найрозумніші, найпрацьовитіші і найенергійніші досягають найбільшого особистого успіху, який служить усьому суспільству. Маємо чесно заявити, що високі стандарти життя стануть реальністю лише після проведення ряду необхідних реформ, відродження економіки та як результат наполегливої праці. У той же час, держава зобов'язана невідкладно забезпечити належний соціальний захист найбільш вразливих громадян» [8].

На останньому місці питання соціального захисту населення розташовані в програмі об'єднання «Самопоміч». Наголос робиться на такому: «Українці готові допомагати тим, хто потребує підтримки ближнього через свій стан здоров'я, вік чи статки... Запровадження адресної допомоги саме тим, хто потребує... Запобігання дискримінації та бар'єрам. Запровадження віддалених форм зайнятості, доступності та універсального дизайну для подолання ізоляції людей з обмеженими можливостями... Відкрити доступ до медичних установ та санаторно-курортних закладів Державного управління справами... Запровадження медичного страхування... забезпечення гідної винагороди за лікарську працю» [9].

У програмі «Опозиційного блоку» також немає згадки про «соціальну справедливість» і «соціальну державу». У її останньому розділі «Відродження» відзначено необхідність таких кроків: «... Забезпечити індексацію зарплат і пенсій відповідно до рівня

інфляції, після подолання кризи – повернутися до зростання реальних доходів населення... Зупинити скорочення працівників бюджетної сфери, насамперед освітян, науковців, медиків та забезпечити гідну оплату їхньої праці... Запровадити медичне страхування, забезпечити право на безоплатне одержання медичних послуг малозабезпеченим верствам населення та пенсіонерам, підвищити стандарти медичного обслуговування... Підвищити соціальний захист молодих родин шляхом збільшення допомоги при народженні дитини та допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку... Запровадити пільгове кредитування молодих сімей для придбання житла» [27].

У програмі Радикальної партії Олега Ляшка відразу декларується: «Мета Радикальної партії – створення суспільства рівних можливостей та загального добробуту» [16].

У програмі згадується «соціальний захист», але деякі пропозиції мають характер популістських. У програмі зазначено: «Сім'ї, в яких двоє дітей, визнають багатодітними і вони будуть отримувати відповідну допомогу»; «Всеукраїнська мережа захисників прав людини боронитиме українців. Ми організуємо цільову грошову допомогу малозабезпеченим»; «Будемо вимагати списання 75 % зовнішніх міжнародних кредитів, бо гроші у борг брали чиновники-казнокради» тощо [16].

Програму Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», як і на виборах 2012 року, відкриває лозунг щодо справедливості: «Наша мета – відновити справедливість...» [10]. Щоправда, у подальшому ідея соціальної справедливості й проблеми соціального захисту населення не виокремлюються та не розвиваються.

На позачергових виборах до Верховної Ради України 21 липня 2019 року беззаперечною перемогою отримала політична партія «Слуга народу» (43,16% голосів виборців) [17].

На другому місці – політична партія «Опозиційна платформа – За життя», на третьому – політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», на четвертому – політична партія «Європейська солідарність», а п'яте місце посіла політична партія «Голос» [17].

Передвиборна програма партії «Голос» починається фразою: «Справедливість варта того, щоб битися за її перемогу» [12].

Далі йдеться про правосуддя та подолання корупції, високотехнологічну економіку й боротьбу з олігархами. У розділі «Держава для людини, а не громадянин для чиновника» представлено візію соціальної сфери.

По-перше: «Якісна та доступна медицина» («Ми завершимо реформу охорони здоров'я за принципом «гроші ходять за пацієнтом» і досягнемо того, щоби держава справедливо платила за необхідні медичні послуги для пацієнтів на всіх рівнях допомоги – як у сімейного лікаря, так і у спеціалізованих лікарнях (на стаціонарі). Нелюдські умови у медичних закладах відійдуть у минуле. Лікар зможе отримувати гідну винагороду за якісні медичні послуги, а не шукати додатковий заробіток в Україні або за її межами); по-друге: «Освіта має шукати таланти, наука – будуватися ними» («ми підвищимо престижність професійної освіти серед молоді... профосвіта зможе стати першим кроком на шляху до гідної кар'єри... розвиток науки нарешті повернеться у фокус державної політики і стане стратегічним пріоритетом»); по-третє: «Впровадимо справедливу і гнучку соціальну політику» («соціальна політика буде формуватись, виходячи з реальних потреб і можливостей бюджету, а процедури отримання допомоги нарешті стануть прозорими і зручними») [12].

Щодо передвиборної програми політичної партії «Європейська солідарність», то її, природно, побудовано навколо європейського та євроатлантичного вибору України. Аргументовано відзначено, що фундамент цього вибору закладено під час президентської каденції П. Порошенка. Стосовно соціальних питань, то зазначено необхідність нових

соціальних ліфтів для «найбільш професійних, відповідальних та патріотичних громадян», а також розширення середнього класу [13].

У програмі ВО «Батьківщина» декларується необхідність упровадження «Нової соціальної доктрини». Вона передбачає «європейську заробітну плату, справедливі пенсії, доступну медицину, справедливі тарифи, якісну та доступну освіту» [11].

Програма «Опозиційної платформи – За життя» декларує спочатку розбудову соціальної держави, а згодом її зміцнення. У ній зазначено: «... встановимо справедливі тарифи, забезпечимо соціальний захист громадян та забезпечимо економічний розвиток й укріплення соціальної держави» [14].

У програмі політичної партії «Слуга народу» йдеться про справедливий суд і реформування соціальної сфери. Авторами програми пропонуються такі кроки: «Проведемо всеукраїнський перепис населення та аудит системи соціального забезпечення. Запровадимо «економічний паспорт українця», за яким всі діти отримають частку від експлуатації природних ресурсів на індивідуальні рахунки. Впровадимо другий рівень державного пенсійного забезпечення. Переведемо всі соціальні пільги у грошову форму» [15].

Отже, наголошуючи на недостатній увазі до проблеми соціальної справедливості й побудови соціальної держави в передвиборчому дискурсі в Україні, варто відзначити позитивні зрушення під час кампанії з виборів народних депутатів у 2019 році. Після фактичного зникнення у 2014 з порядку денного політичних партій, влади й суспільства соціальної проблематики (що зумовлено необхідністю посилення уваги до питань безпеки та оборони) такі поняття, як «соціальна справедливість» і «соціальна держава», поступово повертаються до політичного дискурсу. Насамперед це стосується передвиборчих програм політичної партії «Голос», політичної партії «Опозиційна платформа – за життя» та ВО «Батьківщина».

Список використаної літератури

1. Босенко Є.В., Ситниченко Л.А. «Справедливість» в контексті сучасної політичної антропології. *Вісник Приазовського державного технічного університету* : збірник наукових праць. Маріуполь, 1997. Вип. 4. С. 51–53.
2. Вибори до Верховної Ради України 2002 року: інформаційно-аналітичне видання / Центральна виборча комісія ; ред. М.М. Рябець. Київ, 2002. 675 с. URL: <https://www.cvk.gov.ua/metod/vydannja/vibory2002.pdf> (дата звернення: 02.08.2019).
3. Вибори народних депутатів 2012. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300ad94.html?PT001F01=900> (дата звернення: 02.08.2019).
4. Відновлення України: Програма політичної партії «Народний фронт». Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pf7171=182pt001f01=910.html> (дата звернення: 02.08.2019).
5. Від стабільності – до добробуту 2012–2017: Передвиборна програма Партії Регіонів. *Урядовий кур'єр*. 14 вересня 2012. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/peredviborna-programa-partiyi-regioniv/> (дата звернення: 02.08.2019).
6. Ейде А. Мінімальний рівень реалізації соціально-економічних прав. *Права людини: Концепції, підходи, реалізація* / пер. з англ. ; під редакцією Б. Зізік ; гол. ред. серії і автор передмови Дж. Перлін. Київ : Ай Бі, 2003. С. 185–201.
7. Назад до СРСР. Скільки українців підтримують повернення у радянську Україну. *Новое Время*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/nazad-do-srsr-skilki-ukrajintsiv-pidtrimujut-rovnerennja-u-radjansku-ukrajinu-2493424.html> (дата звернення: 05.08.2019).

8. Передвиборна програма партії «Блок Петра Порошенка». Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pf7171=202pt001f01=910.html> (дата звернення: 02.08.2019).
9. Передвиборна програма політичної партії «Об'єднання «Самопоміч». Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=185.html> (дата звернення: 02.08.2019).
10. Передвиборча програма ВО «Батьківщина»: Затверджено XI З'їздом Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» 30 липня 2012 року. *Урядовий кур'єр*. 16 жовтня 2012. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/peredviborna-programa-vo-batkivshina/> (дата звернення: 02.08.2019).
11. Передвиборча програма ВО «Батьківщина». Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp400pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
12. Передвиборна програма політичної партії «Голос». Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp400pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
13. Передвиборна програма політичної партії «Європейська Солідарність». Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp400pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
14. Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа – за життя». Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp400pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
15. Передвиборна програма політичної партії «Слуга народу». Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp400pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
16. План Ляшка. Перемога України: Програма Радикальної партії Олега Ляшка. Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=144.html> (дата звернення: 02.08.2019).
17. Позачергові вибори народних депутатів 2014 року: Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300pt001f01=910.html> (дата звернення: 02.08.2019).
18. Позачергові вибори народних депутатів України 2019. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp300pt001f01=919.html> (дата звернення: 02.08.2019).
19. Реформи в Україні: громадська думка населення: загальнонаціональне опитування. Разумков центр. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformu-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia> (дата звернення: 05.08.2019).
20. Рікер П. Право і справедливість. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.
21. Ролз Дж. Політичний лібералізм. Київ : Основи, 2000. 382 с.
22. Ролз Дж. Теорія справедливості. Київ : Основи, 2001. 822 с.
23. Середа Є. Чотири психологічні причини, «чому ковбаса була смачніша» в СРСР. Українська правда. 29 липня 2019. URL: <https://www.ppravda.com.ua/articles/2019/07/29/7217828/> (дата звернення: 05.08.2019).

24. Ситніченко Л.А. Трансформація ціннісних орієнтирів: свобода чи справедливість? *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ, 2014. Вип. 1. С. 38–55.
25. Ситніченко Л.А. Толерантність як чеснота справедливості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Філософія»*. 2013. Вип. 41 (1). С. 68–77. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2013_41\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_filos_2013_41(1)_9) (дата звернення: 05.08.2019).
26. Україна перемає! Передвиборча програма «Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pf7171=149pt001f01=910.html> (дата звернення: 02.08.2019).
27. Україна: право на майбутнє: Передвиборна програма Політичної партії «Опозиційний блок» «Україна: право на майбутнє». Позачергові вибори у Верховну Раду України 2014. *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp502pt001f01=910pf7171=199.html> (дата звернення: 02.08.2019).
28. Український прорив: Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко. URL: http://da-ta.com.ua/election_programs/2871.htm (дата звернення: 02.08.2019).

“SOCIAL JUSTICE” AND “SOCIAL STATE” IN ELECTION DISCOURSE IN UKRAINE

Denysova Anastasiia

National University “Odessa Law Academy”,

Department of Political Theories

Fontanskaya road str., 23, 65009, Odessa, Ukraine

The article deals with the study of “social justice” and “social state” in election discourse in Ukraine. It is noted that at the present stage of post-communist transformation, along with the establishment of electoral democracy and sticking to the political rights and freedoms of citizens, issues of social justice, guaranteeing social protection of the population and building a social state acquire great significance. A just society is not a means, but a goal of political development, interaction between the state and society, the foundation of the concept of a social state.

In the process of post-communist change, political parties have undergone significant transformations in the context of the presence/absence of attention to social justice and the social state. At the 1998 elections, four political forces declared the construction of a social state in Ukraine (CPU, SPU-SelPU, PSPU, and SDPU). The pre-election discourse of the winning parties can be called “socialist”. In the 2002 parliamentary campaign, a “liberal” turn took place at the level of election discourse, due to the increased influence of oligarchic groups on the political process. Further oligarchization helped transform political parties into leadership projects and eliminated the idea of social justice from election discourse in 2006 and 2007. The exception was “the Batkivshchyna”.

The following study focuses on the analysis of the election programs of political parties – winners of the 2012 and 2019 parliamentary elections. It was determined that the programs of most of political parties in 2012 did not mention the social state at all. Instead, sociological studies clearly demonstrate the importance of social issues for public opinion in Ukraine.

It is noted that during the parliamentary elections – 2019 there is a gradual return of the ideas of social justice and the social state to the election discourse. The Batkivshchyna and Golos Party programs focus on ways to ensure social justice (judicial reform, the fight against corruption), and “the Opposition Platform for Life” proclaims the need to strengthen the social state in Ukraine.

Key words: social justice, social state, social policy, election discourse, political parties, elections of deputies of Ukraine.

УДК 327(73)

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.19>

РЕАЛІЗАЦІЯ ДОКТРИНИ ДЖ. В. БУША В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США

Володимир Жигайло

*Національний університет «Острозька академія»,
кафедра міжнародних відносин
вул. Семінарська, 2, 35800, Острог, Рівненська обл., Україна*

Стаття присвячена аналізу зовнішньої політики экс-президента США Дж.В. Буша. Важливим аспектом дослідження є реалізація Доктрини Буша в зовнішньополітичній стратегії Вашингтона. Підґрунтям зовнішньополітичного курсу США слугують засадничі документи, затверджені упродовж 2001–2008 рр., які пояснюють зовнішньополітичні імперативи Вашингтона. Серед базових документів, що становлять доктринальні засади зовнішньої політики Сполучених Штатів, варто зазначити Стратегію національної безпеки (2002 р.), Національну стратегію для боротьби з тероризмом і виступ Дж. Буша у військовій академії збройних сил США Вест-Пойнт (2002 р.). Здійснено аналіз як теоретичних, так і практичних аспектів зовнішньої політики Америки упродовж 2001–2008 рр. Розглянуто зовнішньополітичні кроки Сполучених Штатів Америки на Близькому Сході, в Африці й частково в Європі, зокрема у відносинах із РФ. Доктрина Буша проголосила право Америки застосовувати силу, щоб усунути будь-яку перепону на шляху до глобальної гегемонії, тому в статті також аналізуються воєнні операції, здійснені США за каденції Дж.В. Буша.

Доктрина Буша конкретно втілена в зовнішній політиці США упродовж першої та другої каденції президента. По-перше, це війна в Афганістані, розпочата в жовтні 2001 р.; по-друге, це вторгнення в Ірак у березні 2003 р. без санкції Ради Безпеки ООН під приводом наявності в Багдаді зброї масового знищення, що, як згодом виявилось, було неправдивим звинуваченням; по-третє, тиск на Німеччину та Францію у зв'язку з їхньою негативною реакцією на агресію США в Іраку; по-четверте, це решта військових конфліктів, до яких були причетні Сполучені Штати упродовж каденції Дж.В. Буша; по-п'яте, це новий тип контролю над стратегічним озброєнням, запропонований Росії в червні 2002 р.; по-шосте, це мілітаризація, розширення або створення баз по всьому світі. У цивільній сфері віддзеркаленням доктрини Буша став вихід Америки у 2002 р. з Договору про створення міжнародного кримінального суду (МКС) і відмова Вашингтона від Кіотського протоколу.

Ключові слова: доктрина, зовнішня політика, США, Дж.В. Буш, стратегія національної безпеки, доктринальні засади.

Незважаючи на суттєві зміни геополітичного та регіонального масштабу, Сполучені Штати Америки й надалі залишаються провідним актором у сфері міжнародних відносин, впливаючи на зовнішню та внутрішню політику багатьох країн світу. Такий стан справ передбачає аналіз зовнішньополітичних векторів США й доктринальних засад політики Вашингтону.

Метою статті є аналіз зовнішньої політики США упродовж каденції экс-президента США Дж.В. Буша, підґрунтям якої є засадничі документи, затверджені упродовж 2001–2008 рр., що пояснюють зовнішньополітичні імперативи Вашингтона. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: 1) дослідити напрями зовнішньополітичної діяльності экс-президента США Дж.В. Буша; 2) здійснити аналіз зовнішньої політики США з погляду реалізації доктрини Буша. Аналіз наявних вітчизняних [1; 2; 3; 4] і зарубіжних [5; 6] напрацювань свідчить про односторонній підхід до вивчення заявленого предмета дослідження й, відповідно, зумовив потребу в цьому дослідженні як спроби наукового аналізу проблеми.

Події 11 вересня значною мірою вплинули на зовнішньополітичний курс Сполучених Штатів і, водночас підсилені публічними виступами очільника та членів адміністрації, сприяли суспільній підтримці зміни зовнішньополітичної парадигми президента. Соціологічні опитування 2001 р. підтверджують загальну згоду громадськості з цілями Буша. 89% респондентів погодилися з ідеєю війни з терором і підходом до зовнішньої політики. У 2002 р. більше ніж $\frac{3}{4}$ американців виступали за продовження війн в інших країнах, а рейтинг президента Буша залишався на рівні 70% [7].

У зовнішньополітичній стратегії США дотримуються принципу захисту національних інтересів у політиці, якими традиційно вважаються фізична безпека, просування своїх цінностей та економічний розвиток [8, с. 29]. Вищезгадані принципи лягли в основу Стратегії національної безпеки США – 2002 («доктрина Буша»), в якій задекларовано «здатність Сполучених Штатів акумулювати таку міць, яка зробить ворожу гонку озброєнь марною». За словами К. Райс, стимулом для створення доктрини стала «настійна потреба створити всеохоплюючу стратегію, яка, зрештою, визначить виклики ери, що почалася після закінчення періоду після холодної війни». Зовнішня політика США ґрунтується на трьох підвалинах: на доктрині неперевершеної американської воєнної переваги (Америка має посилювати свою могутність для того, щоб зберегти статус суперпотуги), концепції превентивної війни (готовності завдати ударів до того, як проти США та їхніх союзників будуть здійснені агресивні дії) й готовності діяти самостійно, якщо неможливо досягти багатостороннього співробітництва задля досягнення зовнішньополітичних цілей [9, с. 279].

Доктрина проголосила право Америки застосовувати силу, щоб усунути будь-яку перепону на шляху до глобальної гегемонії. Офіційна риторика доктрини очевидна: «Наші збройні сили – досить могутні, щоб переконати потенційних суперників відмовитися від військового нарощування в сподіванні перевершити або зрівнятися із силою Сполучених Штатів» [10]. Американський теоретик Дж. Ікенберрі описує таку заяву як глобальну стратегію, в основі якої лежить бачення однополярного світу, в якому Сполучені Штати не мають рівного конкурента, умова, яка має бути постійною та за якої жодна країна чи коаліція не буде здатною кинути виклик США як глобальному лідеру, захиснику й воїну. Така заява трактує міжнародні норми самозахисту, прописані в статті 51 Хартії ООН, як такі, що не мають сенсу. Більше того, доктрина знецінює будь-які міжнародні закони та інституції. Дж. Ікенберрі зазначає: «Нова імперська глобальна стратегія подає Сполучені Штати як країну, яка робить ставку на власні переваги в світі й керує ним, примушуючи інших шукати шляхи для обходу, уникнення конфліктів, стримування, підриву могутності й відплати у протистоянні зі США. Стратегія загрожує зробити світ більш небезпечним і розділеним, а Сполучені Штати більш безпечними» [11, с. 12].

У Стратегії національної безпеки 2002 р. акцент зроблено на військовому чинникові зовнішньої політики США, а ключовою стала теза про боротьбу із загрозами за допомогою превентивних операцій військового та напіввійськового характеру, здійснюваних самостійно або із союзниками й партнерами. Її підтверджує низка фактів, зокрема військова операція США в коаліції з країнами НАТО в Афганістані проти режиму талібів; операція в Іраку в коаліції з деякими країнами НАТО (Великобританією та іншими) тощо. США роблять ставку на випереджальний удар як дієвий інструмент зовнішньої політики, який традиційно був останнім засобом вирішення конфлікту. Водночас документ віддзеркалює намір поширювати демократію у світі, передусім у країнах Близького та Середнього Сходу, на пострадянському просторі. Доктрина Буша, побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовує право Вашингтона на здійснення такого удару. Більше того, стверджується,

що Америка готова застосувати такий засіб щодо кожного, кого будуть уважати потенційно небезпечним. Перехоплення ініціативи дає змогу атакуючому нав'язати свою волю та спосіб дій потенційному агресорові. У документі зазначено: «Зберігаючи готовність застосувати силу задля оборони, Сполучені Штати демонструють готовність підтримати такий баланс сил, який сприятиме свободі» [10, с. 1].

Мета глобальної стратегії – запобігти будь-якому виклику силі, позиції або престижу Сполучених Штатів. Разом із тим Сполучені Штати готові підтримати вільні та відкриті суспільні інститути на всіх континентах. Така заява свідчить про те, що очільники США вважають, що демократія може бути товаром на експорт. Тезу про поширення демократії в мусульманському світі підтримав Р. Хаас, який обіймав посаду Директора відділу планування політики в Державному департаменті США, під час виступу перед комісією закордонних справ у Вашингтоні в грудні 2002 р. [12]. З аналогічною заявою про те, що США є силою підтримки свободи загалом у світі, виступив К. Пауелл у липні 2002 р.

У ході президентської кампанії 2004 р. Дж.В. Буш заявив, що Америка виграє війну ідей і знищить умови, за яких виникає розпач і деструктивне бачення політичних змін, що підштовхує людей до тероризму. І як зазначив президент Буш: «У цій боротьбі ми використаємо всі можливі засоби, щоб захистити країну, наших громадян і наші інтереси по всьому світі» [13, с. 29]. Доктрина Буша отримала за результатами національних виборів підтримку більшості американців. Згідно із загальнонаціональним опитуванням, найбільшу кількість голосів – 22% – Буш зібрав серед прихильників «збереження моральних цінностей». Другу групу виборців становили ті, які вважали головним завданням країни боротьбу з тероризмом (19%). До третьої групи (15%) увійшли американці, для яких мета Америки – здобути перемогу у війні в Іраку. За Буша проголосувало 84 представники консерваторів, 45 представників поміркованих і 13 лібералів [14]. Отже, збереження американських моральних цінностей, відповідь на терористичні атаки, перемога у воєнному конфлікті – такі три основні мотиви підтримки жорсткого силового курсу, який сприяв американським традиціоналістам здобути перемогу на виборах президента й утілити агресивну зовнішню політику.

Доктрина Буша конкретно втілена в зовнішній політиці США упродовж першої та другої каденцій президента. По-перше, це війна в Афганістані, розпочата в жовтні 2001 р.; по-друге, це вторгнення в Ірак у березні 2003 р. без санкції Ради Безпеки ООН під приводом наявності в Багдаді ЗМЗ, що, як згодом виявилось, було неправдивим звинуваченням; по-третє, тиск на Німеччину та Францію у зв'язку з їхньою негативною реакцією на агресію США в Іраку; по-четверте, це решта військових конфліктів, до яких були причетні Сполучені Штати упродовж каденцій Дж.В. Буша; по-п'яте, це новий тип контролю над стратегічним озброєнням, запропонований Росії в червні 2002 р.; по-шосте, це мілітаризація, розширення або створення баз по всьому світі. У цивільній сфері віддзеркаленням доктрини Буша став вихід Америки у 2002 р. з Договору про створення міжнародного кримінального суду (МКС) і відмова Вашингтона від Кіотського протоколу [15].

Зважаючи на тактику, Буш розробив цілу низку заходів для боротьби з терором. Найсильнішим аспектом його стратегії була його довіра до військового компонента, тобто підхід Буша до зовнішньої політики ґрунтувався на загрозі й застосуванні сили. Зважаючи на той факт, що терористи діяли більше ніж у 60 країнах світу, США були готові застосувати військову силу, щоб припинити їхню діяльність, знищити їхніх лідерів, командний склад і комунікації. Тому Буш мав намір шукати міжнародну підтримку й санкції для цієї мети з метою запобігти загрозі до того, як вона дістанеться кордонів США. Водночас він попередив, що, якщо співробітництва не буде, США діятимуть на власний розсуд [16].

Превентивна дія була основою для американської політики щодо терористичних груп і країн. Відразу після вересневих подій Вашингтон розпочав пошук союзників для боротьби з терористами.

На терористичні напади відповідно зреагував Альянс. 12 вересня 2001 р. представник НАТО офіційно заявив: «Ураховуючи, що напад здійснено проти США як члена НАТО, вважаємо, що такі дії підпадають під статтю 5 Вашингтонського договору» [17, с. 157]. Стаття 5 як основа Атлантичного альянсу тлумачила, що «збройний напад проти однієї зі сторін варто вважати нападом проти всіх». Договір надавав право членам Альянсу застосувати силу в разі необхідності, щоб забезпечити власну безпеку. Країни-члени НАТО офіційно погодилися підтримати США. Такий стан справ дав США змогу на законних підставах здійснити збройну інтервенцію в Афганістан.

Трьома тижнями пізніше після вересневих атак члени Альянсу дали остаточну згоду на війну проти Осамі Бін Ладена, його мережі Аль Каїди й уряду талібів в Афганістані. Членів НАТО вдалося переконати, що за нападом 11 вересня стояла Аль Каїда. Американські засекречені свідчення, розвідувальні дані, фото супутників і фінансові звіти переказу грошей терористичним групам підтвердили інформацію, що напади – справа рук терористів під керівництвом Осамі Бін Ладена, табори яких знаходилися в Афганістані. Інші союзники НАТО, зокрема Німеччина, підтвердили американські звинувачення. Джордж Робертсон, генсек НАТО, зробив висновок, що «зараз зрозуміло, що всі дороги ведуть до Аль Каїди» [18, с. А11]. США попросили особливої підтримки від членів НАТО, а саме мати необмежений доступ до морських портів, злітних смуг і повітряного простору країн-членів.

Буш докладав максимальних зусиль, щоб зберегти англо-американський зв'язок. І хоча президент Буш і прем'єр-міністр Тоні Блер не були політичними приятелями, проте відданість Т. Блера Трансатлантичному альянсу та його готовність воювати проти тероризму повністю збіглися з намірами американського уряду у Вашингтоні. Блер оголосив, що іншого шляху немає: «Перемогти або бути переможеним» [19, с. А1]. До кінця вересня кілька інших членів НАТО погодилися приєднатися до антитерористичних операцій в Афганістані. До того часу був уже готовий план для американських військ, тоді як участь союзних військ залишалася під сумнівом.

Вашингтон також намагався усунути членів НАТО від керівництва операціями, пам'ятаючи досвід косовського конфлікту, який навчив США, що досягнення згоди 19 членів Альянсу для проведення операції – надзвичайно складне завдання. Зрештою, Буш створив коаліцію союзників, уникаючи керівництва операцією НАТО. Через місяць після початку кампанії європейські країни висловили бажання взяти участь у конфлікті. Та могутній союзник визначив їм другорядну роль у цій кампанії, що, у свою чергу, призвело до охолодження відносин і в інших сферах, спричинивши значні дипломатичні проблеми для США перед нападом на Ірак [17, с. 159].

Після дипломатичних напружень настав день початку війни, коли Дж. Буш заявив: «Більше ніж 40 країн на Близькому Сході, в Африці, Європі й по всій Азії надали нам повітряні та наземні шляхи». І хоча мусульманські уряди не приєдналися до нападу на Афганістан, але це не завадило Бушу стверджувати, що «нас підтримує колективна воля світу» [20, с. А1]. Британія та Австралія направила елітних командос, Італія послала 2700 військових, Польща, новий член НАТО, оголосила про свої плани послати 300 вояків до Афганістану, включно з 80 військовими з елітного підрозділу. До кінця березня 2002 р. підрозділи з Данії, Норвегії та Німеччини приєдналися до операції «Анаконда». Бойові кораблі Японії та Нідерландів патрулювали Аравійське море.

Члени адміністрації доклали всіх зусиль для створення коаліції в боротьбі з тероризмом в Афганістані. Зокрема, державний секретар США К. Пауелл зустрівся з принцом Саудом Ель Фейсалом, міністром закордонних справ Саудівської Аравії, щоб переконати його підтримати США. Проте Рійяд ігнорував вимоги Вашингтона заморозити банківські рахунки підозрюваних саудівських фінансистів Аль Каїди без надійних доказів [21, с. 116–123].

Щоб отримати підтримку Близького Сходу у війні проти Афганістану, президент Буш змінив свою підхід від політики невтручання в конфлікт на політику активної сторони, зацікавленої в мирному врегулюванні ізраїльсько-палестинського конфлікту. Він виступив із заявою, що мирну угоду можна укласти за умови створення демократичної Палестинської держави. Дж. Буш став першим американським президентом, який виступив із пропозицією державотворення перед генеральною асамблеєю ООН у листопаді 2001 р. [17, с. 153]. Буш зазначив: «Ми працюємо очікуючи, що одного дня дві країни – Ізраїль і Палестина – житимуть мирно разом у безпеці й із визначеними кордонами» [22, с. А1]. Періодично Білий дім згадував ідею «дорожньої карти», проте це питання не стало темою серйозних дискусій аж до перевиборів на другий термін, коли Буш висунув концепцію демократичного розвитку заради стабільності.

Незважаючи на зусилля Америки, Близький Схід загалом був проти американського захоплення Афганістану. Оман перший відмовив американцям у використанні баз, оскільки його сили були задіяні в військових тренуваннях із Британією. Катар теж був проти й відмовив Вашингтону у використанні своїх аеродромів. Єгипет підтримав військові дії США проти Афганістану. Урешті-решт, низка близькосхідних країн погодилася з точкою зору США на війну в Афганістані, але не більше. На зустрічі міністрів закордонних справ Ліги Арабських Націй, місяць по тому, як США вдарили по Афганістану, вони попередили, що поширення війни на будь-яку арабську країну порушить хиткий мир і підірве підтримку Вашингтона проти Афганістану. Це був тонкий натяк на захоплення Іраку [17, с. 154].

Упродовж двох каденцій Дж.В. Буша Сполученим Штатам удалося реалізувати доктрину Буша в низці країн світу. Операція «нескорена свобода» – офіційна назва всіх військових заходів як відповідь Америки на терористичні атаки 11 вересня 2001 року. Операція відбулася в значній кількості країн та охопила підоперації, а саме: 1) в Афганістані (2001–2014 рр.); 2) на Філіппінах (2002 р. – 2008 р.); 3) на Африканському Розі (з 2001 р. – по 2008 р.); 4) у Західній Сахарі (2004–2010 рр.). Америка здійснювала військові операції в Північному Пакистані (з 2001 р.), Ємені (2002 р.), Республіці Кот-Д'Івуар (2002 р.), Сомалі (2007–2008 рр.) [23].

У жовтні 2001 р. в Пакистан прибув перший військовий контингент США, а 16 листопада бази терористів зазнали перших авіаударів. Із 2004 р. Пакистан розпочинає повномасштабну війну на півночі країни проти іноземних терористів. Авіаудари та бойові зіткнення тривають до цього часу [23]. 3 листопада 2002 р. американський ударний безпілотною MQ-1 «Хижак» на території Ємену знищив автомобіль із лідерами Аль-Каїди, які, на думку США, були причетні до атак на американський есмінець «Коул» у порту Адена. У січні 2002 р. США в межах операції «нескорена свобода» збільшили військовий контингент на Філіппінах (на о. Мінданао) для допомоги в боротьбі з тероризмом. Головними суперниками США стали ісламістські організації Абу-Сайяф і Джемаа-Ісламія [24].

У 2007 р. почалася операція США «нескорена свобода – Транссахара» проти крила терористичної організації Аль-Каїди в Західній Африці. Американські військові діяли на території Алжиру, Чада, Малі, Мавританії, Нігеру, Сенегалу, Нігерії та Марокко. З 2008 року діє операція «нескорена свобода – Кариби й Центральна Америка» [25]. У межах цієї ж операції у 2004 р. Сполучені Штати здійснили антитерористичні заходи в Джибуті, Кенії, Ефіопії, Ємені та Еритреї.

Під час ефіопсько-сомалійської війни (2007–2008 рр.) Вашингтон здійснив воєнну інтервенцію на боці Ефіопії й завдав низку авіаударів по позиціях терористичної організації Аль-Каїди та сомалійського Союзу ісламських судів у південній частині Сомалі [23].

Ще одним показником дії доктрини Буша став Договір ПРО. Договір про обмеження систем протиракетної оборони (Договір про ПРО 1972 р.) між США та РФ діяв до 1998 р. Він обмежував кількість протиракетних систем. Проте, як наслідок агресивної політики президента Буша та його доктрини, США вийшли з нього в червні 2002 р. [26]. У 2007 р. США заявили про готовність розмістити елементи американської системи ПРО в Польщі та Чехії, незважаючи на рішучі протести Москви.

Отже, зовнішня політика президента Дж.В. Буша свідчить про те, що Сполучені Штати фактично розпочали нову кампанію за розширення свого геополітичного впливу в різних регіонах світу. Американський інтервенціонізм зумовлений нагальною потребою утвердження провідної ролі потуги в нових реаліях.

Список використаної літератури

1. Дудко І.Д. Стратегічна парадигма США на початку 2010-х рр.: дилема підходів і шляхів реалізації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 107. Ч. 1. С. 46–53.
2. Камінський Є. «Доктрина Обама»: від передвиборних гасел до реалізму. *Євроатлантика*. 2009. № 4. С. 12–17.
3. Лакішик Д.М. Еволюція зовнішньої політики США: від Дж. Буша-ст. до Дж. Буша-мол. *Дослідження світової політики* : зб. наук. праць. Київ : ІСЕМВ, 2008. Вип. 44. С. 18–32.
4. Погорська І.І., Лакішик Д.М. Зовнішня політика адміністрації Б. Обама в контексті американського глобального лідерства. *Проблеми міжнародних відносин*. 2011. Вип. 2. С. 179–192.
5. Sasse Ben. The End of the End of History: Reimagining U.S. Foreign Policy for the 21st Century. *Texas National Security Review*. Vol. 2. Issue 2 (February 2019). P. 102–113.
6. Gurtov Mel. Superpower on Crusade: The Bush Doctrine in US Foreign Policy. Lynne Rienner Publishers, 2006. 265 p.
7. Gallup polls, September 21, November 11, 2001, February 10, March 24, July 8, 2002, Gallup Database. URL: <http://www.galluppolls.org> (дата звернення: 20.07.2019).
8. Иванов О.П. Военная сила в глобальной стратегии США : монография. Москва : Восток – Запад, 2008. 198 с.
9. Колобов О.А., Тумина Ю.В. Доктринальные основы внешней политики США при администрациях Дж. Буша-мл. и Б. Обама. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2012. № 1 (1). С. 277–284.
10. The National Security Strategy of the USA 2002. U.S. Department of State. September 17, 2002. URL: <https://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf> (дата звернення: 20.07.2019).
11. Chomsky Noam. Hegemony or survival: America's quest for global dominance. N.Y. : Henry Holt and Company, 2003. 266 p.
12. Towards Greater Democracy in the Muslim World, Richard N. Haass, then-Director, Policy Planning Staff, U.S. Department of State, Remarks to the Council on Foreign Relations, Washington, D.C., December 4, 2002. URL: <https://2001-2009.state.gov/s/p/rem/15686.htm> (дата звернення: 20.07.2019).
13. National Strategy for Combating Terrorism. February, 2003. URL: https://www.bits.de/NRANEU/others/strategy/counter_terrorism_strategy03.pdf (дата звернення: 20.07.2019).

14. How Groups Voted in 2004. United states Elections. Roper Center for Public Opinion Research. URL: <https://ropercenter.cornell.edu/how-groups-voted-2004> (дата звернення: 20.07.2019).
15. Уткин А. Доктрина Буша: концепция, разделившая Америку. *Россия в глобальной политике*. 2005. № 4. URL: https://globalaffairs.ru /number/n_5457 (дата звернення: 20.07.2019).
16. Bush George W. Graduation Speech at West Point, June 1, 2002. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/06/20020601-3.html> (дата звернення: 20.07.2019).
17. Henriksen Thomas H. *American Power after the Berlin Wall*. New York : PALGRAVE MACMILLAN, 2007. 250 p.
18. Drozdiak William and Rajiv Chandrasekaran. NATO: U.S. Evidence on Bin Laden 'Compelling'. *The Washington Post*. 2001. October 3. P. A11.
19. Daley Suzanne. Alliance Says It Will Fight If It Is Asked. *The New York Times*. 2001. October 3. P. A1.
20. Tyler Patrick E. U.S. and Britain Strike Afghanistan, Aiming at Bases And Terrorist Camps. *New York Times*. 2001. October 8. P. A1.
21. Gold Dore. *Hatred's Kingdom: How Saudi Arabia Supports the New Global Terrorism*. New York : Regnery Publishing, 2003. 335 p.
22. Bumiller Elisabeth. A Nation Challenged: The president; All Must Join Fight Against Terror, Bush Tells U.N. *The New York Times*. 2001. November 11. P. A1. URL: <https://www.nytimes.com/2001/11/11/world/nation-challenged-president-all-must-join-fight-against-terror-bush-tells-un.html> (дата звернення: 20.07.2019).
23. Список военных операций США. URL: https://ruxpert.ru/Список_военных_операций_США#2000.E2.80.942009 (дата звернення: 20.07.2019).
24. Необъявленные войны США. *Армейский вестник*. 4 июня 2013. URL: <https://army-news.ru/2013/06/neobyavlennye-voyny-ssha/> (дата звернення: 20.07.2019).
25. Фото дня: «свобода» на марше. *Warspot*. 7 октября 2016 г. URL: <https://warspot.ru/7270-foto-dnya-svoboda-na-marshe> (дата звернення: 20.07.2019).
26. Двосторонні угоди про ядерну зброю. *Сайт з питань ядерної безпеки, радіаційного захисту та нерозповсюдження ядерної зброї*. URL: <https://uatom.org/index.php/rezhym-nerozpovsyudzhennya/mizhnarodne-spivrobotnytstvo-u-sferi-nerozpovsyudzhennya/> (дата звернення: 20.07.2019).

DOCTRINAL FOUNDATION OF G.W. BUSH FOREIGN POLICY

Volodymyr Zhyhailo

National University of Ostroh Academy,

Department of International Relations

Seminars'ka str., 2, 35800, Ostroh, Rivne Region, Ukraine

The article deals with analysis of G.W. Bush foreign policy. The research focused on a practical realization of the Bush Doctrine in Washington foreign policy course. American foreign policy is built on some basic doctrinal documents, published during 2001–2008, and which explain U.S. foreign policy imperatives. Among basic documents that form doctrinal foundation of the United States foreign policy the accent is made on the National Security Strategy of the USA (2002), National Strategy for Combating Terrorism (2003) and G.W. Bush Graduation Speech at West Point (June 1, 2002).

Both, theoretical and practical aspects of U.S. foreign policy during 2001–2008 were analyzed. The author shifts attention to American foreign policy in the Middle East, in Africa and partly in Europe,

especially to the relationships between Washington and Moscow. The Bush Doctrine claimed the right of U.S. to apply force in order to destroy any obstacle on the way to global hegemony, so the article also deals with military operations, conducted by the USA during G.W. Bush presidency timeline.

Bush Doctrine was practically realized in foreign policy course during the first and the second presidential terms. First, it was the war in Afghanistan in October of 2001. Second step was made by the USA in Iraq, invaded in 2003, but without any sanctions of the Security Council of the United Nations and justified by accusations about availability of weapons of mass destruction in Baghdad which turned out to be false later. Third, the United States pressurized Germany and France because of their negative reaction to American aggression in Iraq. Fourth, Washington was involved in many other military conflicts during G. Bush presidential term. Fifth, it was a new kind of control over strategic weapons system which was offered to Russia in June of 2002. Sixth, it was a policy of militarization implemented through increase, territorial distribution and formation of new military bases around the world. In civil sphere the Bush Doctrine was implemented by U.S withdrawal of signature from the Rome Statute of the International Criminal Court and President Bush's rejection of the Kyoto agreement on global warming.

Key words: doctrine, foreign policy, the USA, G.W. Bush, the national security strategy, doctrinal foundation of the U.S. foreign policy.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.20>

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ІДЕЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЄДНОСТІ В КОНТЕКСТІ ТВОРЕННЯ СПІЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Святослав Мотрен

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

На основі теоретичних розробок розглянуто конкретні проекти з конструювання трансграничних ідентичностей, які сприяють трансформації політичних спільнот задля більшої їх відкритості. Передусім сфокусовано увагу на тих проектах, котрі вже продемонстрували обнадійливі результати, як, зокрема, успішне подолання меж між Заходом і Сходом на прикладі європейського регіону.

Так, проаналізовано один зі зразків, що ілюструють тенденції новітнього науково-політичного дискурсу, – конструювання європейської ідентичності. Представлено альтернативу доктрині, котра гарантувала безпеку від зовнішніх загроз шляхом закриття кордонів, – концепцію подолання спадщини минулого та запобігання новим війнам і конфліктам через поглиблення інтеграції між державами. Окреслено контекстуально-історичні підстави для напрацювань у рамках інтеграційної теорії. Провідні її напрями – соціологічний, (нео)інституціональний, конструктивістський – визнають пріоритетом змістове наповнення відносин між державними й недержавними учасниками інтеграційних процесів, роблять акцент на ідейно-ціннісному складнику міжсуб'єктної взаємодії. Власне, у «конструктивістському» аспекті проявляється пряма залежність успіхів, масштабів і напрямів інтеграції від нормативного стрижня, якісного ідеологічного контенту політичних програм. Тож завданням статті – обґрунтувати життєствердність принципів демократії, верховенства права, індивідуальної свободи, поваги до різноманіття, котрі й слугують ідейно-ціннісним підґрунтям інтеграційної практики в країнах ЄС.

Вражаючи успіхи європейської політично-економічної інтеграції протягом років «холодної війни» надихнули інтеграційні тенденції по всьому світу. Однак протягом останніх десятиліть виринуло достатньо викликів, здатних перекреслити досягнення європейської інтеграції. З-поміж них найбільш страхітливий пов'язаний із чинником ісламу (поділ на міграційній основі в багатьох європейських країнах): Європа дуже вразлива до захворювання націоналізмом, перед цим вірусом її теперішня «тілесна оболонка» може не встояти. Крім того, всередині Євросоюзу наявне контрастне різноголосся, що зумовлює круговерть закулісних сперечань і накладає відбиток на плин і кінцеву перспективу інтеграції.

Ключові слова: європейська інтеграція, соціетальна свідомість, ідентичність, демократія, гуманізм, пан'європейський і «східний» дискурс, цивілізаційна тожсамість.

Витоки концепту конструювання ідентичності походять від уявлення про наявність в організмах певних надприродних сил, котрі управляють життєвими потоками загалом і надають спільноті здатності до об'єднання (площина філософсько-політичної онтології). Русійні сили історії, відповідно до цього уявлення, наднаціональні за своєю сутністю. Будь-яка національна історія має свої неповторні, самобутні ознаки, однак найбільш повноцінно вона розкривається й може бути осмислена у зв'язку з історіями інших національних контекстів.

Ідентичність генерується в напрузі міжсуб'єктної взаємодії, набуває довершення в наборі значень, котрі суб'єкт випрацьовує щодо себе, аналізуючи вчинки інших учасників

інтерактивного процесу. Вирішальний чинник конституювання ідентичності, наприклад, спільноти, – визначення суб'єктом своїх зовнішніх меж, що забезпечує внутрішньосуб'єкту цілісність [2, с. 84]. Цьому передують формування уявлень суб'єкта про себе і своє ставлення до навколишнього світу. Озброївшись виробленими уявленнями, він приступає до освоєння соціального простору: ідентифікує інших суб'єктів, перевіряє їх на відповідність своїм принципам, визнає як «своїх» і «чужих», насамкінець підтверджує свою тожсамість. Тут помітно своєрідну кругову поруку: ідентичність є засобом комунікації й водночас її наслідком [1].

Колективна ідентичність відрізняється від особистісної так само, як соціальні явища відрізняються від індивідуальних: індивідуальна ідентичність залежить від емоційного сприйняття, колективну ж визначає факт належності до соціальної групи [3, с. 14]. Так, колективну ідентичність як соціальне явище належить вивчати на соціальному рівні: важливий не стільки індивідуальний життєвий досвід, скільки те, що індивіди сприймають як дещо спільне для всіх – мета, проблема, символ. Варто звернути особливу увагу на те, що колективна ідентичність значною мірою є уявним конструктом, виступає як стилізований соціальний феномен. Проте конститується не тільки уявним матеріалом, що лежить в її основі, а й також матеріалом, що перебуває поза нею, з яким вона імпліцитно пов'язана. Зовнішньою конститутивною силою ідентичності є мережа Інших.

Колективна ідентичність західного світу загалом і його окремих суб'єктів сконструйована значною мірою в зв'язку зі сприйняттям як свого Іншого східних цивілізацій, яскравих носіїв відмінної системи цінностей. Комунікативні практики між Європою, «Я» котрої складається як утілення західного менталітету, з одного боку, та Арабського халіфату, а згодом Османської імперії, що уособлюють лик мусульманського Сходу, і Росії – східної частини Європи, психологічного антиподу західної, – з іншого, відображають артикуляцію образу Сходу як Іншого стосовно ідентифікаційних конструктів Заходу.

Характеризуючи дух західноєвропейської ідентичності, найперше вартує наголосити на основоположних рисах західної психології загалом: критичності, скептицизмі, тяжінні до раціонального світобачення. Указаним характеристикам вони завдячують як своїй ментальній культурі, котра ґрунтується на старозавітній біблійській та античній духовній спадщині, так і досягненням у різних галузях науки й техніки. Проте конструкт європейської соціокультурної ідентичності містить і значно ширший сегмент – виплекання гуманістичної свідомості. Її підтримує кредо розмаїття та поваги до духовно-культурних традицій і надбань різних цивілізаційних складників мозаїки Об'єднаної Європи [4, с. 99].

Метою інтелектуального та політичного пошуку в переддень інтеграційних процесів у Європі потрібно було покласти край руйнівним війнам. Саме цій меті відповідає започаткування академічних дисциплін «політична наука» й «міжнародні відносини». Попри очевидну ідеалістичність висловлюваних міркувань, безперспективність, на думку представників реалістичного світобачення, спроб інституціонального облаштування поля міжсуб'єктної взаємодії, досвід Першої світової війни як безпрецедентного в новітній історії глобального конфлікту все ж підштовхував до посилення напрацювань у цьому напрямі. Насамперед потребувала альтернативи концепція «балансу сил», котра досі визначала систему міжсуб'єктних (майже виключно міждержавних) відносин та остаточно засвідчила свою нежиттєздатність у нових умовах. Як виявилося на піку індустріального буму, немає жодних механізмів контролю для дотримання цього балансу: коли один із суб'єктів виривається вперед, іншим бракує важелів стримування, інструменту врівноваження, аби протиставити йому щось навзаєм. Крім суто інтелектуальних, науково-теоретичних зацікавлень, вирішення потребувала цілком конкретна проблема, особливо загострена в період

між двома світовими війнами: подолання суперечностей між країнами, заспокоєння духу змагальності, заміна принципу протистояння на принцип співпраці. Навіть прибічники державоцентричного підходу визнали: система політичного порядку в Європі потребує якісної трансформації. Їхні теоретичні опоненти запропонували концептуальну основу для конструювання нового візю європейської міжсуб'єктної взаємодії – інтегративну модель. Завдяки конструктивістським положенням достеменно інше трактування дістало поняття «реальності». Конфлікт більше не розглядали як внутрішньо притаманний міжнародній політиці, так само як не вважали його віддзеркаленням незмінно деструктивної природи суб'єкта. Системну анархію можна усунути шляхом розповсюдження ліберальних цінностей, стимулювання демократичних процесів, запровадження обігу вільної торгівлі. Та основне, що підтримуватиме дієвість норм, ідей та інститутів, артикульованих у лоні нормативної онтології, – це складання спільної ідентифікаційної конструкції, наповнення її взаємно значущими культурними смислами, що спонукатиме суб'єктів до очікуваного самовизначення [8, с. 41]. Наостанок дослідники-теоретики, стратеги-реформатори дійшли згоди: перетворення пан'європейського суспільно-політичного простору має бути здійснено на підставі утворення міжнародних організацій, надання органам міждержавного регулювання статусу суб'єктів міжнародного права. Так, у результаті інтенсивних пошуків інституціональних форм демократичного співжиття концепція об'єднання Європи набула конкретного змісту, була втілена в масштабних проектах ЄЕС – ЄС.

Витоки інтеграційного концепту походять із часів розвитку Римської імперії. Різниця сутності об'єднання між первинним задумом і теперішнім розумінням полягає в протилежних засновках – концепція *Pax Romana*, як і майже всі її подальші історичні аналогі-модифікації, ґрунтувалася на принципі забезпечення миру та уніфікації шляхом війни. Передумовою ж започаткування інституціонального каркасу європейської інтеграції було випрацювання ідейної платформи, котра б протиставляла альтернативну позицію агресивно-експансіоністським, тоталітарним концепціям. Стержень конструкції «Об'єднана Європа» підтримують максими ненасилля й гуманізму, артикульовані особливо старанно в міжвоєнну епоху. Тоді ж відбулася активізація формулювання гуманістичних ідей і пропозицій стосовно об'єднання Європи в точці перетину теорії й практики. Уперше з такого ракурсу ідею європейської інтеграції озвучив Р. Куденгофе-Калергі, один із найпалкіших і найпослідовніших її натхненників. Саме він підготував відповідний проект. Мотивації для проектування додавали дві фундаментальні підстави:

- 1) визнання Європи єдиним природним утворенням за багатьма параметрами, наявності в неї достатнього потенціалу для набуття світового лідерства;
- 2) неминучість конфлікту поміж суб'єктними ланками, неперервність міжусобиць, допоки не відбудеться докорінної трансформації з установленням єдиної політичної організації, що скріпить структурно увесь континентальний простір.

Тож насамперед, наполягав розробник проекту, необхідно досягти примирення між провідними потугами, зокрема Францією та Німеччиною, як запоруки для безперешкодної майбутньої реконструкції Європи. Адже саме суперництво за гегемонію, котре розпалювали дужі країни, спричиняло більшість війн упродовж тривалого періоду європейської історії. Воно ж і вилилося в результаті у Велику війну 1914–1918 рр. Також за гарантію спільки він визначив заснування європейської асоціації вугілля і сталі, у зв'язку з чим разом із послідовниками закликав тогочасних політичних лідерів докласти зусиль для втілення на такій основі пан'європейського концепту.

Виникнення та зміцнення в цю епоху тоталітарних режимів актуалізувало обґрунтування ініціативи щодо виключно добровільних, демократичних засад об'єднання

європейських держав і їхніх вільних народів. Основоположна константа – свобода вибору суверенних учасників. Надзвичайно промовистим видається факт відповідності тодішніх підстав європейської інтеграції сьогочасним світовим викликам:

- утрата впливу на глобальне політико-економічне становище внаслідок розпорощення своїх сил через внутрішні незгоди;
- конфедерація континентальної Європи – ефективний (і в принципі єдино можливий) спосіб протидії, конкурування з іншими суб'єктами світового впливу, зокрема США та Росією;
- ядром конфедеративного конструкту якнайкраще слугуватиме співпраця між усіма вимірами та на всіх рівнях суб'єктності.

Консолідації, генеруванню потужності нового федеративного об'єднання європейських держав мали б сприяти спільний ринок, стабілізація показника суспільного благополуччя, відновлення платоспроможного попиту. Протягом повоєнного десятиліття ідеї інтеграції широко розповсюджувалися урядовими колами, поволі інтеріоризувалися в громадській свідомості, були підхоплені активістами, представниками різних професійних зацікавлень на численних національних теренах. Опір чинили хіба що в закритих суспільствах. Усе ж, на жаль, далось взнаки те, що популяризація проекту об'єднаної Європи відбувалася в умовах потужних пропагандистських кампаній, сплеску фашистської та комуністичної ідеологій, провокованих їхніми агітаторами конфліктів, деструкційних акцій, а також запеклого протистояння між найвпливовішими державами, що неминуче позначилося на результативності зусиль його ініціаторів. Утім укинута зерна з часом таки дали посіви. Простежимо їх сходження.

На засіданні Ліги Націй, котре припало на 10-ту річницю підписання Версальського мирного договору, було офіційно представлено пропозицію щодо «налагодження тісного взаємозв'язку між народами, географічно згуртованими на мапі Європи» [5, с. 144]. Визначені задля реалізації цього проекту політичні кроки підтримали практично всі європейські держави. Однак того ж року стався перший фінансовий обвал, що ознаменував початок довготривалої та глибокої світової кризи, сумно відомої як «Велика депресія». Це збурило хвилю націоналізму, спричинило радикалізацію суспільних настроїв, поширення ізоляціоністських гасел і загартувало в скептицизмі стосовно здійсненності плану європейської інтеграції. До цього ж додалися драматичні події поточної політики, котрі калейдоскопом закрутилися в часово-просторовому вимірі Європи, – ремілітаризація промислових регіонів Франції та Німеччини, громадянська війна в Іспанії, окупація й аншлюс Австрії, розподіл Чехословаччини, агресія проти Польщі, що, зрештою, призвело до Другої світової війни [5, с. 145]. Так, відбиток похмурої політично-економічної ситуації пригасив перший порив об'єднаної Європи. Але натхненники-теоретики зберегли ідею, перенесли її за океан і звідти чекали настання сприятливих обставин для втілення.

Протягом 1940-х рр. у США практично всі політичні емігранти з Європи долучилися до підготування та публікування проекту Європейської федерації, котрий виконав функцію програмного документа щодо об'єднання вільних держав після війни. Знаковим для ухвалення відповідного рішення став Гаазький конгрес 1948 р., на якому було ґрунтовно вивчено й визначено інструменти інтеграції народів Європи в єдину організацію. Конгрес символізував поворотний момент перетворення уявлень суто філософського, морально-ідеалістичного характеру на конкретні практичні кроки. Виконавцями стали фахівці широкого спектру зайнятості, відповідальні за найважливіші сфери суспільного життя.

Доктрина Об'єднаної Європи містить основоположні пункти про забезпечення гарантій рівності, безпеки, суверенітету кожної з країн-учасниць, створення федеральних

органів юстиції для урегулювання міжсуб'єктних спорів, формування військового, митного, валютного альянсів і, що особливо цінно для акцентів дослідження, культивування спільного культурного світовідчуття – єдиної ідентичності, відповідно, з дотриманням прав національних, релігійних меншин. Серед ключових констант функціонування федеративного утворення «Нової Європи»:

- погамування необмеженого, анархічного суверенітету європейських націй, доповнення його (зміщення пріоритету) принципом поваги до спільних інтересів;
- демократична платформа – «raison d'être» для заснування спершу конфедерації, а згодом федерації європейських держав;
- відкритість для всіх державних суб'єктів, політичні системи котрих функціонують за демократичним принципом;
- наявність сили, здатної захистити європейські держави від будь-якої потенційної агресії;
- делегування певних суверенних прав, повноважень, аби здійснювати їх спільно;
- заснування органів міждержавного та наддержавного регулювання [7, с. 123–127].

Поволі Європа розпочала здійснення комплексу заходів економічної й політичної реабілітації. Цьому сприяли уведення плану Маршалла, створення Організації європейської економічної співпраці, об'єднання вугільної і сталеливарної промисловості. Формулі новітньої моделі європейської інтеграції відповідає узгодження прагматичного та гуманістичного кредо: підтримувати сукупність, з'єднану економічно-діловими узами, і виплекати спільноту співгромадян (згідно із задумом творення єдиної соціокультурної ідентичності). Дістало повноцінне втілення давнє зауваження Р. Куденгофе-Калергі: Європу об'єднує насамперед спільність долі [5, с. 147]. Нині ж під впливом глобалізації, у зв'язку з територіальним розширенням, інституціональними трансформаціями, запровадженням євровалюти, Євросоюз перетворюється на достеменно єдине державне утворення.

Європейська соціетальна свідомість інтегрована завдяки ідеалам демократії та гуманізму, ототожненню себе зі спільною драматичною історією й вірою в радісніше майбутнє [6, с. 109]. Найактивніше продукування концептуальних основ, ідеологічних підвалин інтеграційного руху припало на 20–30 рр. ХХ ст. Проблема європейської інтеграції, започаткована інтелектуальним генеруванням суспільно-філософської думки та офіційними політичними диспутами в міжвоєнний період, знайшла розв'язання в конструюванні теоретичних проєктів і конкретних кроках політичних діячів. Тодішні програмні обґрунтування об'єднаних стратегій дещо відходили від традиційно формалізованої манери формулювання, поданню ідей був властивий радше науково-публіцистичний стиль, котрий відображав наболілі переживання авторів від глибоких моральних випробувань епохи. У післявоєнні роки до пошуків інтеграційних зв'язків спонукали вже насамперед чинники економічного характеру й міркування безпеки, нині ж імпульсу до пожвавлення євроінтеграційних зусиль додає співпраця щодо боротьби з тероризмом, нелегальною міграцією, контрабандою, забезпеченості ресурсами (зокрема енергетичної незалежності). Але головного значення набуває та обставина, що Єдина Європа – це новітній геополітичний, економічний, культурний феномен, фундаментом якого слугує духовна основа, співзвучна, зокрема, з ідеями християнсько-демократичної соціальної доктрини, котрі надихнули К. Аденауера, Р. Шумана, А. де Гаспері – батьків-засновників ЄС.

Цивілізаційний вимір Нової Європи зміцнено комплексом ціннісних переконань, котрі ґрунтуються на тривалому історичному контенті. Кістяк конструкції утримують кредо невід'ємності основоположних прав і свобод: пошанування людської гідності, визнання унікальності й рівноцінності життєвого досвіду кожного конкретного індивіда, а також

необхідність установлення принципів легітимності правління, розподілу влади, верховенства права. Цьому європейські країни завдячують як наявним станом примирення всередині кожної (на жаль, нерівномірно й неоднозначно досягнутим), так і поміж собою (що теж не сповнено ще повною мірою). Утім утвердження стратегій подолання різноманітних конфліктів триває, активно осмислюються та покладаються в преамбули конкретних програм принципи гуманізму, терпимості, міжкультурного й міжцивілізаційного діалогу. Відбувається пристосування їх до умов регіонального, континентального, глобального рівнів. Посилена взаємозалежність привертає увагу до проблем, долі тих, хто поруч, як із близької, так і з більш віддаленої перспективи [6, с. 111]. Викристалізовується, нарешті, усталене розуміння: усі є мешканцями глобального ойкумене. Так, Нова Європа перебуває в стані перманентного реформування, у зв'язку з чим визначена фундаментальна мета її інститутів: підтримання культурно-історичних характеристик суб'єктів-учасників, виплекання цивілізаційної єдності, консолідація спільної ідентичності на основі взаємно значимих цінностей.

Вступ до Об'єднаної Європи країн із відмінними ціннісними установками та мотиваційними засадами суттєво ускладнив інституціональний складник розвитку спільної ідентичності. На різних темпах регіонального перебігу євроінтеграції позначився, зокрема, й цивілізаційний дисонанс. Схематично його можна зобразити за допомогою концептуального поділу цивілізаційного простору континенту на стійке західноєвропейське «ядро» з латино-протестантським генетичним корінням (Ж. Леві), «напівпериферію», уособлену країнами Центральної Європи, Балканського регіону й частково Туреччиною, а також «периферію», розосереджену здебільшого з-поміж пострадянських країн. Категорії «ядра», «напівпериферії» та «периферії» в цьому поділі не відображають суто соціально-економічних відмінностей, хоча й містять відповідний смисловий підтекст, але передусім несуть на собі відбиток поліцивілізаційного забарвлення. Усвідомлення себе як європейців різниться в цих секторах цивілізаційної самототожності в силу тривалого історичного впливу на декотрих Золотої Орди, Османської, Російської, Радянської імперій, котрі являли собою інший культурний соціотип [6, с. 105]. Отже, у рамках концептуалізації ідентифікаційних конструктів дослідженню підлягають відмінності в модальностях репрезентації між пан'європейським і «східним» дискурсами. Ідентичність «справжньої Європи» складається внаслідок дистанціювання від «східноєвропейських» широт, а конкретно від тих суб'єктів, котрі чітко персоніфікують «неєвропейську» поставу. Так, ідея про існування єдиної Європи тягне за собою неминучу політичну боротьбу щодо базових цінностей європейської цивілізації. Один із її проявів – конфлікт на Балканах. Із погляду пан'європейського ліберального дискурсу Югославія на чолі з С. Мілошевичем являла собою пережиток старої Європи, взірець «східної» практики, коли суверен почуває себе повновладним володарем на своїй території щодо свого народу, а отже, така ситуація підлягала примусовій корекції. Тут виявляється особливе значення поняття Іншого як центральної категорії у вивченні форм політичної взаємодії. Подібно до того як ідея європейської цивілізації сформувалася під впливом розповідей мандрівників, котрі відтворили (почасти деспотичний – С. М.) образ Східної Європи, уявлення сучасної цивілізації, основаної на принципах демократії та прав людини, потребують образу недостатньо цивілізованої «периферії», котру необхідно врозумляти методом гуманітарного втручання [2, с. 86–87]. Відсутність «східності» в такий спосіб постає визначальною ознакою європейської та й загалом глобальної транснаціональної ідентичності. Утім висхідною тезою цієї роботи є припущення про можливість заснування спільноти на основі культури толерантності й визнання відмінностей, тож за цією логікою ми повинні зосередитися на новій концептуалізації спільної ідентичності європейських країн як колективного суб'єкта – Об'єднаної Європи.

Як бачимо, нинішня ситуація вимагає глибокого аналізу стосовно спільності культурно-етичних кодів між двома полюсами європейського континенту – Західною та Східною Європою, зокрема Росією, котра вважає східноєвропейський регіон сектором свого геополітичного впливу. Під час першої хвилі євроінтеграційних поривів СРСР (одна з форм історичної тягlosti російської державності – С. М.) ще не мав важливого геостратегічного значення як частка Європи, якого набув після Другої світової війни, коли до його складу ввійшли країни Прибалтики, західні регіони України та Білорусі, Кенігсберг, було укладено Варшавський договір. Уже в другій половині ХХ ст., у часи свого розквіту, радянський режим як основний опонент, а часом і запеклий супротивник Об'єднаної Європи не подавав жодної надії на демократизацію. Перспективи ж розпаду комуністичної наддержави видавалися примарними, тому ніхто не плекав ілюзій щодо входження «країн зі Сходу» до «європейського дому». Виняток становили лише балтійські країни, котрих, як уважалося, вихопили з європейської сім'ї внаслідок окупації, котрі, відповідно, мали зарезервоване місце в Євроспільці, як тільки випаде нагода повернення. Натомість по завершенні «холодної війни» в Європі розпочався «національний ренесанс», що стимулювало науковий інтерес до соціокультурних характеристик східноєвропейської ідентичності як важливого складника міжсуб'єктних відносин. Механізми конструювання єдиної демократичної транснаціональної ідентичності, виплекання спільних цінностей посіли центральне місце серед наукових зацікавлень.

Список використаної літератури

1. Киселёв И.Ю. Проблема образа государства в международных отношениях: конструктивистская парадигма. URL: <http://www.politex.info/content/view/367/30/>.
2. Морозов В. Понятие государственной идентичности в современном теоретическом дискурсе. *Международные процессы*. 2006. Т. 4. № 1. С. 86–87.
3. Нойманн И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей / пер. с англ. В.Б. Литвинова и И.А. Пильщикова, предисл. А.И. Миллера. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с.
4. Пиляев И.С. Евроинтеграционный процесс в свете теории цивилизаций. *Цивилизационная структура современного мира* : в 3 т. Киев : Наук. думка, 2006. Т. 2 : Макрохристианский мир в эпоху глобализации / под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. С. 92–103.
5. Пиляев И.С. Идейное наследие и политические достижения панъевропейского движения. *Цивилизационная структура современного мира* : в 3 т. Киев : Наук. думка, 2006. Т. 2 : Макрохристианский мир в эпоху глобализации / под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. С. 138–151.
6. Пиляев И.С. Полицивилизационная природа Современной «Большой Европы». *Цивилизационная структура современного мира* : в 3 т. Киев : Наук. думка, 2006. Т. 2 : Макрохристианский мир в эпоху глобализации / под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. С. 103–112.
7. Пиляев И.С. Трансформация политической архитектуры Европы и место в ней Совета Европы. *Цивилизационная структура современного мира* : в 3 т. Киев : Наук. думка, 2006. Т. 2 : Макрохристианский мир в эпоху глобализации / под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. С. 122–138.
8. Цыганков А., Цыганков П. Кризис идеи «демократического мира». *Международные процессы*. 2005. Т. 3. № 3. С. 41.

**CONSTITUTION AND CONSOLIDATION OF THE IDEA OF EUROPEAN UNITY
IN THE CONTEXT OF BUILDING UP THE COMMON IDENTITY****Sviatoslav Motren***Lviv National University of Ivan Franko,
Philosophical Faculty, Department of Theory and History of Political Science
Universytets'ka str. 1, 79000, Lviv, Ukraine*

In this article the concrete models of building the transboundary identities, which support transformation of the political communities for their larger openness, on a basis of specific theoretical constructs are looked through. The focus is put on the models, which have demonstrated the promising results as, for instance, the successful overwhelming of the barriers between the West and the East within the European region.

One of the samples, that illustrate the tendencies of contemporary scientific political discourse – the constructing of European identity, – is analyzed. The alternative to the doctrine, which has guaranteed the security from all the forms of external danger by closure of borders, is presented, namely the concept of overcoming of the heritage of past and prevention of the new conflicts through the deepening of integration between the states. The contextual-historical grounds for the elaboration in terms of the integration theory are featured out. The leading schools – sociologic, (neo)-institutional, constructivist – define the priority of substantial content of the relations between state and non-state participants of integrational processes. They put an emphasis on the idea-valuable component of the inter-subjective communication. Strictly due to the “constructivist” aspect one may find straight dependence of successes, scales and tendencies of the integration from the normative core-principles, qualitative ideological content of political programs. The aim of this article is to give the rationale for the principles of democracy, supremacy of law, individual freedom, respect of diversity, which serves as the fundament for the integrative practice in EU countries, and could be used as the orienteer for inter-subjective relations in the widest context.

The amazing successes of the European political and economical integration during the years of the “Cold War” have inspired the integrative tendencies all over the world. However, the numerous challenges, which have occurred through the last decades, are likely to cross over the achievements of the EU’s integration. One of the most danger factors in this context is connected with Islam (the cleavage on the ground of migration in many of the European countries): Europe remains weak before the “nationalism’s disease”, so its virus is able to ruin the United Europe’s contemporary “body”. Moreover, inside the EU there are plenty of dissimilarities that lead to the fabulous backstage disagreements and impact the course and final perspective of the integration.

Key words: European identity, societal consciousness, identity, democracy, humanism, Pan-European and “Eastern” discourse, civilization’s self-determination.

УДК 323.2-042.3: [323.1 + 316.34]

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.21>

ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОСИЛЕННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗКОЛУ У ВИМІРІ ПРЕМОДЕРНОВОГО СОЦІОКОДУ

Денис Попков

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра політології
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

Стаття є продовженням дослідження автора впливу пропорційної виборчої системи на консолідацію розколотого суспільства за допомогою парадигмального аналізу й методу міждисциплінарних аналогій. Актуальність з'ясування ймовірних наслідків переходу України на виключно пропорційну виборчу систему обґрунтовується результатами президентської та парламентської кампаній 2019 року. Пропорційна виборча система розглядається в контексті її «генетичного коду» – принципу партійності. У фокус уваги покладено патерни, що узалеженні архетипами Премодерну. Наведено історичні приклади узалеження конфліктогенної політичної мотивації від примордіальної концептуалізації нації. Обґрунтовано застосування примордіального підходу до нації для цілей дослідження й окреслено зв'язок із парадигмою Модерну. Висловлено аргументи щодо ризику утворення підстав для розгортання конфлікту й за умови впровадження громадянської версії націоналізму. Визначено взаємозв'язок між етнічною ідентичністю та партійною належністю через атрибутивну спорідненість функціоналу етнічної самосвідомості зі сферою діяльності партій як суб'єктів політики. Продемонстровано об'єктивну «зацікавленість» у взаємному підсиленні етнічної самосвідомості й партійного позионування в умовах суспільного розколу. Обґрунтовано домінацію етнічної мотивації в міжсегментних політичних взаємодіях. Автором відзначається, що етнічна «мотивація» в політиці може пов'язуватися з дискримінаційними підходами як ефективним способом досягнення перемоги в конкурентній боротьбі між суспільними групами за обмежені ресурси. Доведено закономірність ескалації конфліктного сценарію в таких умовах у світлі підходів теорії раціонального вибору й теорії ігор. Запропоновано як пояснювальний механізм конфліктної взаємодії етносів у державі та її впливу на формування політичної нації аналогію зі структурою особистості З. Фрейда. Показано ймовірність запровадження етнократичного режиму влади. Окреслено напрями подальшого розвитку дослідження проблематики та перспективи наукової розвідки.

Ключові слова: пропорційна виборча система, парадигмальний аналіз, етнічна ідентичність, суспільний розкол, Премодерн, політична партія, архетип, «Над-Я», «Воно», нація, етнократія.

Завершення дострокових парламентських виборів 2019 р. в Україні, які проведені за «старою» змішаною виборчою системою¹, гучною перемогою пропрезидентської/нової політичної сили деякою мірою змістило фокус суспільно-політичної уваги експертів і політичних гравців із питань законодавчого забезпечення й удосконалення виборчих процедур до більш «цікавих» і/або справді нагальних питань запуску роботи парламенту, формування Уряду та зумовленої цим черговою трансформації політико-економічного ландшафту країни. Разом із цим широко обговорювана вірогідність оголошення дострокових місцевих виборів, невдоволеність поточних аутсайдерів політичного процесу результатом розподілу

¹ Ініціатива команди новобраного Президента напередодні дострокової виборчої компанії змінила «правила виборчої гри» й запровадити пропорційну виборчу систему з відкритими списками провалена зі скандалом і взаємними звинуваченнями в зраді учасників невдалої політичної угоди

влади та природна зацікавленість керівництва нової владної більшості інституційно забезпечити її структурну єдність і керованість становлять самодостатню² підставу стверджувати, що питання модернізації виборчої системи з національного порядку денного не знято. Своєю чергою, актуальність і складність із погляду багатоаспектного впливу запрограмованих алгоритмом функціонування механізму комплектації представницьких органів влади на соціально-політичну реальність держави проблеми реформування виборчої системи зумовлюють потребу в усебічному дослідженні наявних варіантів.

Попри заяви представників команди домінуючої сьогодні політичної сили про бажання посилити відповідальність парламентарів у тому числі й шляхом запровадження інституту відклику депутата³, основною обговорюваною альтернативою залишається запровадження повної пропорційної виборчої системи, тому вважаємо за доцільне продовжити започатковане попередньою публікацією [1] і в окреслених у ній межах у контексті парадигмального аналізу досліджувати ймовірні ризики функціонування такої електоральної системи в реаліях суспільного розколу [2] України.

Якщо в першій публікації, окрім викладення загальних підходів дослідження до визначення сутності пропорційної системи (далі – ПС)⁴, зосереджено увагу на притаманних елементах постіндустріального суспільства патернах, то метою цієї статті є спроба визначення зворотних зв'язків між активованими ПС партіями й елементами суспільства, соціокультурний код яких може бути асоційований із домінуванням патернів премодерного походження, з погляду впливу на консолідацію суспільства.

Логіка такої послідовності⁵ висвітлення результатів парадигмального аналізу зумовлена застосуванням гауссівського закону нормального розподілу: розмірність елементів нашого суспільства, що переважно діють за «програмою» Премодерну й Постмодерну, є зіставною між собою; такі соціальні шаблони становлять певне «відхилення» від медіанного коду Сучасності чисельно більшої політично активної групи суспільства, колективна свідомість якої відповідає парадигмі Модерну. Варто підкреслити, що ми поділяємо позицію, згідно з якою людина в Україні, принаймні в поточних умовах демократичного транзиту й паралельних/зустрічних тенденцій глобалізації, десекуляризації держави та націогенезу за відсутності загальноприйнятої національної ідеї, не може бути ідентифікована своєю належністю виключно до однієї з названих парадигм⁶; проте переконані, що масова політична свідомість усього населення загалом може бути коректно⁷ диференційована на відповідні три парадигмальні сегменти.

Функціонуванню партіями як ключового елемента сучасних політичних систем приділяли увагу в працях такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Р. Далтон, С. Ліпсет

² Усі попередні підстави для критики чинної змішаної виборчої системи, насамперед проблема політичної корупції або так званих «тушок», також залишилися актуальними

³ За усталеною політичною практикою, цей спосіб дострокового припинення повноважень парламентаря стосується виключно «мажоритарників»

⁴ У цьому контексті нами наголошується на принципі «партійності» як «генетичному коді» ПС.

⁵ Мається на увазі, що, згідно із західно-центричним філософським підходом, постіндустріальний вимір суспільства або, інакше, Постмодерн у хронологічному аспекті асоціюється з Майбутнім, тоді як Модерну відповідає Сучасність, а Премодерн (Традиційне суспільство) розглядається як Минуле

⁶ Із цих підстав вважаємо, що співвідношення носіїв поведінкових і ціннісних кодів, притаманних кожній із трьох парадигм, не може суворо корелювати з віковою стратифікацією населення: за «мовчазним принципом» зарахування до Традиційного складника тільки людей старшого/похилого віку, до Сучасності/Модерну – лише середнього віку, відповідно, до Постіндустріального Майбутнього – дітей і молодь. Таку асоціацію розцінюємо як спрощення реальності зі значною похибкою, адже віковий/біологічний чинник автоматично не забезпечує відповідного культурного середовища, яке значною мірою визначається соціально-економічними умовами (банально, місцем проживання та рівнем достатку)

⁷ Саме через універсальність закону нормального розподілу

та С. Роккан, А. Лейпхарт, М. Горовіц, Дж. Пауел, П. Панов, Дж. Сарторі, М. Уоллерстайн, М. Макелберг, М. Карамзін, А. Романюк, Ю. Шведа, М. Примуш.

До теоретичної бази досліджень впливу архетипів на політичні патерни можуть бути зараховані класичні праці З. Фрейда, Е. Фромма, Ф. Ніцше, Ж. Дельоза, а також напрацювання М. Поповича, В. Храмової, А. Здравомислова, М. Лоського й багатьох інших.

Серед праць більш політико-орієнтовного напрямку з погляду практичної застосовності під час розгляду та вирішення виклику «розкол – консолідація» до реалій України треба відзначити публікації Ю. Остапця (питання націоналізації й регіоналізації партійної системи України), С. Вовка (проблематика визначення конструкта «громадянської війни»), Л. Утрина (дослідження сепаратизму в контексті регіональної ідентичності), І. Байрамова (становлення етнічної ідентичності), В. Семко (з'ясування інституціонально-політичних форм організації етнічних спільнот), М. Мораря (дослідження ідеології політичних партій) та інших учених.

Цілком зрозуміло, що культурний код Премодерну, який зберігається в масовій свідомості, охоплює формування або відчутний вплив щодо дуже широкої «номенклатури» ціннісних установок людини та відповідних соціальних патернів. Багатосторонність цих феноменів навіть за умови зосередження виключно на тих, які мають безпосередню «політичну проекцію», зумовлює надмірне розширення об'єкта дослідження. За таких обставин вважаємо за доцільне приділити увагу у світлі оголошеної телеологічної спрямованості на з'ясування архетипів, прояв яких здатний посилювати конфліктний характер міжсегментної взаємодії в розколотому суспільстві, і значення для їх такого функціонування запровадження ПС. Мова йде про сферу розгортання класичного шміттівського концепту «Das Politische» в дихотомії «ворог – друг»⁸ [3, с. 45] або його більш універсальної⁹ інтерпретації, «пом'якшеної» за критерієм інтенсивності протилежності, «ми – вони» від Ш. Муфф [4] стосовно примордіальних ознак групового розмежування людей у соціумі: етнічне походження, релігійна/конфесійна належність і мова.

Автор акцентує увагу саме на цій трійці «першоелементів» соціального статусу, тому що вони уособлюють архаїчні складники культурного коду, що виникли, розвивалися та відтворювалися у своєму культурному значенні з додержавних часів і, попри уніфікуючий вплив розгортання парадигми модерну/постмодерну, продовжують відігравати визначальну роль у політичній, соціальній та економічній реальності [5, с. 113]. Більше того, вказані ознаки взаємопов'язані, адже нерідко саме зумовлена мовною чи релігійною відмінністю культурна окремішність дає змогу диференціювати близькі за походженням у географо-біологічному розумінні етноси¹⁰.

Означені аскриптивні ідентифікаційні ознаки групової належності співвідносяться з поширеним у літературі виокремленням ознак концепту *нація*, яка є феноменом Модерну. Тому задля дотримання означених вище телеологічних меж публікації вважаємо за необхідне зауважити, що зосереджуємо увагу на примордіальному¹¹, а не модерністському¹²

⁸ Навіть з урахуванням авторського застереження про історичність поняття «Політичного» і його спорідненість із епохою, викладеного в оновленій передмові до останньої редакції прижиттєвої публікації в 1963 р. (Schmitt C. Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien. Berlin, 1963), у контексті дослідження розколотого суспільства вважаємо такий підхід до визначення релевантним

⁹ Передбачає існування не тільки антагоністичного, а й агоністичного тлумачення дихотомії

¹⁰ Прикладом багатовікового спільно-сусідського розвитку споріднених етносів, який не завадив розгортанню жорсткого міжетнічного конфлікту з акцентуацією на мовно-релігійне культурне розмежування, є серби та хорвати колишньої Югославії

¹¹ Співвідноситься з етнічним розумінням нації (так звана німецька концепція)

¹² Політичне або громадянське розуміння нації як соціального конструкту

підході до визначення нації. Обрання такого «кута огляду» виправдовується тим, що акцентуація на апріорності нації як первинній даності будь-якої людини в сукупності з тезою про кращість усього «свого» є вихідним умовами для ймовірного розгортання конфліктного сценарію міжетнічної взаємодії в поліетнічній і багатоконфесійній державі, якою є сучасна Україна, у разі набуття такими маркерами ідентичності належності політичного виміру.

Спробуємо пояснити за допомогою історичних прикладів узалежнення конфліктогенної політичної мотивації від примордіальної концептуалізації нації. Так, розглядаючи ідеологію німецького націонал-соціалізму, вітчизняний дослідник С. Дмитрашко підкреслює вагомість расового імперативу та ірраціональних асоціацій масової підсвідомості німців у становленні «нової реальності» [6]. Нині, апелюючи до расового аспекту можна відшукати й у працях ідеолога сіонізму В. Жаботинського [7], хоча в дослідженні, присвяченому націоналізму та єврейству, німецькомовний письменник єврейського походження Л. Фейхтвангер категорично заперечував зв'язок єврейського націоналізму й расової теорії, однак відзначав месіанський духовний характер такого націоналізму [8], що все одно може бути співвіднесено з одним із трьох примордіальних «першоелементів». Іншими прикладами формування політично-конфліктного відокремлення сегментів у межах однієї держави з використанням аскриптивних ознак є ідеології каталонського¹³ та баскського¹⁴ націоналізмів в Іспанії.

Незважаючи на те що соціально-конструктивістська генеза націоналізму є атрибутом Модерну, його політична практика може бути не менш жорсткою, ніж етнічна версія цього феномена¹⁵, і в такому розумінні також охоплюється межами дослідження, адже може розглядатися як вірогідна першопричина виникнення «етнічного» опору культурній уніфікації. У такій ситуації «протистояння» Сучасності та Традиції етнічний націоналізм¹⁶ кваліфікуємо як реакцію на націоналізм політичний, адже опосередковує колективну стратегію збереження групової ідентичності в умовах загрози її втрати. Тому поділяємо оцінку професора С. Іванової, що «громадянський націоналізм вимагає як ціну за отримання громадянства та його переваг капітуляції етнічної спільності й індивідуальності, переміщення етнічної релігії в приватну сферу, маргіналізації етнічної культури і спадщини меншин у межах національної держави. Саме так французький цивільний націоналізм поставився до чорних еліт і євреїв: їхня культура і спадщина знецінювалися, релігії зневажали й витіснялися із суспільного життя або придушувалися, а етнічність у них відібрано. Щоб стати громадянами Франції, вони були змушені стати чорними або єврейськими французами» [11].

Отже, тією мірою, якою хронологічно етнос, мова та релігія передують настанню доби Модерна, зумовлені пов'язаними з ними архетипи масової свідомості й запрограмованими ними поведінкові моделі вважаємо за можливе співвідносити з Премодерном, незважаючи на «експлуатацію» таких архетипів у політичній практиці Сучасності.

На нашу думку, цей підхід кореспондується з дослідженнями Г. Солдатової, яка визначила такі особливості етнічної ідентичності: 1) «родом із минулого», навіть якщо

¹³ Засновники каталонського націоналізму Прат де ла Ріба й Валенти Альміраль визначали каталонську націю через мову [9]

¹⁴ Сабіно Арана, який вважається засновником баскського націоналізму, первісно обрав расу, а не мову підставою націоналістичної ідеології. При цьому расу він визначав не як «набір певних фізичних рис, а як релігійно-моральну спільність» [10]

¹⁵ Такий зв'язок лише підкреслює перспективність комплексного парадигмального аналізу чинників конфліктної політичної артикуляції інтересів диференційованими за аскриптивними ознаками групами в гетерогенному суспільстві

¹⁶ Слідуючи підходу хронологічної послідовності/ієрархії за ступенем політичної суб'єктності групової ідентичності особи в ланцюгу «рід – плем'я – етнос – нація», етнічну належність можна співвіднести з парадигмою Традиції

значною мірою формується елітами й мало зважає на «природні» чинники; 2) міфологічність і квазіраціональність, що дає їй змогу мобілізувати нових прихильників; 3) це залежна змінна – відданість етнічним ідеалам здатна зростати або спадати залежно від зовнішніх обставин; 4) має «подвійне дно», так як етнічна культура, що лежить у її основі, розділяється на культуру для «зовнішнього» і «внутрішнього» користування; 5) пов'язує й солідаризує на основі групового членства; 6) уособлює функцію відносин з іншими етнічними групами, які складаються за принципом опозиції; 7) є категорією «емоційно-нормативною». Гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільністю й моральні зобов'язання щодо неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда. Емоційні імперативи впливають на образи сприйняття і значною мірою пояснюють ірраціональність поведінки сторін в етнічних конфліктах [12, с. 191–192].

Указані атрибути етнічної ідентичності «резонують» із функціями політичних партій, адже формування партійної ідеології як способу формулювання «бажаної реальності», інструкції щодо її «впровадження» та критеріїв ставлення до подій та інших політичних акторів можна співвіднести зі значенням міфу для етносу; мінливість популярності й засобів її підтримання на належному рівні для партії та мобілізація електорату схожа зі спадами й піднесеннями етнічної свідомості; опікування питаннями інтеграції своїх членів, агрегації й артикуляції їхніх спільних політичних інтересів, розглядаючи інших політичних акторів як конкурентів, супротивників чи союзників, так само, як і для етнічної самосвідомості, притаманне опозиції «ми – вони», «свої – чужі» чи «інші свої».

Цілком природно, що, з одного боку, така атрибутивна спорідненість функціоналу етнічної самосвідомості зі сферою діяльності партій як суб'єктів об'єктивно не може залишитися поза увагою останніх з погляду привабливості використання як інструменту для посилення власного політичного позиціонування, з іншого боку, етнічні архетипи як колективна підсвідомість, що програмує поведінкові й етичні моделі як для побутового, так і для соціального рівня взаємодій, не могли не знайти відповідної власної проекції в політичному вимірі. Отже, так само, як концепт Модерну *політична нація* етимологічно пов'язаний із Традиційним *етносом* (розглядається як наступний рівень його політичного розвитку), партія як форма групової ідентичності і складник політичної системи *нації* перебуває у взаємозв'язку з *етнічною* належністю її членів і прихильників.

У контексті дослідження архетипів можна провести паралель, порівнюючи модерновий конструкт політичної нації у світлі картезіанської раціональності зі свідомістю особи; етнічна самосвідомість у цій аналогії займе позицію підсвідомості, що, відповідно, корелює з «Я» і «Воно» за фрейдівською моделлю суб'єктивності. Продовжуючи цю аналогію, з еквівалентом «Над-Я/Супер-Его» як морально-етичної сили в структурі особистості в політичній системі можуть асоціюватися ідеї верховенства права та зумовлені ним нормативні регулятори.

Вочевидь, через «вікові переваги» етнічної самосвідомості¹⁷ має й більш укорінену інституційність порівняно з феноменом партій, а отже, і більшу інертність/соціальну «масивність».

За аналогією до законів механіки у фізиці можемо стверджувати, що й у соціальних взаємодіях активізація етнічної самосвідомості певного сегменту суспільства як більш «важкий» аспект їх ідентичності «підкорить» етнічно нейтральну політичну/

¹⁷ Згідно з оцінками Л. Гумільова, цикл етногенезу значно перевищує за тривалістю розгортання і стійкого існування в тій чи іншій фазі не тільки тривалість «життя» політичної партії, а й час існування національних держав

громадянську ідентичність такої групи в мотивації та логіці її взаємодій з іншими сегментами цього суспільства. Уважаємо, що прикладом такого «підкорення» є відмічене А. Лейпхартом структурування суспільства із «сегментними протиріччями»¹⁸: «... політичні партії, групи захисту інтересів, засоби комунікації, школи, добровільні об'єднання мають тенденції до організації за лініями, що повторюють наявні всередині суспільства границі» [14, с. 218].

Далі здійснення в практиці взаємодій розмежування політичним актором між «ми» та «вони» за допомогою етнічної ідентифікації, за логікою III закону Ньютона¹⁹ також призведе до етнічно «мотивованої» реакції актора-контрагента, яка підживлюватиме подальше розгортання міжетнічного виміру взаємодій. Моделювання розвитку подій у цьому випадку, на наш погляд, досить влучно описується сценарієм постійного відтворення індивідуально раціональної, але в сукупності програшної поведінки в так званій «дилемі ув'язненого» в її демонстрації на прикладі гонки озброєнь між двома державами. Більше того, таке загострення політизації етнічного в міжгрупових відносинах у межах однієї держави вважаємо вірогіднішим, ніж черговий крок у нарощуванні озброєнь у згадуваній дилемі, адже, на відміну від указаної моделі, яка імпліцитно передбачає співмірність потенціалів конкуруючих держав, кількісне співвідношення етнічних груп у поліетнічній державі (принаймні в Україні²⁰) найчастіше не рівне. Логічним наслідком чисельної диспропорції етнічних груп у разі їхньої політичної взаємодії є такі взаємопов'язані ефекти:

– сприйняття кількісно домінуючою етнічною спільнотою своєї «мажоритарності» і як самодостатнього джерела легітимації права на визначення категорії універсального/загального для всіх сегментів суспільства з погляду класичної «демократії більшості» й водночас як фактичної здатності запровадити саме свою версію «належного» через «право сильного»;

– неспільномірність (схильність до перебільшення в оцінках) сприйняття меншарною етнічною спільнотою дій/поведінки/мотивації домінуючої групи й у разі прийняття «виклику» необхідність запровадження стратегії компенсації кількісного дисбалансу «якістю»/асиметричності власних дій²¹.

Через безпосередню орієнтацію політичних дій і сприйняття актора на владу (її утримання чи отримання), яка не тільки являє собою самодостатній за соціальною цінністю ресурс/капітал, а і є засобом контролю та розподілу щодо інших значущих ресурсів, в умовах об'єктивної фізичної обмеженості останніх етнічна «мотивація» в політиці очікувано може пов'язуватися з дискримінаційними підходами як ефективним способом досягнення перемоги в конкурентній боротьбі²² між групами за такі ресурси. На користь цього

¹⁸ Операціоналізація цього терміна запропонована Г. Екштейном [13, р. 34]

¹⁹ Його застосовність до соціальної динаміки вважаємо цілком коректною, адже цей закон фактично являє собою окремий випадок універсальних законів діалектики

²⁰ Якщо виходити з офіційних відомостей за Всеукраїнським переписом населення 2001 р. (<http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>), хоча релевантність використаної методології етнічної ідентифікації в контексті дослідження викликає питання

²¹ Розглядаючи моделі саме конфліктної взаємодії домінуючої та меншарних етнічних груп у розколотому суспільстві яскравим прикладом такої асиметричної «компенсації кількості якістю» є терористична діяльність ЕТА в Іспанії та ІРА у Великобританії в контексті поширеної тези про тероризм як «зброї слабких». До іншого варіанту ефективного знецінення кількісної переваги ворога є утворення «коаліції» у сенсі тимчасового «збройного» союзу кількох меншарних етносів, чи принаймні ситуативне «узгодження дій» задля посилення їх наслідків «ефектом резонансу», ознаки чого можна спостерігати у одночасному пожевленні автономістсько-сецесійного дискурсу у Північній Ірландії та Шотландії у зв'язку із Брексітом

²² Автор наголошує, що «розмір виграшу» у вигляді контролю політичної влади в державі зумовлює постійний «тиск» на акторів критерію ефективності в площині макіавеллівської максими «ціль

умовиводу свідчить спостереження Д. Горовіца, який зазначав, що «етнічність утілює елемент потужної емоційної напруженості, яка може бути реактивована, якщо групами усвідомлюється загроза власним інтересам, що призводить до етніфікації, етнічної інтолерантності, конкуренції й, у кінцевому підсумку, насильницького етнічного конфлікту» [15, р. 9]. Цей дослідник також відмічає, що там, де сильною є етнічна прихильність, партії частіше за все організуються за етнічним принципом. Можна виділити ефект, подібний до процесу кристалізації льоду у воді: варто лише одній партії організуватися на цьому підґрунті, інші почнуть повторювати цей приклад [15, р. 293–306].

Прагнення однієї етнічної групи «захопити» владу над змістовим наповненням концепту *політичної нації* в окремі державі тією мірою, якою цей концепт можна буде ототожнити саме/виключно із цим етносом, з одного боку, є абсолютно індивідуально раціональним, адже повною мірою відповідає «рентоорієнтовній» стратегії максимізації політичної вигоди: «захоплення» політичної сфери дає змогу здійснити перерозподіл ресурсів усього соціуму на користь своєї етнічної групи під гаслами «державного інтересу»²³. З іншого боку, у запропонованій вище аналогії зі структурами особистості таке «захоплення» є встановленням контролю з боку підсвідомого «Воно» над свідомим «Я». Глибинність/інтенсивність «захоплення» може відзначатися й спробою через утворення «квазі – Над – Я» усунути справжнє «Над-Я»: за допомогою набутої влади підмінити морально-етичні заповідники верховенства права вузько орієнтованим на потреби домінуючої етнічної спільноти верховенством закону.

Таке метафоричне, але цілком адекватне за аналогією порівняння співвідноситься з приведеним Х. Лінцем та А. Степаном у статті «Державність», націоналізм і демократія» красномовним визначенням Р. Брубейкером цього феномена як «політики націоналізації держави» (“nationalizing state policy”), спрямованої на посилення культурної однорідності: свідомо чи несвідомо, лідери держави проповідують ідею, що держава повинна бути державою нації та служити її інтересам [17, с. 17].

Відданість такій політиці й послідовність її впровадження є сутністю етнократії, згідно із Ж. Тошенко, форми політичної влади, при якій здійснюється управління економічними, політичними, соціальними й духовними процесами з позиції примату національних інтересів домінуючої етнічної групи на шкоду представникам інших груп, що проявляється в ігноруванні їхніх прав під час вирішення принципових питань громадського життя, коли реалізується одностороннє представництво інтересів панівної нації [18].

Створення запровадженням повної ПС у реаліях сучасної України «теплих умов» для розвитку партійної системи з огляду на ризики набуття етнічною мобілізацією (у разі її подальшого розгортання) в умовах суспільного розколу політичного виміру. Логіка розвитку етнічно вмотивованих конфліктів та історичний досвід дають змогу за допомогою моделювання із застосуванням принципів аналогії та підходів теорій раціонального вибору й ігор зробити попередній висновок, що запрограмовані примордіальними архетипами поведінкові стереотипи певної частини суспільства детермінують використання партійних структур як засобу в арсеналі міжсегментної боротьби. Використання такого засобу істотно підвищує «ставки» для всіх політичних акторів, а отже, нарощування «могутності»

виправдовує засоби» при обранні інструментарію політичної боротьби; відтак, для політичної конкуренції, на наш погляд, характерні «недобросовісні» (за ринковою термінологією) практики. Прикладом «м'яких» випадків яких можуть бути постійні скандали відносно використання «брудних» політтехнологій у виборчих кампаніях та політична корупція, тоді як «жорсткі» охоплюють і кримінальне/фізичне переслідування політичних опонентів, і заборону діяльності опозиційних партій, і політичні вбивства тощо

²³ Прикладом такої максимізації зиску може бути згадувана К. Оффе широка підтримка в Латвії підходу з обмеження національних меншин у праві на участь у приватизації [16, с. 16]

такого засобу боротьби через імплементацію ПС розцінюємо як істотну інституційну перешкоду створенню умов консолідації суспільства.

Перспективним вважаємо з'ясування причин і ступеня ефективності використання партійних структур для етнічної мобілізації, дослідження функціонування примордіальних архетипів у середовищі Модерну, а також продовження застосування парадигмального аналізу щодо визначення взаємодій, притаманних соціальним конструкціям саме Модерну, з прогнозованими ефектами від запровадження ПС із погляду їх здатності забезпечити консенсусноорієнтований тренд українському суспільству.

Список використаної літератури

1. Попков Д.О. Пропорційна виборча система VS консолідація розколотого суспільства. Постіндустріальний вимір. *Polish Science Journal*. (Issue 5 (14), 2019). Warshaw : Sp.zo.o. "iScience", 2019. Part 3. P. 149–158.
2. Попков Д.О. Розколоте суспільство: пропозиції до операціоналізації терміна. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право»*. 2018. Вип. 3 (39). С. 90–95.
3. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. № 1. С. 37–67.
4. Муфф Ш. Политика и политическое. *Журнальный клуб «Интелрос» : Политико-философский ежегодник*. 2008. № 18. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/politiko-filosofskij-ezhegodnik/pfe-1-2008/7259-politika-i-politicheskoe.html>.
5. Попков Д.О. Від суспільного розколу до загроз цілісності держави. *Актуальные научные исследования в современном мире : материалы XXXIV Междунар. науч. конф.* (г. Переяслав-Хмельницький, 27.02.2018). Переяслав-Хмельницький, 2018, С. 108–117.
6. Дмитрашко С.А. Специфіка формування та функціонування ідеології націонал-соціалізму. *Політикус*. 2016. № 1. С. 169–173.
7. Авинери Ш. Происхождение сионизма. URL: <http://chassidus.ru/library/history/avineri/16-zhabotinsky.htm>.
8. Фейхтвангер Л. Национализм и еврейство. *Задачи еврейства*. Париж, 1933. URL: <https://lechaim.ru/events/natsionalizm-i-evrejstvo/>.
9. Almirall V. Lo catalanisme. Motius que'l·legitiman, fonaments científics y solucions practicas. *Antologia de textos*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut d'Estudis Autonòmics, 2011; Prat de la Riba E. La nacionalitat catalana. Barcelona: Escola d'Administració Pública de Catalun, 2007. P. 82.
10. Хенкин С.М., Самсонкина Е.С. Баскский конфликт: истоки, характер, метаморфозы. Москва : МГИМО (У) МИД России, 2011. С. 53.
11. Иванова С.Ю. Этнический национализм и гражданский национализм в современном мире. URL: <http://www.orthedu.ru/news/obzor-smi/14788-etnicheskiy-nacionalizm-i-grazhdanskiy-nacionalizm-v-sovremennom-mire.html>.
12. Солдатова Г.У. Этническое самосознание и этническая идентичность. Этническая психология: история и методы : хрестоматия / отв. ред. А.И. Егорова. Санкт-Петербург : Речь, 2003. 313 с. С. 189–196.
13. Eckstein Harry. *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*. Princeton, 1966. 293 p.
14. Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы. *Полис. Политические исследования*. 1992. № 1-2. С. 217–225.
15. Horowitz D.L. *Ethnic groups in conflict*. Berkeley (Cal.): Univ. of California press, 1985.
16. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе. *Полис. Политические исследования*. 1996. № 2. С. 27–45.
17. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация. *Полис. Политические исследования*. 1997. № 5. С. 9–30.
18. Тощенко Ж. Этнократия: история и современность. URL: <http://www.tovievich.ru>.

**THE POTENTIAL OF POLITICAL PARTIES
AS AN INSTRUMENT FOR INCREASING SOCIAL SPLIT
IN THE MEASUREMENT OF PREMODERN SOCIETY**

Denys Popkov

*V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Freedom Square, 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The article is a continuation of the author's study of the influence of the proportional electoral system on the consolidation of a split society through paradigm analysis and the method of interdisciplinary analogies. The relevance of finding out the probable consequences of Ukraine's transition to an exclusively proportional electoral system is justified by the results of the 2019 presidential and parliamentary campaigns. A proportional electoral system is considered in the context of its "genetic code" – the principle of partisanship. The focus is on patterns that are dependent on the archetypes of Premodern. Historical examples of the dependence of conflicting political motivation on the primordial conceptualization of the nation are presented. The application of the primordial approach to the nation for research purposes is justified and the connection with the Modernist paradigm is outlined. Arguments have been put forward regarding the risk of creating grounds for the conflict to unfold and for the introduction of a civic version of nationalism. The relationship between ethnic identity and party affiliation has been determined through the attributive affinity of ethnic identity with the sphere of activities of political parties. Demonstrated an objective "interest" in the mutual reinforcement of ethnic consciousness and party positioning in the context of social divisions. Ethnic motivation dominance in cross-segment political interactions is substantiated. The author notes that ethnic "motivation" in politics can be linked to discriminatory approaches as an effective way of winning the competition between public groups for scarce resources. The regularity of the escalation of the conflict scenario under such conditions is proved in the light of the approaches of rational choice theory and game theory. It is offered as an explanatory mechanism of the conflict interaction of ethnic groups in the state and its influence on the formation of a political nation analogy with the structure of Freud's personal. The probability of introducing an ethnocratic regime of power is shown. The directions of further development of the research of the problems and prospects of scientific intelligence are outlined.

Key words: proportional election system, paradigm analysis, ethnic identity, social split, Premodern, political party, archetype, "Superego", "It", nation, ethnocracy.

УДК 323.1(=161.2)(092) Рудницький
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.22>

ВИЗНАЧЕННЯ Й ДОНОВІТНІЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ В ПРАЦЯХ І. ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО

Олександр Сич

*Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу,
Інститут гуманітарної підготовки та державного управління,
кафедра публічного управління та адміністрування
вул. Карпатська, 15, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті автор досліджує питання українського націоналізму в науковій спадщині І. Лисяка-Рудницького. Учений характеризував націоналізм як свідоме прагнення до національного самовираження й описував його як явище, рівнозначне національній свідомості, патріотизму та самостійності. При цьому пропонував широке й вузьке розуміння українського націоналізму. Перше з них не має партійно-політичної прив'язки, риси націоналізму можуть бути притаманні всім політичним напрямом. Вузьке розуміння він асоціює з політичним рухом, що виник у Галичині в 1920-х роках і який означає як «націоналістично-інтегральний».

З такого трактування логічно випливають деякі проблемні питання. Перше з них стосується XIX ст., в якому, на думку вченого, ще не існувало націоналізму, його риси притаманні демократично-народницькому та консервативному напрямом. Таке його твердження вступає в суперечність із іншим – про відсутність української нації в цей період.

У XX ст. поряд із націоналізмом виникає націонал-комуністичний напрям і продовжують існувати два інші. Якщо ті описові характеристики, якими автор визначає націоналізм, можуть водночас бути притаманними й кожному з них, то постає питання критеріїв доктринального розрізнення між націоналізмом і ними. Однак у визначенні націоналізму вчений не передбачає його трактування як політичного руху та доктрини.

Доновітню історію українського націоналізму можна опосередковано проаналізувати за авторською схемою етногенезу. І. Лисяк-Рудницький виступав із позицій примордіалізму й історію української нації подавав як «переривистий» процес, у якому виділяв княжофеодальний, козацький і модерний періоди. Відповідно до його логіки, виразником її свідомої волі в становому суспільстві були аристократичні верстви, а тому проявів націєзахисної функції доновітнього націоналізму варто шукати в їхніх діях.

Ключові слова: український націоналізм, нація, етногенез, княжофеодальна доба, козацький період, модернізм, примордіалізм.

І. Лисяк-Рудницький – український еміграційний політичний історик і політолог, професор університетів Філадельфії, Вашингтона (США) та Едмонтонна (Канада). Учений народився у Відні, академічну освіту почав здобувати у Львові, а з початком Другої світової війни продовжив її в західних університетах Праги, Берліна та Женеви. Це мало вирішальний вплив на характер його подальших наукових досліджень. Як стверджує О. Прицак у передмові до збірника праць ученого, «він «виріс» на західноєвропейських інтелектуальних течіях та все творче життя слідкував за їхнім розвитком» [1, с. XVIII]. Навіть праці І. Лисяк-Рудницький писав у двох версіях, українській та англійській, урахувавши світосприйняття західного читача. І цим вони особливо цінні для сучасного українського читача й дослідника.

Пріоритетом наукових досліджень І. Лисяк-Рудницький обрав українську суспільно-політичну думку XIX – XX ст. Хороший філософський і політологічний вишкіл дали змогу

їх здійснювати предметно, академічно ґрунтовно й, відповідно, в контексті західної науки. Серед провідних тем ученого були також питання етногенезу та українського націоналізму [1, с. XVIII]. З огляду на це, вивчення його творчої спадщини становить значний інтерес для українського націоналізмознавства.

Постать і творча спадщина І. Лисяка-Рудницького добре відомі українській історичній і політичній науці. Про це свідчать такі фундаментальні видання, як «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія», збірники «Україна: політична історія», «Політичний терор і тероризм в Україні», «Феномен нації», енциклопедичний словник «Філософія політики» тощо. Усі вони видані на високому інституційному рівні – Інститутом історії України, Інститутом філософії, Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Академією педагогічних наук НАН України.

Водночас у частині націоналізмознавства ця спадщина досить рідко імплементована в українські наукові дослідження. Як правило, посилання на думки та праці вченого мають контекстуальний чи ілюстративний характер. Деяким винятком є монографія Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму», у якій автор виклав погляди І. Лисяка-Рудницького на український етногенез. Натомість у частині аналізу «українського проекту» націоналізму посилання на нього також мають контекстуальний характер.

Отже, завданням статті є аналіз поглядів І. Лисяка-Рудницького на визначення сутності українського націоналізму та довоєнного періоду його історії.

Головною для визначення авторського розуміння сутності українського націоналізму є праця «Напрямки української політичної думки». У ній учений пропонує «чотирикомпонентну структуру» української суспільно-політичної думки XIX – XX ст. і виділяє в ній такі головні напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний. На його думку, два перші з них домінували серед українства до Першої світової війни й характеризувалися як демократичні та плюралістичні, а два інші з'явилися щойно після революції 18917 р. й мали тоталітарний характер. Окрім того, демократично-народницький і комуністичний напрями належали до лівого спектру умовної ідеологічної шкали, а консервативний та інтегрально-націоналістичний – до правого [2, с. 66].

Характеризуючи націоналізм, учений уже у вступі посилається на підходи до цього питання західної політичної науки, зазначаючи, що в англійській мові під цим терміном прийнято вважати «будь-яке свідоме прагнення до національного самовираження» [2, с. 76]. Таке трактування він розширює в іншому есе під назвою «Націоналізм», констатує, що в українській політичній термінології кінця XIX ст. цей термін рівнозначний національній свідомості й патріотизму, а «перед першою світовою війною та під час визвольних змагань під націоналізмом стали здебільша розуміти самостійництво» [2, с. 248]. Отже, вчений уточнює, що попереднє досить розмите формулювання «прагнення до національного самовираження» варто розуміти як прагнення до набуття власної держави, адже саме в такому контексті термін «самостійництво» вживався тоді. Сучасні енциклопедичні видання також указують на аналогічне трактування: «Самостійність – неодмінна умова, форма практичного вираження державного суверенітету, принцип організації та управління державної влади певного народу, нації, етносу, тобто такої, що не перебуває під чияюсь владою, не підпорядкована, не підлегла іншій державі» [3, с. 373].

Якщо порівняти запропоноване І. Лисяком-Рудницьким таке описове трактування націоналізму з тим, що його дещо пізніше подав європейський класик досліджень феномена націоналізму й сучасник ученого Е. Сміт, то впадає в очі, що вони частково збігаються. Зокрема, Е. Сміт, який систематизував різні трактування націоналізму, до таких

зараховував: 1. процес утворення й становлення націй; 2. почуття й свідомість належності до нації; 3. мову й символіку нації; 4. соціальний і політичний рухи від імені нації; 5. доктрину й/або ідеологію нації [4, с. 13]. Як бачимо, запропоновані І. Лисяком-Рудницьким характеристики «національна свідомість і патріотизм» накладаються на п. 2 трактувань Е. Сміта, а «самостійництво» – наближено до п. 4, хоча остання характеристика точніше корелюється з тими головними завданнями націоналізму, які визначає Е. Сміт, – «національна автономія, національне об'єднання й національна ідентичність». При цьому він уточнює, що «кожна нація потребує повного самовираження й автономії» і що «таке національне самоврядування буває або повне, на зразок суверенної територіальної держави, або часткове на кшталт місцевого чи федерального самоврядування» [4, с. 30–31].

Разом із тим, на відміну від Е. Сміта, І. Лисяк-Рудницький не розглядає націоналізм як окремий політичний рух та ідеологію, що є важливим для аналізу суспільного явища в контексті політичної науки. Можливо, такий підхід автор застосував свідомо, свідченням чого є запропоновані ним два трактування націоналізму – у широкому та вузькому розуміннях. Щодо першого, то він стверджує, що воно не залежить від партійно-політичної прив'язки й націоналізм як почуття патріотизму, національної свідомості та «самостійництва» може бути тією чи іншою мірою притаманне всім політичним напрямам, включаючи й націонал-комунізм. Натомість під вузьким розумінням учений має на увазі ту «націоналістично-інтегральну» течію, що виникла в Галичині в 1920-х роках [2, с. 76]. Із подальших викладів стає зрозумілим, що він має на увазі Організацію українських націоналістів (ОУН), її передвісників і таких конкурентів в організаційній площині, як Фронт національної єдності (ФНЄ).

Не викликає великих застережень логіка І. Лисяка-Рудницького щодо того, що він вважає недоцільним аналізувати націоналізм як політичний рух і доктрину в XIX ст., адже вчений однозначно дає зрозуміти, що його тоді не існувало й що націоналістична течія зародилася лише в 1920-х роках [2, с. 76]. Натомість він вважає, що націоналістичний світогляд притаманний двом іншим напрямам – демократично-народницькому та консервативному. Зокрема, наводить приклад, що націоналізм як елемент наявний в ідеології Кирило-Методіївського братства на Наддніпрянщині й у діяльності націонал-демократів у 1890-х роках у Галичині [2, с. 68–69].

Щоправда таке твердження автора вступає в суперечність з іншим – щодо відсутності української нації в XIX ст. «... Новітня українська нація народилася щойно в 1917 р.», – стверджував він в іншому місці [1, с. 24]. А тому закономірним постає питання: чи може існувати націоналізм нації, якої ще не існує? Принагідно варто зауважити, що один із авторитетних дослідників націоналізму британський учений Е. Гелнер запропонував конструктивістську теорію, згідно з якою не нація є предтечею націоналізму, а, навпаки, націоналізми творять нації [5]. Але при цьому він уписав її в контекст модерністського трактування нації та походження націоналізму, принциповим прихильником яких був. Натомість І. Лисяк-Рудницький, указуючи на походження нації в період середньовіччя, виступав із позицій примордіалізму, а тому й відповіді на вищепоставлене питання варто шукати з таких же позицій.

Загалом варто зазначити, що в питанні українського етногенезу І. Лисяк-Рудницький у тому ж примордіальному дусі накреслив схему, відповідно до якої історія української нації має «переривистий» характер, до новітнього часу вона вже існувала в княжофеодальну й козацьку добу, під тиском обставин (відповідно до Люблінської унії 1569 р. та ліквідації царським режимом на переломі XVIII – XIX ст. решток козацької автономії) двічі «завмирала і відроджувалася» [1, с. 18–21]. Такі твердження викликають чергове логічне

запитання: чи існував у княжофеодальній і козацькій добі український націоналізм як вияв світогляду й політичної волі української нації? У працях автора немає прямої відповіді на ці питання.

Дискутуючи з прихильниками модерністського підходу походження нації, І. Лисяк-Рудницький час її появи зараховує до періоду середньовіччя. Його логіка полягає в тому, що якщо головною ознакою нації є її свідомо воля до політичного самоствердження, то виразниками такої волі у феодальному станомому суспільстві були його вищі верстви – лицарство й міський патриціат. Визнаючи над собою владу монарха, вони не були пасивними елементами в державі, а через свої станові представництва й тиск публічної opinio «були співгосподарями нації-держави й почували себе співвідповідальними за її долю» [1, с. 16–17]. Появу української нації вчений зараховує до часу розпаду Київської Русі, що почався після смерті князя Ярослава Мудрого 1054 р., її кристалізацію – до часу існування Галицько-Волинської держави та Великого князівства Литовського, а перше «переривисте» зникнення пов'язує з Люблінською унією 1569 р.

Виходячи з такого авторського трактування українського етногенезу, опосередковано проявів націоналізму в княжофеодальний період варто, очевидно, шукати в діях вищих верств тодішнього українського суспільства. На Русі київського періоду це були руські удільні князі й бояри, які, подібно до аналогічних західноєвропейських аристократичних верств, «керувалися лицарським етосом, що серед його вартостей на першому місці стояло шукання честі і слави, вірність володареві (зверхникові), боротьба з невірними (степовиками) тощо». У Галицько-Волинській державі такою була «сильна і бурхлива боярська верства», яка набиралася відповідних впливів від сусідніх польської та угорської аристократії. А в Русько-Литовській державі це була руська православна шляхта, яка складалася із «цілої ієрархії князів і княжат, що [...] походили з різних гілок Рюриковичів, вельмож і магнатів княжого роду (барони, за латинськими джерелами) і земельних бояр, пізніше названих, за польським зразком, шляхтою» [1, с. 49–50].

Значно чіткіше, хоча й далі опосередковано, прояви націоналізму можна вважати наявними, аналізуючи ті праці І. Лисяка-Рудницького, що стосуються козацької доби. Говорячи про існування української нації в цей історичний період, він знову її виразником називає вищий стан українського суспільства. Зважаючи на те що тогочасна його аристократія піддалася полонізації, роль її речників перебрало на себе козацтво. Воно поділялося на запорожців і т. зв. городових козаків, які «представляли собою економічно розвинутіший і політично досвідченіший елемент». Дискутуючи з проф. Лонгвортом (*P. Longworth*) щодо його книги про козацьку історію, вчений наголошує на тих відмінностях між українським і російським козацтвом, які той не зумів відобразити на сторінках своєї праці, зокрема й на факті наявності серед українського козацтва освіченої еліти. «Наявність освіченої еліти відрізняє очолений Хмельницьким рух на Україні від рухів під проводом Разіна та Пугачова в Росії», – пише І. Лисяк-Рудницький [1, с. 54–55].

Зважаючи, що головною ознакою нації є її свідомо воля до політичного самоствердження, автор неодноразово наголошує на її наявності в українців того часу. «Немає найменшого сумніву, що українців XVII ст. були цілком свідомі своєї відмінності від турків-татар, поляків і москалів. Ця свідомість, звичайно, виражалася у формах і висловах, відповідних до того часу; часто, наприклад, через отождолення з релігією або захист корпоративних «прав і вольностей» представницької суспільної верстви». Як яскравий приклад високої національної самосвідомості провідної козацької верстви І. Лисяк-Рудницький наводить класичну працю української козацької історіографії «Літопис» Самійла Величка. Він акцентує на тому, що автор «Літопису» свідомо живив поняття «Україна» та «український

народ» як самостійні суспільно-політичні категорії й проголошував козацьку Україну спадкоємицею Русі Володимира Великого [1, с. 55, 60].

Автор не вживає в аналізі терміна «націоналізм», але за змістом його проявами можна вважати націєзахисні дії козаків, спрямовані однаковою мірою проти польської держави, російського самодержавства, турків і татар. Очевидно, найвищим таким проявом було антипольське повстання під керівництвом Б. Хмельницького. Його реальний, а не «ретроспективно приписаний» національний характер – це ще один предмет дискусії І. Лисяка-Рудницького з проф. Лонгвортом. «Польсько-козацький конфлікт був головним чином соціальний, але безглуздо заперечувати, що він здобув також і національний вимір», – пише він та однозначно кваліфікує цю подію як «національно-визвольну війну». Її метою була власна держава, і цей факт можна трактувати як найвищий тогочасний прояв «націоналістичності» в діях українських козаків. «Опираючись турко-татарам, полякам, а пізніше і росіянам, козаки зберігали Україну як окрему політичну одиницю. Хоч їм і не вдалося домогтися повної самостійності, українські козаки створили державу, яка за своєю соціальною системою, інституційним зразком і типом культури чітко відрізнялася від сусідніх країн», – так описує цей факт І. Лисяк-Рудницький [1, с. 55–60].

Повертаючись до питання запропонованого вченим поділу націоналізму на такий, що має «широку» й «вузьку» трактування, варто зауважити, що свого часу ідеологи та історики ОУН також поділяли його на стихійний та організований. Один із провідних ідеологів ОУН С. Ленкавський, який у трактуванні українського етногенезу та історії націоналізму також виступав із позицій примордіалізму, вважав, що «доба стихійного націоналізму обіймає ціле середньовіччя, а в деяких народів навіть цілу історію» і що в українців «він у всяких формах виявлявся і виявляється по сьогодні упродовж цілої історії» [6, с. 49; 105]. Така націоналістична типологія частково збігається із запропонованою І. Лисяком-Рудницьким у тій частині, що поза межами організованих націоналістичних структур існують і неохоплені ними маси націоналістично зорієнтованих українців, які в т. ч. можуть бути й прихильниками інших ідейно-політичних течій. Але, на відміну від І. Лисяка-Рудницького, С. Ленкавський український націоналізм насамперед розглядав як організований політичний рух та ідеологію.

Аналізуючи низку сучасних етнічних націоналізмів країн Західної Європи, ми також дійшли висновку, що в деяких випадках націоналізм відіграє роль метаідеології. Під цим терміном розуміємо націоналізм в аспекті ідеології національного визволення, яка є не монополією однієї партії, а ідеологією цілої національної спільноти. Зокрема, це стосується сучасного каталонського руху за незалежність від Іспанії, у рамках якого мета державної незалежності об'єднує різні за ідеологією та партійно-політичною належністю політичні сили. Однак серед них існують й окремі організовані націоналістичні рухи, які від інших відрізняються передусім світоглядною спрямованістю [7, с. 124].

Широке розуміння націоналізму І. Лисяк-Рудницький не обмежує тільки рамками ХІХ ст. й переносить його також у суспільно-політичні умови ХХ ст., у якому, за його ж твердженням, поряд із демократично-народницьким і консервативним уже існують також комуністичний та інтегрально-націоналістичний напрями. У цьому випадку таке «широке розуміння» логічно призводить до ще глибшого проблемного питання: якщо націоналізм притаманний усім політичним напрямам, то якою є доцільність окремого виділення поряд із ними ще й напрямку націоналістичного? А якщо він таки існує, то постає питання критеріїв, які його відрізняють від інших напрямів.

На нашу думку, таким критерієм є світоглядна доктрина. Кожна з них містить цілу систему категорій, що слугують актуальному відображенню навколишніх суспільних реалі-

лій і моделюють їх зміну. Як зауважує із цього приводу О. Апостол: «Політична ідеологія має подвійне навантаження: віддзеркалює найсуттєвіші бажання і потреби суспільства, а також є чинником формування суспільного світогляду, який використовує політична еліта з метою утвердження серед найширших верств громадян власних поглядів на політичне, економічне, соціально-культурне життя країни» [8, с. 162].

Найчастіше набір категорій у різних доктринах є подібним, і це закономірне явище, адже якщо існує актуальна суспільна проблема, то кожна доктрина намагається подати її трактування й уже інше питання, яким воно є. Зокрема, і в умовах аналізованого І. Лисяком-Рудницьким перелому XIX – XX ст. до набору категорій різних доктрин могли входити й ті, якими вчений охарактеризував націоналізм, – почуття патріотизму, національна свідомість і відданість національній державності («самостійництво»). Щодо останньої, то хоча цю категорію націоналісти підносять до рівня свого політичного ідеалу, але цілком органічним варто вважати стан, що кожна національна політична сила, незалежно від доктринальної спрямованості, прагне до набуття, збереження й розвитку національної державності.

Водночас, незважаючи на подібності, кожна доктрина характеризується таким центральним компонентом своєї системи, який відіграє роль її ядра, і саме він відрізняє одну доктрину від іншої. Прихильники такої доктрини оцінюють навколишній світ і моделюють його зміну саме крізь призму цієї категорії. Зокрема, для націоналізму такою категорією є «нація». Даючи найзагальніше визначення націоналізму, яке однаковою мірою могло б стосуватися всіх його локальних різновидів, Е. Сміт стверджував: «Націоналізм – це ідеологія, яка ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне її розквіту» [4, с. 16].

Очевидно, для аналізованих І. Лисяком-Рудницьким напрямів української політичної думки притаманні свої центральні категорії мислення: для консерватизму – «традиція», а для народництва – «національна демократія». Щодо націонал-комунізму, то спірним може бути питання: такою є енциклопедично визначене «усупільнення засобів виробництва» [9, с. 282] чи «диктатура пролетаріату». Ми схилиємося до другого, зважаючи на логіку, викладену сучасним українським дослідником В. Єрмоленком. Аналізуючи генезис і європейські інтелектуальні витоки сучасних ідеологій, дослідник указує, що марксизм поряд з іншими ідеологіями, які в ієрархії людських спільнот визначали чи «місійність», чи «обраність» раси, народу тощо, «обраним» для себе визначив клас пролетаріату. Порівнюючи його російський різновид із нацизмом, він пише: «Нацизм був ідеологією «вищої раси»; ленінізм і сталінізм були ідеологіями «вищого класу»; обидві вимагали жертв «нижчих» – «унтерменшів» чи «нікому не потрібних» людей, адже без цих жертв історія, мовляв, не зможе рухатися вперед» [10, с. 379].

Не аналізуючи в наведених визначеннях націоналізм як доктрину, І. Лисяк-Рудницький, тим не менше, вказує на наявність категорії нації в ідеології українського націоналізму, однак робить це з негативною конотацією: «Однак в українській політичній термінології цьому слову (націоналізму – О. С.) надають особливого, фанатичного відтінку, розуміючи його як палку войовничу й виняткову відданість своїй нації» [2, с. 76]. Цю конотацію вчений адресує тому українському націоналістичному рухові, що виник на початку 1920-х років і який він зараховує до «вузького розуміння» та наділяє назвою «інтегральний націоналізм».

Очевидно, таке критичне ставлення вченого до українського націоналізму є закономірним, якщо взяти до уваги, що він, як на цьому наголошує О. Пріцак, був «вихований на традиціях західноєвропейського лібералізму» [1, с. XVI], а тому й український націоналізм характеризував і його критику здійснював із позицій ліберальної демократії.

Отже, проаналізувавши творчу спадщину І. Лисяка-Рудницького, варто відзначити, що питання українського націоналізму належить до його пріоритетних дослідницьких тем. Націоналізм він зараховував до одного з провідних напрямів української суспільно-політичної думки XIX – XX ст.

Подаючи визначення українського націоналізму, вчений відповідно до західних наукових підходів найзагальніше характеризує його як будь-яке свідоме прагнення до національного самовираження та додатково описує як явище, рівнозначне національній свідомості, патріотизму й самостійництву.

При цьому він запропонував широке та вузьке розуміння українського націоналізму. Перше з них стосується XIX ст., в якому ще не існувало націоналізму як окремого напрямку і він був притаманний іншим політичним напрямкам – демократично-народницькому та консервативному. Воно вступає в суперечність з іншим твердженням автора – про відсутність української нації в цей період. А отже, логічно виникає питання про можливість існування націоналізму в умовах відсутності самої нації.

Вузьке розуміння націоналізму вчений асоціює з політичним рухом, що виник у Галичині в 1920-х роках і який він означає як «націоналістично-інтегральний». Поряд із ним виникає націонал-комуністичний і продовжують існувати демократично-народницький і консервативний. Якщо ті описові характеристики, якими автор визначає націоналізм, за його ж твердженням, водночас можуть бути притаманними й кожному з них, то постає питання критеріїв доктринального розрізнення між націоналізмом і ними. Однак вчений його не здійснює.

Доновітню історію українського націоналізму можна опосередковано проаналізувати за авторською схемою етногенезу. І. Лисяк-Рудницький виступав із позицій примордіалізму й часом появи нації вважав період середньовіччя. Історію української нації вчений подавав як «переривистий» процес, у якому виділяв княжофеодальний, козацький і модерний періоди. Стосовно двох перших із них учений на вживає терміна «націоналізм». Однак якщо за його логікою виразником свідомої волі нації в становому суспільстві були аристократичні верстви, то проявів націезахисної функції тогочасного націоналізму варто шукати в їхніх діях. Такою в часи київської Русі було протистояння зі степовими кочовиками, у період Великого князівства Литовського – захист інтересів «руського» суспільства православною шляхтою, в козацькі часи – боротьба козаків проти польської держави, російського самодержавства, турків і татар.

Найбільше уваги українському націоналізмові І. Лисяк-Рудницький приділив у модерний період, аналізуючи діяльність ОУН, яку він уважав єдиним виразником «інтегрального націоналізму». Однак це питання виходить за межі статті 2 становить перспективу подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / відп ред. Ф. Сисин. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 554 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / відп ред. Ф. Сисин. Київ : Основи, 1994. Т. 2. 573 с.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / відп. ред. Ю.І. Римаренко. Київ : Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
4. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Р. Фещенко. Київ : К.І.С., 2004. 170 с.
5. Гелнер Е. Нації на націоналізм; Націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянов. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
6. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори : у 3 т. / за ред. О. Сича. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002. Т. 1. 600 с.

7. Сич О. Соціально-консервативний націоналізм: теорія і політика. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2019. 544 с.
8. Апостол О. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія. Київ : Академія, 2015. 288 с.
9. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник / авт.-упор. В.П. Андрущенко та ін. Київ : Знання України, 2002. 670 с.
10. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX – XX століть. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 480 с.

THE DETERMINATION AND PRE-MODERN PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONALISM IN WORKS OF I. LYSIAK-RUDNYTSKY

Oleksandr Sych

*Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas,
Institute of Humanities and Public Administration,
Department of Public Administration and Management
Karpatska Str., 15, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article expresses the author's exploration the Ukrainian nationalism issues in the scientific heritage of I. Lysiak-Rudnytsky. The scientist characterized nationalism as a conscious desire for national expression and described it as a phenomenon equivalent to national consciousness, patriotism and independence. Simultaneously, he offered a broad and narrow understanding of the Ukrainian nationalism. First of those has not party-political, and the traits of nationalism can be inherent to all political directions. He associates this narrow understanding with the political movement that arose in Galicia in the 1920s, which he describes as "nationalist-integral".

From such interpretation logically implies some problematic issues. The first of these issues concerns the nineteenth century, where, according to the scientist's opinion, nationalism didn't yet exist and its features were inherent to the democratic-populist and conservative directions. Such his assertion contradicts another one – the absence of the Ukrainian nation during this period.

In the twentieth century together with nationalism, a national-communist direction emerges and two others continue to exist. If those descriptive characteristics, that the author defines nationalism, can simultaneously be inherent in each of them, then the question arises of the criteria of the doctrinal distinction between nationalism and them. However, in his definition of nationalism, the scientist does not predict his interpretation as a political movement and doctrine.

Pre-modern history of the Ukrainian nationalism can be analyzed by the author's scheme of ethnogenesis. I. Lysiak-Rudnytsky argued for its originality and represented the history of the Ukrainian nation as a "discontinuous" process where identifies such periods: princely and feudal, Cossack and modern. According to his logic, at that period of time the aristocratic strata determined the society's conscious will. Therefore, manifestations of the national protective function of pre-modern nationalism should be sought in their actions.

Key words: Ukrainian nationalism, nation, ethnogenesis, princely and feudal period, Cossack period, modernism, primordialism.

УДК 351.746:316.77-049.5](4-6ЄС+73)
DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.23>

ПОЛІТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ У США ТА ЄС: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Євгеній Таран

*Національна академія державного управління при Президентіві України,
кафедра суспільного розвитку і суспільно-владних відносин
вул. А. Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто державну інформаційну політику провідних світових акторів, зокрема Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу.

Оскільки проведення ефективної інформаційної політики стоїть на порядку денному в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства в усіх країнах, які дбають про свою інформаційну безпеку, існує необхідність розкрити її зміст, сутність та особливості її проведення провідними країнами світу й об'єднаннями країн задля вивчення кращих підходів і вироблення ефективних механізмів забезпечення інформаційної безпеки України.

При цьому варто зазначити, що підходи до політики забезпечення інформаційної безпеки США та ЄС відрізняються між собою. Мета США полягає не лише в інформаційному захисті всередині країни, а й у проведенні ефективної інформаційної політики, яка б поширювалася на інші країни світу, з метою досягнення інформаційної переваги над будь-якою країною. Метою США є розширення свого впливу на інші країни світу через надання їм усілякої інформаційної підтримки, захист їхніх національних інтересів та отримання підтримки цих країн у різних міжнародних організаціях, наприклад, ООН, МВФ тощо. Такий підхід забезпечує лідерство США не лише в інформаційній, а й у глобальній системі міжнародних відносин.

Активну роль у сфері інформаційної політики проводить і Європейський Союз. Оскільки до ЄС входять розвинені країни, вони можуть здійснювати потужний вплив на міжнародні відносини, встановлюючи стандарти поведінки в інформаційній, економічній, соціальній та інших сферах.

В умовах потужного інформаційного тиску з боку Російської Федерації політика забезпечення інформаційної безпеки є одним зі стратегічних завдань ЄС. Водночас ЄС проводить заходи із захисту свого внутрішнього інформаційного простору від російських негативних втручань.

Ключові слова: інформаційна політика, інформаційна безпека, кібербезпека, ЄС, США.

Сучасна цивілізація характеризується формуванням і розповсюдженням інформаційного суспільства по всьому світу. Роль, що зростає, нових інформаційно-комунікаційних технологій призвела до інформаційно-комунікаційної революції, де інформаційна політика держави посідає ключове місце в забезпеченні її інформаційної безпеки, а також може розповсюджуватися на інформаційну безпеку інших країн, які є інформаційно-залежними від світових лідерів.

Рівень інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій у процеси державотворення визначає конкурентоздатність сучасної держави та її соціальний прогрес у XXI ст.

Результати функціонування інформаційного суспільства призводять до значної нерівності в розвитку, рівні життя й доходів громадян різних країн. Швидка адаптація до інформаційних змін дає змогу країнам і їх населенню займати лідируючі позиції порівняно з іншими країнами й отримувати відповідні вигоди.

Через це інформаційна політика країни та забезпечення її інформаційної безпеки є важливим показником успішності країни або групи країн.

Метою дослідження є вивчення проведення державної політики забезпечення інформаційної безпеки в ЄС і США для визначення кращих здобутків у цій сфері з метою їх реалізації в українській державній політиці.

Швидкі темпи інформатизації вивели питання забезпечення інформаційної безпеки на порядок денний різних країн. Особливої актуальності вони набувають у країнах, які акцентують свій розвиток на побудову інформаційного суспільства. Для успішного функціонування інформаційного суспільства держава повинна проводити відповідну політику, яка б забезпечувала всебічний розвиток і впровадження інформаційних технологій у життя суспільства, а також інформаційну безпеку користувачів новітніх технологій.

Найбільш інформаційно-розвинутою країною вважається США, оскільки вона першою зрозуміла вислів про володіння інформацією. Саме Сполучені Штати Америки запровадили систему захисту інформації на законодавчому рівні. У Сполучених Штатах Америки закони, що стосуються сфери захисту інформації, діють із 1974 р. [1, с. 89].

Сполучені Штати Америки є першою країною, яка почала розбудову інформаційного суспільства та зосередила свій розвиток на розбудові новітніх інформаційних технологій, що дало їй змогу зайняти лідируючі позиції в їх упровадженні серед інших країн світу, перетворивши інформаційну галузь на стратегічний ресурс. Оскільки інформаційна інфраструктура у США та питання інформаційної безпеки тісно пов'язані між собою, інформаційна політика в цій державі є пріоритетною для забезпечення національної безпеки.

Незважаючи на те що США мають наймогутнішу армію у світі з найновішою зброєю й технікою, уряд Сполучених Штатів Америки виділяє великі кошти, які спрямовуються на забезпечення інформаційної безпеки.

Мета інформаційної політики США полягає в розширенні світового впливу по всьому світу, а особливо в країнах Центральної та Східної Європи, Латинської Америки, країнах Близького Сходу й Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Після закінчення Холодної війни США запровадили доктрину «інформаційної парасольки», яка прийшла на зміну «ядерній парасольці», що існувала під час Холодної війни. Особливістю доктрини «інформаційної парасольки» є те, що США зацікавлені надавати менш розвиненим країнам різнобічну інформаційну підтримку та захищати їхні національні інтереси, а в обмін на це ці країни будуть підтримувати США в різних міжнародних організаціях – ООН, НАТО тощо. Така ситуація дає США змогу утримувати позиції лідера в системі міжнародних відносин.

Натепер економічний розвиток багатьох країн світу забезпечується через використання американських інформаційних технологій. З одного боку, це говорить про потужність інформаційно-технологічного комплексу США, а з іншого – робить ці країни залежними в технологічному стосунку від США [4, с. 85].

Мета американської політики інформаційної безпеки полягає в досягненні домінування США в глобальному просторі. Інформаційна перевага США перетворилася на важливий аспект технологічного, економічного, військового й політичного домінування Сполучених Штатів Америки над іншими державами. В інформаційній політиці США поєднує інструменти лібералізації та регулювання інформаційної сфери, а також намагається встановити прямий державний контроль над інформаційними ресурсами в національних і міжнародних масштабах.

Хоча американська армія вважається найсильнішою у світі й жодна інша держава не наважиться почати проти неї війну, в сучасному світі існують інші небезпеки, наприклад, терористичні атаки, які можуть бути здійснені особами, що мають комп'ютери та вихід до інформаційних мереж. Для контролю подібних загроз і запобігання їм США

використовують космічні технології, за допомогою яких можуть отримувати інформацію про своїх можливих супротивників і застосувати превентивні дії в разі підозр.

Інформаційні технології разом із космічними засобами допомагають відслідковувати супротивника та знищувати його. Це значить, що США за допомогою інформаційних технологій можуть знешкоджувати засоби інформаційної зброї, руйнуючи їх інформаційні системи.

Дещо іншим шляхом у забезпеченні своєї інформаційної безпеки пішов ЄС. Незважаючи на те що із самого початку утворення цього об'єднання приділялася належна увага забезпеченню інформаційної безпеки, однією з найбільших загроз сучасності стала російська пропаганда, яка активізувала свої агресивні дії у 20014 р.

Попри це, гарантування міжнародної інформаційної безпеки залишається одним зі стратегічних завдань діяльності ЄС, оскільки більшість сучасних конфліктів як військового, так і політичного характеру відбуваються у віртуальному просторі.

У 2001 р. Європейською комісією представлено перший документ під назвою «Мережева та інформаційна безпека: європейський політичний підхід», у якому окреслено європейський підхід до проблеми інформаційної безпеки. У документі використовується термін «мережева та інформаційна безпека», який трактується як здатність мережі або інформаційної системи чинити опір випадковим подіям або зловмисним діям, що становлять загрозу доступності, автентичності, цілісності й конфіденційності даних, що зберігаються або передаються, а також послуг, що надаються через ці мережі та системи [10].

Відповідно до заяв керівних осіб ЄС, ключовим фактором у розвитку інформаційного суспільства є інформаційна безпека, оскільки інформаційні системи містять конфіденційні економічні дані, на які здійснюються атаки першочергово.

Оскільки Інтернет має як позитивні, так і негативні сторони у становленні глобального та європейського суспільства, проблеми безпеки цієї мережі набувають особливої актуальності.

У 1996 р. Єврокомісія прийняла Резолюція про запобігання поширенню в мережі Інтернет інформації незаконного змісту, яка шкодить моральному здоров'ю суспільства. Відповідно до цієї Резолюції, поняття шкідливого змісту залежить від культурних традицій, а поняття «незаконного змісту» – від чинного законодавства [7].

Основними заходами, які забезпечують безпеку інформації в мережі Інтернет, відповідно до Резолюції, є [3, с. 232]:

- 1) забезпечення свободи комунікації он-лайн;
- 2) визначення обов'язків постачальників послуг;
- 3) запровадження захисту інтелектуальної інформації в режимі он-лайн;
- 4) забезпечення ефективного регулювання змісту інформації, що є в мережі Інтернет;
- 5) забезпечення захисту персональних даних;
- 6) забезпечення правового статусу документів;
- 7) забезпечення вільного доступу до інформації в мережі Інтернет для масового використання.

10 березня 2004 р. створено Європейське агентство з питань мережевої та інформаційної безпеки (ENISA), яке є єдиним агентством у ЄС, якому визначено конкретний термін завершення його дії у 2020 р. Це агентство функціонує з 1 вересня 2005 р., знаходиться в м. Іракліон, Крит, Греція. Метою ENISA є вдосконалення інформаційної та мережевої безпеки в ЄС. Воно допомагатиме Єврокомісії, державам-членам ЄС і приватному сектору забезпечувати виконання вимог інформаційної безпеки, контролювати дотримання чинного та майбутнього законодавства ЄС. ENISA надає консультації як для держав-членів, так і для інституцій ЄС із питань, пов'язаних з інформаційною безпекою [5].

ENISA здійснює процес управління загальноєвропейською програмою “Cyber Europe”, яка є серією навчань із кіберінцидентів та управління кризовими ситуаціями на рівні ЄС для державного і приватного секторів. Вправи, які розробляє та практикує “Cyber Europe”, – це симуляція великомасштабних інцидентів, пов’язаних із кібербезпекою, що, посилюючись, можуть стати кіберкризами. Вправи пропонують можливості для аналізу передових технічних заходів із кібербезпеки, вирішення проблем, пов’язаних із кризовими ситуаціями. Вони являють собою сценарії, насичені реальними подіями, розробленими європейськими експертами з кібербезпеки. Кожна з вправ надає навчальний досвід для учасників [8].

У зв’язку з високою оснащеністю суспільства комп’ютерними технологіями боротьба з кіберзлочинністю є дуже актуальною для країн ЄС.

У травні 2007 р. Європейською комісією представлено документ «На шляху до загальної політики в сфері боротьби з кіберзлочинністю», в якому дається визначення терміну «кіберзлочинність» та висвітлено основні напрямки політики ЄС у протидії кіберзлочинності [12].

У цьому документі кіберзлочинність характеризується як кримінальні дії, які скоєні під час використання інформаційних систем та електронних комунікаційних мереж. Це поняття включає такі категорії злочинів:

- традиційні форми злочину, до яких належать шахрайство й підробки в електронних комунікаційних мережах та інформаційних системах;
- публікації незаконного контенту в електронних медіа (дитяча порнографія, матеріали із закликами до расової ненависті тощо);
- специфічні злочини в електронних мережах (атаки на електронні мережі, хакерство) [2, с. 39].

У березні 2009 р. видано Повідомлення Європейської комісії «Захист Європи від широкомасштабних кібератак і руйнувань: посилення рівня підготовленості, безпеки та стійкості» [6], де визначено основні виклики, які потребували негайного прийняття рішень ЄС, а також основні заходи, необхідні для підвищення рівня безпеки та спроможності європейської інформаційної інфраструктури в протистоянні із зовнішніми впливами.

Оскільки інформаційне суспільство надало кожному громадянину країн-учасниць ЄС право доступу до даних відкритого характеру (закони, урядові рішення), культурної спадщини (літературні твори, наукові праці, програмне забезпечення), а також до інформації відкритого характеру в комп’ютерних мережах і системах, що потребують осмислення відповідальності за здійснення нової політики, серйозною проблемою для ЄС став захист персональних даних [9].

У 2017 р. Європейською комісією представлено новий документ «Стійкість, стримування та захист: створення сильної кібербезпеки для ЄС» [11], де зазначено, що кібербезпека має вирішальне значення для процвітання та безпеки країн-членів. Якщо заходи із забезпечення кібербезпеки не будуть прийматися, то ризик загроз збільшуватиметься відповідно до цифрових перетворень.

Політичне напруження в суспільстві та недоліки військового кіберзахисту підвищують ризики в цій сфері. Хоча на країни-члени ЄС покладена відповідальність за національну-безпеку, масштаби і транскордонний характер кіберзагроз створюють стимули для держав-членів щодо збільшення й підвищення рівня кібербезпеки ЄС загалом. Сильна кіберстійкість вимагає колективного та широкомасштабного підходу. Для цього необхідним є створення більш надійних заходів, які б сприяли забезпеченню кібербезпеки та змогли б вчасно реагувати на кібератаки в країнах-членах ЄС, установах та організаціях [11].

Інтегруючись до ЄС, Україна має вивчити досвід цього об'єднання у виробленні інформаційної політики. При цьому Україна повинна стати основним учасником безпечних процесів. Це позитивно сприятиме євроінтеграційним прагненням нашої держави та підвищить рівень інформаційної безпеки України.

Як показує вищевикладене дослідження, ЄС, на відміну від США, не має бажання бути світовим гегемоном і не намагається забезпечити собі інформаційне лідерство серед інших країн. Він не має на меті взяти під свій контроль різні країни або групи країн, які можуть бути його потенційними супротивниками.

Так як США є лідером у розробленні, виробництві й упровадженні інформаційної продукції, країни Європейського Союзу не можуть скласти їм гідну конкуренцію. При цьому, даючи змогу широко використовувати в країнах ЄС американські продукти, вони не можуть захистити себе від американських технологій, що може негативно вплинути на рівень інформаційної безпеки.

ЄС головне своє завдання в забезпеченні інформаційної безпеки вбачає в запровадженні заходів, які дадуть змогу запобігати наслідкам і змінювати наслідки від зовнішніх інформаційних впливів. Розуміючи важливість єдиної системи інформаційної захисту, Європейський Союз намагається організувати колективний і широкомасштабний підхід до забезпечення інформаційної безпеки як окремих держав-членів ЄС, так й об'єднання загалом.

Щодо досвіду ЄС і США, який Україна може використати у сфері забезпечення інформаційної безпеки, то, будучи одним із лідерів з підготовки ІТ спеціалістів, Україна повинна спрямувати свої зусилля на створення власних конкурентних ІТ технологій і створення необхідних умов для ІТ спеціалістів, які на тепер у великій кількості їдуть за кордон, зокрема в країни ЄС і США, де для них створюються достойні умови.

Досвід США з упровадження інформаційних технологій у роботу державних органів є важливими для України в період воєнних дій, оскільки це дає можливість ефективніше використовувати інформаційні технології для створення систем зв'язку, військового управління та високоточного озброєння.

Список використаної літератури

1. Беляков К. Інформація організаційно-правової сфери. *Право України*. 2004. № 6. С. 88–92.
2. Запорожець О.Ю. Політика Європейського Союзу в сфері інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 87. Ч. II. С. 36–45.
3. Макаренко Є.А. Міжнародна інформаційна політика: структура, тенденції, перспективи : дис. ... докт. політ. наук : 23.00.04 / Націон. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 475 с.
4. США в меняющемся мире / под общ. ред. В.И. Кривохижи. *РИСИМ*. 1997. 85 с.
5. About ENISA / European Union Agency for Network and Information Security. URL: <https://www.enisa.europa.eu/about-enisa>.
6. Communication from the Commission on Critical Information Infrastructure Protection "Protecting Europe from large scale cyber-attacks and disruptions: enhancing preparedness, security and resilience": adopted by the European Commission on 30 March 2009 / European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52009DC0149>.
7. Convention on Cybercrime. Explanatory Report. Budapest, 23, November, 2001. Council of Europe. URL: <http://www.europa.eu>.
8. Cyber Europe / European Union Agency for Network and Information Security. URL: <https://www.enisa.europa.eu/topics/cyber-exercises/cyber-europe-programme>.

9. Europe and Global Information Society. Recommendations of the High-Level Group on the Information Society to the Corfu European Council (Bangemann Group). European Commission, 1994.
10. Network and information security: proposal for a european policy approach: adopted by the European Commission on 6 June 2001 / European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52001DC0298>.
11. Resilience, Deterrence and Defence: Building strong cybersecurity for the EU: adopted by the European Commission on 13 September 2017 / European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=JOIN:2017:0450:FIN>.
12. Towards a general policy on the fight against cyber crime: adopted by the European Commission on 22 May 2007 / European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A114560>.

POLICY OF PROVIDING INFORMATION SECURITY IN THE US AND EU: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Yevhenii Taran

National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,

Social Development and Public-Power Relations Department

A. Tsedika str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine

The article looks at the state information policy of the leading world actors, in particular the United States of America and the European Union. Since efficient information policy is on the agenda in the current conditions of information society development in all countries that care about their information security, there is a need to disclose its content, essence and features of its leading countries and associations of countries to study the best approaches and development of effective mechanisms for ensuring information security of Ukraine.

However, it should be mentioned that approaches to the US and the EU information security policies differ. The goal of the United States is not only to protect information domestically, but also to pursue an effective information policy that spreads to other countries of the world, in order to achieve information superiority over any other country. The goal of the US is to expand its influence on other countries around the world by providing them with all kinds of information support, protecting their national interests while obtaining these countries' support in various international organizations, such as the UN, the IMF, etc. This approach ensures US leadership not only in the information but also in the global system of international relations.

The European Union also plays an active role in the area of information policy. Since the EU consists of developed country, they can have a strong influence on international relations by setting standards of behaviour in the information, economic, social and other areas.

In the face of intense information pressure from the Russian Federation, information security policy is one of the EU's strategic objectives. At the same time, the EU is taking measures to protect its internal information environment from negative Russian interference.

Key words: the EU, the US, information security, information policy, cybersecurity.

УДК 005.12:316.3

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.24>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПІДХОДУ

Олена Чальцева

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
історичний факультет,
кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя, 21, 21000, м. Вінниця, Україна*

Інституціональний підхід розглядає публічну політику як систему інститутів публічної політики, що має властиву їй конфігурацію або архітектуру, тобто інституціональний дизайн у вигляді системи структурних елементів публічної сфери суспільства, розташованої на стику держави і громадянського суспільства. У статті проаналізовано напрями інституціонального підходу, які визначають різні версії методологічного обґрунтування публічної політики.

Головну увагу інституціональний підхід у своїх версіях (політичній, соціологічній, історичній тощо) приділяє питанню ролі державних і соціальних інститутів у процесі визначення й формування публічної політики. Згідно з логікою цього підходу, інститути визначають сутність публічної політики, стратегію її розвитку через систему прийняття рішень. Інституціональний розвиток – це процес, який можна оцінити за організаційним складником і за результатами здійснення публічної політики.

Інституціональний підхід включає в аналіз публічні інститути й інституції, що формують публічну політику на різних її етапах і рівнях. На кожному етапі розроблення політики публічні інститути й інституції, залежно від своїх ресурсних можливостей, є тією силою, від спрямованості дій якої залежать ефективність і результативність усього процесу. Інституціональні структури фактично визначають контекст вироблення політичних рішень і зміст публічної політики в сукупності з більш динамічними факторами політичного життя.

Кожен із напрямів неінституціоналізму автономно намагається відповісти на питання, як впливають інститути на формування публічної політики.

Аналіз публічної політики з позиції неінституціонального підходу передбачає врахування того, як конфігурація інтересів та ідей в інституціональному контексті формує й визначає процес вироблення політики. Інститути не існують ізольовано, вони постійно взаємодіють у процесі формування публічної політики, можуть одночасно брати участь на різних рівнях політики та виробляти альтернативні варіанти рішень.

Ключові слова: публічна політика, інституціоналізм, неінституціональний методологічний підхід, теорія раціонального вибору.

Дослідження публічної політики за допомогою інституціонального підходу в політичній науці почалося із 70-х рр. ХХ ст. і поступово сформувалися в теоретичні напрями, які мали свою специфіку та спрямованість. Основними для інституціонального аналізу в дослідженні публічної політики були питання, як впливають політичні інститути на публічну політику і яким якимостям вони повинні відповідати. У статті проаналізовані напрями інституціонального підходу, що визначають різні версії методологічного обґрунтування публічної політики.

З 80-х рр. ХХ ст. інституціональний підхід після певної «неуваги» з боку дослідників знову став популярним. Учені інституціонального напрямку стали приділяти увагу проблемам формування публічної політики й участі в цьому процесі різних інституцій.

Виразився цей інтерес у появі оновленого, що під впливом «нового інституціоналізму» (Дж. Марч, М. Ольсен) прийшло з економічної науки. Згодом сформувалися окремі напрями неінституціонального підходу, такі як соціальний, нормативний, історичний, міжнародний, політичний, економічний, які кожен зі свого боку розглядали роль інститутів у політичних процесах, зокрема й публічному.

У 80-рр. XX ст. американські політологи, представники структурного інституціоналізму К. Уївер і Б. Рокман у книзі «Чи справді інститути мають значення?» на прикладі порівняння різних за інституціональною структурою держав (США, Швеції, Великобританії, Канади, Франції, Німеччини, Нідерландів, Японії) стверджували, що вплив інститутів на публічну політику складний і має різні наслідки в конкретних умовах [1]. У деяких випадках він прямий та односкерований, але в більшості галузей політики цей вплив більш вразливий чи непрямий і залежить за силою й напрямом від наявності інших чинників.

Узагальнено картину, розроблену неінституціоналістами щодо ролі інститутів, можна представити у двох напрямках: інструментальному та культурному. Відповідно до першого напрямку, інститути впливають на поведінку акторів насамперед шляхом більшої чи меншої передбачуваності поточної й майбутньої поведінки інших подібних акторів. Головним об'єктом такого роду аналізу виявляється саме стратегічна взаємодія. За версією другого напрямку, інститути надають моральні й когнітивні моделі інтерпретації різних ситуацій і дій у них. Інститути не тільки забезпечують стратегічно корисною інформацією, а й формують самі ідентичності акторів, їхні переваги й уявлення про самих себе. Проте обидва напрями не заперечують ролі індивіда, тобто основані на методологічному індивідуалізмі.

Еволюціонуючи, неінституціоналісти привнесли в політичну науку нові уявлення щодо ролі інститутів. Наприклад, у дусі популярного в 70-і рр. «державоцентричного» бачення політики з'явилися роботи, де автори аналізують, які саме інститути відіграють головну роль у формуванні публічної політики [2, с. 207]. Так, представниця політичного інституціоналізму Теда Скокпол відводить головну роль державі та її інститутам. Вона стверджує, що державні інституції часто характеризуються стабільністю і протягом довгого періоду часу можуть здійснювати свою діяльність безперервно. Для ілюстрації цієї думки Т. Скокпол подає приклади досліджень, у яких доводиться, що в ліберальних демократіях як із сильною, так і слабкою державністю публічна політика формувалася державними службовцями й інститутами: 1) праця Г. Гекло (1974) стосовно розроблення політики соціального забезпечення у Великобританії й Швеції. Це дослідження показує, що державні службовці відіграють головну роль у формуванні політики, значно більшу, ніж партії чи групи інтересів [3]; 2) дослідження Д. Краснера (1978) щодо формування зовнішньої політики США в галузі міжнародних інвестицій. Актори, які приймали рішення, були ізольовані від «суспільного» тиску [4]; 3) праця Т. Скокпол і К. Файнголда (1982) про сільськогосподарську політику, в якій показано, що остання була результатом адміністративних інновацій, а не фермерських груп тиску [5].

Представники політичного неінституціоналізму Т. Скокпол, П. Голл намагалися відійти від індивідуалістичного раціонального вибору й запропонували модель макропогляду на стосунки інституціональних організацій і суспільства, яка передбачає більш розширене поняття інститутів і включає в аналіз міжнародну економіку та історичні фактори. Інституціональні чинники, на думку П. Голла, в широкому сенсі відіграють дві ролі: вони впливають на ступінь влади, якою володіє актор стосовно прийняття рішень і його наслідків, і зумовлюють інституціональне становище, що впливає на визначення їхніх інтересів, обов'язків і зв'язків. Вироблення політики відбувається в конкретних конституційних та інституціональних умовах, а також під сильним впливом попереднього політичного досвіду країни [6].

У 1990-ті роки помітно посилювалися позиції політичного інституціонального підходу до аналізу динаміки громадської підтримки. Цей підхід акцентує увагу на інституціональних факторах, а саме на структурі політичних інститутів і її ролі у визначенні способів вираження громадянським суспільством своєї підтримки або недовіри до влади (К. Андерсон, Дж. Бінгхем Пауелл, Г. Віттен, А. Найджеб та ін.) [7; 8; 9].

Взаємозв'язок держави та громадянського суспільства – це сфера соціологічного неінституціоналізму (Б. Пітерс), який за допомогою інституціональної методології й термінології розкриває наявність стабільних моделей взаємодії, що існують між групами приватного сектору, а також між цими групами й державним сектором [10, с. 224].

Соціологічний неінституціоналізм звертає увагу на те, як відбувається зміна інститутів, особливо шляхом «запозичення» зразків з уже наявних інститутів (на глобальному й державному рівнях). Основним для цього підходу є питання, що надає «легітимності» й «соціальної прийнятності» інституціональним утворенням. У результаті взаємодії актори виробляють загальні когнітивні схеми (cognitive maps), що включають у себе формулювання сенсу відповідних інституціональних практик, які пізніше стають загальноприйнятими. Варто зазначити, що конвенційні поняття сучасності надають певного ступеня авторитетності практикам найбільш «розвинених» країн, а взаємні контакти під егідою світової спільноти підтримують відповідну інтерпретацію цих практик, що сприяє їх поширенню у світі [11, с. 61].

Доповнює методологічну картину історичний неінституціоналізм (В. Геттам, Т. Скокпол [12], С. Стеінмо [13], К. Телен [14], Ч. Тіллі [15], С. Скворенек [16] та ін.), де основний акцент робиться на контекстуальних особливостях публічної політики. Інститути здійснюють щось більше, ніж просто надають канали реалізації політики й забезпечують структурні умови протікання політичних конфліктів. Навпаки, швидше саме визначення інтересів і цілей зумовлюється інституціональним контекстом і невіддільне від нього [17, с. 83].

Історичний інституціоналізм, на думку П. Голла, відзначається чотирма особливостями. По-перше, представники цього напрямку прагнуть концептуалізувати зв'язки між інститутами та поведінкою індивіда; по-друге, підкреслюють асиметрію владних відносин, пов'язану із розвитком і функціонуванням інститутів; по-третє, наполягають на залежності інституціонального розвитку від обраного шляху й підкреслюють непередбачуваність результатів; по-четверте, залучають в інституціональний аналіз інші види факторів (ідеї, культуру тощо), що впливають на політичний процес [18, с. 50].

Величезний внесок в інституціоналізм здійснила теорія раціонального вибору (далі – ТРВ), під впливом якої склався окремий методологічний підхід. Дослідження публічної політики стосувалися пошуку раціональності в прийнятті рішень, індивідуальній і колективній поведінці акторів, в оформленні інституціонального дизайну тощо. З погляду теорії раціонального вибору оцінюються доцільність і продуктивність політичних стратегій, відбувається визначення політичного курсу. Прихильники інституціоналізму раціонального вибору (Ф. Шарпф [19], М. Ольсен [20], Б. Ротштейн [21], Е. Остром [22]), стверджують, що поведінка актора визначається не дією безособових історичних сил, а стратегічним розрахунком, який багато в чому залежить від того, як будуть діяти інші учасники ситуації. Актори в процесі добровільного договору між собою й конкурентного відбору створюють інститути для досягнення «вигоди співробітництва» або «вигоди взаємообміну». Отже, ТРВ дала можливість окреслити значення тих чи інших інститутів залежно від їх можливості приймати індивідуальні та колективні рішення шляхом співробітництва, орієнтуючись на свою раціональність.

Представники структурного інституціоналізму (К. Уівер, Б. Рокман, Дж. Пресман, А. Віддавські, М. Шугарт, Р. Лейпхарт та ін.) дають змогу нам зрозуміти, як саме публічні інститути впливають на публічну політику та як приймаються рішення (теорія «контрольно-пропускних пунктів») [23]. Цей напрям основний акцент робить на структурно-діяльнісному аспекті публічної політики, де ключова роль відведена структурі інституціональних акторів і механізмам прийняття рішень.

Включення інституціональної детермінанти, що визначає характер публічної політики, досить часто використовується авторами наукових робіт як однієї з основних із виділенням численних індикаторів, що характеризують якість інститутів. Таку логіку дослідження ми можемо побачити в роботах К. Скартазіні, Е. Штеїна, М. Томмазі [24], Д. Родрік [25].

Виконуючи політико-управлінську функцію, інституціональні спільноти, за версією Р. Родса й Д. Марша, повинні володіти такими характеристиками, як обмежене число учасників із навмисним виключенням деяких груп; інтенсивна й регулярна взаємодія всіх членів спільноти з приводу будь-якої проблеми, що належить до державної політики; спільність цінностей, почуття причетності та згода з приводу результатів політики, які не змінюються з часом; консенсус, за якого учасники дотримуються спільної ідеології, спільних цінностей і переваг, що належать до державної політики; спільне володіння ресурсами в цьому мережевому співтоваристві, яке зумовлює їхні відносини у вигляді обміну або торгу ресурсами; рівновага сил, що не завжди передбачає ситуацію, за якою всі члени спільноти отримують однакові переваги, але всі члени завжди вважають, що беруть участь у грі з позитивною сумою; ієрархічна структура наявних груп, що дає змогу їхнім лідерам гарантувати підпорядкування [26].

Отже, характеристика інститутів залежить від сфери їхньої діяльності, інтересів, ресурсів, часового періоду функціонування, режимності, соціально-економічних і культурно-ідеологічних умов, мережевих форм взаємозв'язків. Критерії якості інститутів варіюються залежно від поставлених дослідниками цілей і не мають універсального характеру, тому така невизначеність породжує масу нових теорій у межах неоінституціонального підходу й дає ґрунт для пошуку нових моделей публічної політики.

Публічні актори (інституціоналізовані й неінституціоналізовані), діючи в конкретно заданих інституціональних обставинах (інституціональне середовище), формують публічну політику в різних системах диференційовано та з різним ступенем результативності й ефективності.

Фактично інституціональне середовище являє собою «правила гри», яким слідує актори в публічному просторі для збереження стабільності системи [27, с. 283]. Однак стабільність системи – це відносна величина, оскільки в політичному житті відбуваються процеси, що вимагають коректування, а іноді й зміни інституціональних гравців у публічному полі. Керівники держави здатні змінювати інституціональні параметри або «правила гри» лише в формотворчі періоди історії. Ці формотворчі моменти політичної історії супроводжуються таким явищем, як нездатність наявних політичних інститутів упоратися з новим станом речей. У таких ситуаціях керівники держави не тільки беруть участь у великій грі, а й можуть також змінити самі правила, встановити вигідні їм самим [28, с. 174].

Логіка інституціонального розвитку (зміни) включає, як правило, два компоненти – інноваційний, що породжується в результаті природного відбору або конструювання, й імітаційний, що виникає внаслідок запозичення (трансплантації) інститутів із інших успішних інституціональних систем [29]. У публічній політиці це проявляється в здатності системи адаптуватися до нових викликів постмодерної доби й відповідати духу часу в інституціональному вимірі, формуючи інноваційний шлях розвитку.

Результативність цих змін не є лінійною, тобто, по суті, неможливо однозначно гарантувати, що змінені інститути (інноваційним або трансплантаційним шляхом) будуть ефективно працювати й впливати на публічний процес скрізь однаково. Наприклад, традиційний інститут держава, об'єктивно інституціонально трансформуючись, може в різних системних умовах (навіть за однаковою режимністю) формувати публічну політику «згори – вниз» із різним ступенем результативності (виділяють різні стилі й моделі публічної політики). Наприклад, політичні та економічні реформи в Східній Європі мали різний успіх, хоча програми реформування були схожі. Або, так само, ми не можемо стверджувати, що окремі інститути в демократичних типах систем всюди будуть діяти з однаковим успіхом.

Варто також звернути увагу й на той факт, що публічні інститути можуть проявляти себе на різних рівнях публічної політики по-різному, тобто одна й та сама інституція може бути ефективною на регіональному рівні, але неефективною на національному. Наприклад, П. Пірсон в аналізі еволюції політики гендерної рівності в ЄС показує, що умови, які прийняті членами ЄС і мають символічний і незначний ефект на національному рівні, пізніше були підхоплені виниклим жіночим рухом, який використовував їх для закріплення своїх прав на рівні всього ЄС [30, с. 91].

Підводячи підсумок проведеному теоретичному огляду інституціоналізму, варто зазначити, що представники різних напрямів цього підходу розглядають інститути як змінні (залежні та незалежні), пропонуючи свої пояснювальні сутнісні характеристики й критерії. Кожен із напрямів неінституціоналізму автономно намагається відповісти на питання, як впливають інститути на формування публічної політики. Головну увагу інституціональний підхід приділяє питанню ролі державних і соціальних інститутів у процесі визначення й формування публічної політики. Згідно з логікою цього підходу, інститути визначають сутність публічної політики, стратегію її розвитку через систему прийняття рішень. Інституціональний розвиток – це видимий процес, який можна оцінити за організаційним складником і за результатами здійснення публічної політики.

Отже, інституціональний підхід означає, що аналіз публічної політики передбачає врахування того, як конфігурація інтересів та ідей в інституціональному контексті формує й визначає процес вироблення політики. Інститути не існують ізольовано, вони постійно взаємодіють у процесі формування публічної політики, можуть одночасно брати участь на різних рівнях політики та виробляти альтернативні варіанти рішень.

Список використаної літератури

1. Walker J.L. Setting the Agenda in the U.S. Senate: A Theory of Problem Selection. *British Journal of Political Science*. 1977. Vol. 7 (4). P. 423–445.
2. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики / пер. з англ. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.
3. Hecl H. Modern Social Politics in Britain and Sweden: From Relief to Income Maintenance. Publisher : European Consortium for Political Research Press. 374 p.
4. Krasner D. Defending the National Interest: Raw Materials Investments and U.S. Foreign Policy. Princeton University Press, 1978. 404 p.
5. Scocpol T., Finegold T. State capacity and economic intervention in the New Deal. *Political Science Quarterly*, 1982. P. 255–278.
6. Hall P. The Political Power of Economic Ideas. N.J. : Princeton university press Princeton, 1989. 416 p.
7. Anderson C. Party Systems and the Dynamics of Government Support: Britain and Germany. *European Journal of Political Research*. 1995. Vol. 27. P. 93–118.

8. Powell W.W., DiMaggio P.J. The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago : University of Chicago Press, 1991. 486 p.
9. Najeeb A. Institutional theory and human resource management. Being Practical with Theory: A Window into Business Research. Wollongong. Australia: THEORI.2014.P.25-30. URL: http://eurekaconnection.files.wordpress.com/2014/02/-institutional-theory-theori-ebook_finaljan2014-v3.pok_finaljan2014-v3.pdf
10. Питерс Б.Г. Политические институты: вчера и сегодня. Политическая наука: новые направления / пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой ; под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингеманна ; научн. ред. русского изд. проф. Е.Б. Шестопал. Москва : Вече, 1999. 816 с. С. 218–231.
11. Холл П. Новый институционализм в сравнительной политологии. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Харьков : Константа, 2006. Вып. 4. С. 48–76.
12. Skocpol T. States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. 421 p.
13. Steinmo S. Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 272 p.
14. Thelen K. Historical Institutionalism in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*. 1999. Vol. 2. P. 369–404.
15. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства 1990–1992 гг. / пер. с англ. Т.Б. Менской. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2009. 328 с.
16. Skowronek S., Orren K. Beyond the Iconography of Order: Notes for a “New Institutionalism”. *The Dynamics of American Politics: Approaches and Interpretations*. Boulder, 1994. 451 p.
17. Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Харьков : Константа, 2006. Вып. 4. С. 77–118.
18. Холл П. Новый институционализм в сравнительной политологии. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Харьков : Константа, 2006. Вып. 4. С. 48–76.
19. Scharpf Fritz W. Governing in Europe: Effective and democratic? New York, Oxford : Oxford University Press, 1999. P. 93–115.
20. Olson M. The Logic of Collective Action. Cambridge : Harvard Univ. Press, 1965. 208 p.
21. Rothstein B., Samanni M., Teorell J. Explaining the Welfare State: Power Resources vs. the Quality of Government. *European Political Science Review*. 2012. № 4 (1). P. 1–28.
22. Ostrom E. Rational Choice Theory and Institutional Analysis: Toward Complementarity. *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85 (1). P. 237–343.
23. Pressman L., Wildavsky A. Implementation How Great Expectations in Washington Are Dashed in Oakland. Berkeley : University of California Press, 1973. 182 p.
24. Scartascini C., Stein E., Tommasi M. Political institutions, intertemporal cooperation and the quality of public policies. *Journal of Applied Economics*. 2013. Vol. XVI (1). P. 1–32.
25. Rodrik D., Subramanian A., Trebbi F. Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development NBER Working Paper, 2002. № 9305. 46 p.
26. Marsh D., Rhodes R.F.W. Policy Networks in British Government. GB : Oxford, Clarendon Press, 1992. 312 p.
27. Rose R., Davies P.L. Inheritance in Public Policy. Change Without Choice in Britain. New Haven Yale university Press, 1994. 257 p.
28. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. Политическая наука: новые направления / под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингеманна. Москва : Вече, 1999. С. 149–181.

29. Полтерович В.М. Стратегии институциональных реформ. Перспективные траектории. *Экономика и математические методы*. 2006. Т. 42. № 1. С. 3–18.
30. Телен К. Исторический институционализм в сравнительной политологии. *Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. Харьков : Константа, 2006. Вып. 4. С. 77–118.

CONCEPTUALIZATION OF PUBLIC POLICY IN THE CONTEXT OF THE INSTITUTIONAL APPROACH

Olena Chaltseva

*Vasyl' Stus Donetsk National University of Ukraine,
Faculty of History Vinnitsa,
Department of Political Science and Public Administration
600-richehya Str., 21, 21000, Vinnytsia, Ukraine*

The institutional approach views public policy as a system of public policy institutions, which has its own configuration or architecture, i.e. institutional design in the form of a system of structural elements of the public sphere of society, located at the junction of the state and civil society. The article analyzes the directions of the institutional approach that define different versions of the methodological justification of public policy.

The institutional approach in its versions (political, sociological, historical, etc.) focuses on the role of state and social institutions in the process of defining and forming of public policy. According to the logic of this approach, institutions determine the essence of public policy, the strategy of its development through the system of decision-making. Institutional development is a process that can be evaluated for its organizational component and for the results of public policy implementation.

The institutional approach includes in the analysis public institutions and institutions that form public policy at different stages and levels. At each level of policy development, public institutions and institutions, depending on their resource capacities, are the force that determines the effectiveness and efficiency of the entire process. Institutional structures actually determine the context of political decision making and the content of public policy in conjunction with more dynamic factors of political life.

Each of the strands of neoinstitutionalism seeks to answer the question of how institutions influence public policy-making.

The analysis of public policy from the perspective of a neoinstitutional approach takes into account how the configuration of interests and ideas in an institutional context forms and determines the process of policy development. Institutions do not exist in isolation, they constantly interact in the process of formation of public policy, can simultaneously take part at different levels of policy and produce alternative solutions.

Key words: public policy, institutionalism, neo-institutional methodology, regional selection theory.

УДК 323-044.372:342.413-048.63

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.25>

НЕЛІНІЙНИЙ КОНТЕКСТ КРИЗИ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ПАРАМЕТРИ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна*

Криза – це глибокі зміни в системі, яка наділена руйнівним змістом і перспективою. Криза еквівалентна набору дискретних розколів у будь-якій системі. Кризовий процес є іманентним для будь-якого політичного режиму, з будь-яким рівнем демократії. Фактично кризовий елемент закладений у політичний режим із самого початку. Елемент кризи визначається соціокультурними, економічними й навіть геополітичними факторами. Значна частка політичних режимів виникає на основі кризових переломів, зокрема режиму особистої диктатури, військових хунт, тоталітарних режимів тощо. Криза розкривається як системний елемент режиму через циклічність політичних явищ, через спорідненість проблем у різних середовищах, типові «помилки» еліти у виправленні кризи та процесі її розгортання. У цьому випадку політичний цикл означає сукупність і послідовність ситуацій у політичному процесі. Найбільш поширеною в руйнівному впливі на політичний режим є криза ідентичності, криза легітимності й криза політичної участі. Такі типи детермінованих криз режимів нелінійного спектру підштовхують його до виходу зі стану стабільності. Кризовий процес розгортається нелінійно відповідно до логіки та основного «змісту» політичного процесу всередині суспільства. Криза політичного режиму може бути спричинена системними деформаціями в державному механізмі, протистоянням гілок влади, відсутністю легітимності в діях влади на дуже різних етапах функціонування режиму, дисфункцією урядових структур, низьким рівнем політичної культури як еліти, так і населення загалом, що гальмує процес реформ. Нелінійність проявляється також у разі зіткнення різних цивілізаційних платформ, коли стійкі політичні інституції зазнають руйнування під дією чужорідних культурних практик. Політичні структури, що формуються в результаті зіткнень, мають характеристики кризових і створюють передумови для подальших змін усєї політичної системи.

Ключові слова: нелінійний контекст, політична криза, політичний режим, криза ідентичності, криза легітимності, трансформація, деформація, політичний цикл.

Тема дослідження зачіпає проблему домінування нелінійних (циклічних) аспектів кризи політичного режиму на етапі глобального співвідношення потенціалів держав і поліваріативності світового порядку. Теорія нерівноваги визначає перманентні концептуальні особливості кризового процесу та надає йому зовсім інший вектор і значення в контексті цивілізаційного зіткнення.

Криза (грец. *κρίσις* – рішення; поворотний пункт) – глибинні зміни в системі, що наділені руйнівним значенням і перспективою. Кризовість рівнозначна сукупності дискретних розколів у будь-якій системі. Кризовий процес є іманентним для будь-якого політичного режиму, з будь-яким рівнем демократичності. Фактично кризовий елемент закладено в політичний режим від початку. Кризовий елемент детермінований соціокультурними, економічними й навіть геополітичними чинниками. Суттєва частка політичних режимів виникає на основі саме кризових переломів, зокрема режими особистої диктатури, військові хунти, тоталітарні режими тощо.

Наукове дослідження й осмислення криз політичних режимів не є новим явищем. Серед відомих аналітиків варто виокремити Е. Тоффлера, С. Хантінгтона, Р. Дарендорфа, Ш. Ейзенштадта, Т. Парсонса, Д. Белла. Серед вітчизняних дослідників – В. Андрущенко, О. Пухкала, Д. Кіслова, Ю. Шайгородський, Ю. Мацієвський, Н. Степанова. Зокрема, Ю. Мацієвський, розкриває зміст кризи сучасного політичного режиму, підкреслюючи її неостаточний характер у політичному циклі. Криза безпосередньо детермінована управлінською системою, тобто функціональними можливостями керівництва [1].

У науковому дискурсі політична криза також розглядається в контексті загальної конфліктології (Г. Зіммель, Г. Гегель, К. Маркс), транзитології (Р. Даль, О. Доннел, А. Лейпхарт, Х. Лінц, С. Ліпсет, Н. Луман, С. Хантінгтон); економічного підходу (Й. Шумпетер); теорії катастроф (І. Пригожин); теорії розвитку суспільства (Е. Дюркгейм, Н. Смелзер). О. Сахань, зокрема, наголошує, що, «незважаючи на високий рівень загального осмислення в західних наукових підходах і у вітчизняних теоретичних здобутках, у сучасній науковій літературі малодослідженою залишається проблема виникнення деструктивного вектора в політичних процесах, причин, що впливають на їх появу та перебіг, у тому числі негативного впливу влади та пошук практичних підходів до управління процесами, що можуть призвести до руйнування державності й тим самим до незворотних деформацій як у політичному, так і в соціально-економічному та духовному житті суспільства» [2, с. 176].

Метою статті є розкриття й аналіз сутності нелінійного контексту кризи політичного режиму та систематизація його основних параметрів. Саме нелінійність або циклічність певних кризових станів забезпечує відтворення політичних режимів у перспективі.

Передусім варто визначити основні параметри нелінійного контексту кризи сучасного політичного режиму. Політична криза надає багатофакторну динаміку політичному процесу [3]. Криза корелює з явищем катастрофи [4]. Кризовість розкривається як системний елемент режиму через циклічність політичних явищ, через спорідненість проблем у різних середовищах, типові «помилки» еліти у виправленні кризи та процесу її розгортання. У такому випадку політичний цикл означає сукупність і послідовність ситуацій у політичному процесі. Практика наявно демонструє, що кризи неоднакові не тільки зі своїх причин і наслідків, а й за самою своєю сутністю. Найбільш поширеними у деструктивному впливі на політичний режим є криза ідентичності, криза легітимності й криза політичної участі. Такі типи детермінують нелінійний спектр кризи режиму, налаштовуючи його на вихід зі стану стабільності та перехід у стан циклічності (циклічної зміни форм і функціонального потенціалу).

Криза ідентичності виникає в разі загострення потреби в самовизначенні (етнічному, релігійному, культурному, територіальному тощо). Така криза демонструє невідповідність норм, як існують у суспільстві, регулюючи «ототожнення» з певними спільнотами, специфіці їх практичної реалізації в контексті політичного режиму. Криза ідентичності розкривається через стрімкі процеси маргіналізації суспільних верств. Маргіналізація охоплює найбільш нестійкі суспільні утворення. Вона поширюється стрімкими темпами та має широкий спектр проявів. Політичні маргінали часто бойкотують виборчий процес, влаштовують політичні флешмоби, вистави, поширюють протестні рухи. Протест політичних маргіналів має перманентний характер. Маргінал має ворогів, вони змінюються, але необхідність знаходити об'єкти невдоволення залишається, вони екстраполюються на владу та режим. У цьому аспекті в рамках структур громадянського суспільства маргінальні елементи виконують досить позитивну функцію, тобто стримують рух і поширення патримоніальних мереж, які зростають з державою. Політичні маргінали вчасно надають імпульси щодо виникнення таких утворень.

Політичні маргінали проявляють себе на декількох базових рівнях: індивідуальному (рівень індивідуальних політичних позицій і протестів), груповому (рівень репрезентації специфічних принципів та ідеалів у межах різноманітних субкультур і контркультур), соціальному (тотальна пауперизація та маргіналізація населення певної країни). Крім того, політична маргіналізація в громадянському суспільстві відбувається на інституціональному рівні (конституювання маргінальних політичних партій, що спираються на найбільших радикалів і соціальні низи), проте може охоплювати лише неінституціональний і стверджуватися завдяки зусиллям окремих індивідів.

У кризові та особливо революційні періоди політичні маргінали відбирають право на монопольне використання насилля в чинній владі. Відбувається активна маргіналізація населення, різко знижується рівень політичної мобільності. У таких умовах саме політичні маргінали провокують закріплення різноманітних форм охлократичного режиму як прямого вияву кризового стану з подальшим переходом у стан розпаду. Утвердження маргіналів при владі забезпечує реалізацію досить екстравагантних за змістом ідеологічних доктрин, які не були впроваджені за часів умовної чи відносної політичної стабільності. Політичний маргінал завжди стоїть у природній опозиції до поступового реформування державного апарату, тому будь-які реформи впроваджуються форсовано та мають значний суспільний резонанс. Із погляду політико-антропологічного дискурсу важливо підкреслити наявність соціального простору маргінальності як своєрідної сукупності соціальних статусів, відносин, взаємозв'язків, що конституують маргінальний стан.

Криза легітимності – вираження відсутності підтримки діям влади з боку громадян. Нелегітимні дії істеблішменту можуть спровокувати хвилю революційних протестів, охоплюючи як окремі суспільні прошарки, так і весь соціум загалом. Криза легітимності режиму виявляється як вияв неузгодженості цілей істеблішменту з установами більшості громадян. Відповідно, такий процес має фрагментарний характер, може виявляти циклічність і перерости у відкрите протистояння та зміну режиму (зміна політичного режиму у Вірменії у 2018 році). Проте можуть мати місце лише поверхові «фасадні» зміни політичного режиму, які інспіруються елітою (Молдова) та не мають суттєвих наслідків у контексті демократизації, виконання вимог громадян. Істеблішмент лише «відповідає» на протестні виклики. Еліта залишає за собою право управління й намагається контролювати весь спектр політичної активності громадянського суспільства в період можливих кризових змін.

Важливо наголосити, що в подібній ситуації урядові інститути є дисфункціональними, деформованими та часто незрілими. Суттєвою за руйнівним впливом є криза інклюзивності, тобто дисбаланс включення населення до участі в політичних процесах. Розвиток трендів елітизму продукує закритість для більшості громадян. В остаточному вигляді нівелюється громадянська позиція та ініціатива. Громадянське суспільство проходить поступові стадії атрофії. Закономірно пролонгується закріплення трендів процесу етатизації. Власне, процес етатизації визначає циклічну зміну форми політичного режиму, особливості його транзиту. Тобто криза «невключеності» в політичні процеси відтворює саме авторитарні й тоталітарні за сутністю режимні форми, які є вираженням кризовості співвідношення еліти й мас у межах суспільства. Характерними прикладами такого стану режиму є так звані традиційні політичні режими. У цьому сенсі політичний режим, який функціонує в сучасному Ірані, не є винятком.

Для політичного режиму зовнішній імпульс до розвитку може перетворитися на протистояння між державою і структурами громадянського суспільства. У такому випадку держава спирається на підконтрольні партійні організації та політичні рухи. Водночас істеблішмент розколюється на дві частини, тобто «кризову» й «антикризову». Перша частина

зацікавлена в поглибленні ймовірної політичної кризи, друга – намагається методами прямого або опосередкованого впливу вирішити кризову ситуацію. Імовірно прогнозувати логіку дій кризової частини в контексті революційної опозиційності або компрадорської залежності, коли управлінська еліта свідомо ініціює кризовий процес задля реалізації зовнішньополітичної стратегії іншої держави, яка має на меті послаблення потенційного конкурента на міжнародній арені або навіть руйнування інфраструктури та військового захоплення території. На думку С. Асланова, «більшість квазідержавних утворень (на пострадянському просторі всі) утворилися внаслідок сепаратизму та участі в цьому процесі сусідніх держав, зацікавлених в етнополітичній дезінтеграції й підтриманні етнополітичної нестабільності. Головну роль у дезінтеграційних процесах регіону відіграє Російська Федерація, яка визнає та підтримує невизнані республіки, надаючи їм інформаційну, політичну, фінансову, військову допомогу. Експерти сходяться на думці, що в разі Придністров'я, Південної Осетії та Абхазії йдеться про блокування держав, до яких належали ці території, – Грузії та Молдови – в євроінтеграційному, євроатлантичному поступі; уразі Нагірного Карабаху – у послабленні енергетично потужного Азербайджану на користь енергозалежної від Росії Вірменії. Міжнародне невизнання – важлива характеристика квазідержавних утворень, що унеможливує їхній нормальний економічний розвиток, співпрацю з іншими державами» [5, с. 206]. У подібному ракурсі режим В. Януковича можна зарахувати до неопатримоніального компрадорського режиму з високим рівнем зовнішнього управління. Проте політичне керівництво може бути неспроможне здійснювати антикризові заходи несвідомо.

Кризовий процес розкривається через декілька етапів: а) передкризовий стан суспільства або його політичного режиму, який полягає у розвитку конфліктних ситуацій до такої міри, коли вони вже не можуть бути розв'язані шляхом досягнення політичного компромісу, ситуація не може бути стабілізована в нормальний шлях за певний визначений проміжок часу; б) виникнення кризи, що виражається в неспроможності владних структур вирішувати проблеми, які стоять перед суспільством, політичними методами; в) розвиток і загострення кризи, що включає в себе повний розпад відповідних політичних структур, що призводить до повного безвладдя. Завершальна стадія кризового процесу характеризується явищем колапсу в найбільш життєво важливих сферах суспільного життя. Ю. Мацієвський у монографії «У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)» розглядає «кризу як процес, що проходить три фази: 1) латентну або передкризову; 2) кульмінації; 3) завершення. Щоправда вітчизняні автори звертають увагу на два варіанти завершення кризи а) подолання кризи і відновлення рівноваги чи б) остаточна руйнація і припинення розвитку, а російські – визначають три: а) руйнація системи; б) перехід системи у новий стан; в) створення нової системи» [6, с. 395]. Нелінійний характер кризового процесу проявляється не тільки на рівні політичної системи, а й у локальному масштабі. Зокрема, це положення стосується так званих місцевих політичних режимів. Відповідно, варто акцентувати увагу на тому, що «локальні політії України ставатимуть дедалі цікавішим об'єктом дослідження внаслідок децентралізаційної реформи системи влади в Україні, ресурсного зміцнення територіальних громад і, як наслідок, зростання політичної ваги органів місцевого самоврядування» [7, с. 110].

Показовим у контексті кризовості є приклад класичних авторитарних режимів або так званих «фасадних» демократій. Криза інститутів авторитарної держави пов'язана передусім із недосконалістю механізму передачі влади та владних повноважень. Ослаблення чи розвал правлячого альянсу також належить до внутрішніх кризових процесів авторитарного режиму. Фрагментація інтересів та ослаблення здатності лідера-диктатора підтримувати баланс в авторитарному блоці можуть викликати зворотні тенденції [8]. Суттєвою ознакою його ослаблення

є наростання явних і прихованих політичних конфліктів усередині правлячого клану. Наостанок сукупність конфліктів призводить до наростання фрустраційних аспектів у політичному процесі. У сучасному кризовому процесі існує дихотомія позитивних і негативних «надбань». Позитивні надбання кризи підкреслює О. Ляшенко: «Система ухвалення рішень перестає бути закритою, ізольованою, спрямованою на задоволення власних потреб і відтворення владних домінуючих позицій. Новим центром впливу на політичні рішення стають активні громадяни, об'єднані в постійні мережі дії. На авансцені з'являється новий суб'єкт дії, який не переслідує цілі здобути владу, але переслідує більш глобальну мету зміни відносин між суспільством і державою. В основі виникнення цього суб'єкта лежить ідея солідарних дій для спільного блага, що сукупно становить тканину громадянського суспільства» [9, с. 5].

Отже, криза є іманентним для політичного життя явищем. Вона має цілком циклічний характер і може бути проаналізована в нелінійному вимірі та мати прогноз згідно з логікою встановлення політичного режиму. Кризовий процес має конструктивні та деструктивні аспекти. Її можна розглядати в технологічному вимірі. Він дає змогу трансформувати чинний політичний режим, розкрити його потенціал у стратегічному й тактичному сенсі. Політичний режим змінюється та набуває нових трансформаційних змін або деформується під впливом внутрішніх факторів кризи зі збереженням характеристик на рівні базових суспільних інституцій. Під впливом зовнішніх факторів політичний режим може набувати більш прогресивних демократичних характеристик чи переходити під повне зовнішнє управління як компрадорський режим. Вплив внутрішніх і зовнішніх факторів водночас провокує розпад усіх базових інституцій режиму і призводить до стану колапсу («сомалізації»).

Нелінійний контекст детермінований конфліктогенністю суспільства, нестабільністю інституційного середовища, станом транзиту і трансформації суспільства й політичної системи. Кризовий процес розгортається нелінійно відповідно з логікою та базовим «наповненням» політичного процесу в межах суспільства. Кризу політичного режиму може бути викликано системними деформаціями в державному механізмі, протистоянням між гілками влади, відсутністю легітимності в діях влади на досить різних стадіях функціонування режиму, дисфункцією структур уряду, низьким рівнем політичної культури як еліти, так і населення загалом, що гальмує процес реформування. Більшість пострадянських політичних режимів трансформуються відповідно до нелінійного контексту кризи, в більшості закономірно відтворюючи авторитарні режими: авторитарний бюрократизм (Росія), персоналістські режими або диктатури (Білорусь), неопатримоніальні режими (Казахстан), авторитарні традиціоналістські політичні режими (Туркменістан, Узбекистан).

Важливо зазначити, що для більшості політичних режимів на сучасному етапі найбільш руйнівною є саме криза ідентичності, яка породжує такі деструктивні процеси, як сомалізація держави, сепаратистські тенденції навіть в унітарних державах, і відкрито призводить до релігійних зіткнень на фоні існування клерикально-мобілізаційних режимів. Останні надають перевагу розгляду ідентичності як головного механізму легітимації. Криза ідентичності провокує процеси маргіналізації. Це явище є характерним для країн, що знаходяться в стані переходу від одного політичного режиму та ладу до іншого. Закономірно існує загроза поширення маргіналів. Політична маргінальність в умовах трансформаційних процесів і кризи аналізується як дворівневе явище, що впливає на діяльність політичних інститутів і політичну поведінку. Політичні маргінали налаштовані на порушення встановлених правил гри в соціумі, а також зміну наявних обмежень, що структурують політичну взаємодію в громадянському суспільстві. Тобто маргінали сприймають тиск з боку держави та суспільної більшості і протистоять йому. Вони вносять інновації в спектр взаємодій у масштабах сучасного громадянського суспільства. Маргінали

закладають основу потенціалу для становлення нових політичних структур і відносин у країні. Вони уособлюють специфічний «інкубаційний» період конституювання інноваційних ідей у контексті громадянського суспільства. На такі інновації кожне суспільство вибудовує свої механізми сприйняття. Подолання кризи політичного режиму залежить від декількох компонентів. По-перше, стабілізації політичних відносин, по-друге, інституціоналізації опозиції, по-третє, підкріплення позитивних системних зрушень ззовні. Водночас вихід із кризового процесу залежить від прямої інтеракції між державою та структурами громадянського суспільства. В умовах становлення демократичного політичного режиму кризовий стан – це вагомий імпульс оновлення й еволюційного розвитку за наявності поліваріативності альтернатив. Кризовий імпульс і революція в Україні сприяли зміні неопатримонального характеру режиму та демократичному транзиту з подальшим реформуванням усіх основних функціональних систем у суспільстві й державі. Крім того, криза спонукала до розвитку інституцій громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Мацієвський Ю.В. Деякі аспекти вивчення феномена кризи у політичних дослідженнях. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 16–29.
2. Сахань О.М. Деструктивний вектор політичної конфліктності в розвитку сучасного українського суспільства. *Український соціум*. 2011. № 2. С. 149–160.
3. Забеліна І.О. Поняття та сутність політичних криз: історико-бібліографічний аналіз. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2013. Вип. 49. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/564>.
4. Забеліна І.О. Теорії кризи та катастрофи в політичному розвитку цивілізацій. *Політологічні записки* : зб. наук. пр. Луганськ, 2013. Вип. 7. С. 332–338.
5. Асланов С. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Наукові записки*. Вип. 1 (75).
6. Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : монографія. Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.
7. Янішевський С. Теорія міських політичних режимів: засади та можливості застосування щодо вітчизняних локальних політій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 99–111.
8. Павловський М. Криза демократії – основа для розвитку авторитаризму. *Віче*. 2000. № 4.
9. Ляшенко О.О. Політична криза як чинник трансформації взаємовідносин громадянського суспільства і влади (на прикладі подій в Україні 2013–2014 рр.). *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 4 (51). С. 1–8.

NON-LINEAR CONTEXT OF THE CRISIS OF THE POLITICAL REGIME AND ITS BASIC PARAMETERS

Mikhail Shabanov

*I.I. Mechnikov National University of Odessa,
Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Department of Politology
Frantsuzskiy Boul., 24/26, 65000, Odessa, Ukraine*

The crisis is the profound changes in the system that is endowed with a destructive meaning and perspective. The crisis is equivalent to a set of discrete splits in any system. The crisis process is immanent for any political regime, with any level of democracy. In fact, the crisis element has been incorpo-

rated into the political regime from the beginning. The crisis element is determined by socio-cultural, economic and even geopolitical factors.

A significant proportion of political regimes arise on the basis of crisis fractures, in particular, the regime of personal dictatorship, military juntas, totalitarian regimes, etc. Crisis is revealed as a system element of the regime through the cyclical nature of political phenomena, through the kinship of problems in different environments, typical “mistakes” of the elite in correcting the crisis and the process of its deployment. In this case, the political cycle means a set and sequence of situations in the political process. The most common in the destructive influence on the political regime is the crisis of identity, the crisis of legitimacy and the crisis of political participation. Such types of deterministic nonlinear spectrum crisis modes, adjusting it to exit the state of stability.

The crisis process unfolds non-linearly in accordance with the logic and basic “content” of the political process within society. The crisis of the political regime can be caused by systemic deformations in the state mechanism, confrontation between the branches of power, lack of legitimacy in the actions of the authorities at very different stages of the regime's functioning, dysfunction of government structures, low level of political culture of both the elite and the population as a whole, which hinders the reform process. Nonlinearity also manifests itself in cases of collision of different civilization platforms, when stable political institutions are destroyed by foreign cultural practices. The political structures that emerge from the clashes have crisis characteristics and create the conditions for further changes in the entire political system.

Key words: nonlinear context, political crisis, political regime, identity crisis, legitimacy crisis, transformation, deformation, political cycle.

УДК 321.74:329.12

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.26>

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРАВОПОПУЛІСТСЬКИХ ПАРТІЙ У ЄВРОПІ

Мирослав Яворський

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та державного управління
вул. М. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

Автор статті акцентує увагу на тому факті, що невдоволення населення розвитком економіки, ситуацією з правами людини і станом розвитку демократії на межі ХХ та ХХІ століть призводить до стрімкої зміни партійно-політичного ландшафту Європи. Недовіра громадян до суспільних інститутів, корумпованість еліт, відсутність прозорих політичних альтернатив підштовхують виборця до пошуку нових шляхів вирішення суспільних проблем і кидають у вир новостворених правих партій.

У статті виділено основні тлумачення сучасного популізму, його різновиди та небезпеки, які криються під «простими» гаслами народної демократії. Автором використано періодизацію поширення правопопулістських партій, запропоновану К. фон Бойме, на конкретних прикладах продемонстровано динаміку розвитку правопопулістського руху. Автор зазначає, що коріння крайньоправого націоналізму, який став визначальним у партіях правого спрямування, сягає часів Першої світової війни та міжвоєнного періоду. Розкрито взаємозв'язок нових популістів повоєнної доби з колишніми нацистськими прибічниками та їхню спільну політичну платформу.

Проаналізовано особливості виникнення нових правих у різних європейських країнах і виокремлено еволюцію ідеологічних гасел: від боротьби з податковою системою країни, боротьби з імміграцією та захистом національної ідентичності на межі 1970-х років до відвертих расистських, антиісламських і євроскептичних закликів на початку 1990-х років. На конкретних прикладах проілюстровано формування популістських партій Німеччини, Італії, Франції, Данії, Норвегії та Австрії й проаналізовано роль риторики, вплив лідера, мобільність до міжпартійної взаємодії та пластичність у зміні програмних цілей.

Ключові слова: правий популізм, крайньоправі, коріння націоналізму, етнонаціональна політика, антиісламізм, імміграція, євроскептицизм.

Натепер у європейських країнах відбуваються серйозні зміни у співвідношенні партійно-політичних сил. Цей процес розгортається на тлі широкомасштабної кризи й серйозно загрожує не тільки фінансово-економічній стабільності, а й соціальній системі Європи загалом. На початок ХХІ століття в кожній із європейських держав склалася своя специфічна політична ситуація, яка є результатом власного національного підґрунтя, однак прихід до влади правих сил є спільною рисою та основною тенденцією європейського політичного ландшафту. Ця тенденція втілена в результатах виборів у країнах Європи й позначилася посиленням правих і крайньоправих політичних партій і рухів.

Метою статті є комплексний аналіз причин виникнення популістських партій, особливостей їх функціонування, зміни політичних програм і динаміки популістської політики. Основними завданнями дослідження є визначення термінології правих партій і їх класифікацій, історичного коріння феномена правого популізму та характеристика окремих національних зразків політичного популізму й радикалізму.

Натепер опубліковано багато досліджень, присвячених правопопулістським партіям, як у колі зарубіжних, так і вітчизняних авторів. Цей феномен упродовж останніх двох десятків років досліджений краще за інші. Зокрема, у працях Г. Іонеску й Е. Гелнера [1], К. фон Байме [2], К. Мудде [3], Р. Форда [4], М. Голдера [5] обґрунтовано політичні та соціально-культурні умови створення правих партій, їхню ідеологію, методи та засоби впливу на електорат. Значну увагу сучасні дослідники приділяють питанням етнополітики [6], порівняльному аналізу популістських партій та особливостям популістської ідеології різних країн [7; 8], взаємозв'язку популізму й моралі [9].

Дослідники ближнього зарубіжжя концентрують свою увагу на коренях націоналізму, його проявах у різні історичні періоди, політичні наслідки регіоналізму та дають психологічні роз'яснення етнонаціоналізму [10]. Українськими науковцями досліджено генезис феномена популізму, його прояви в діяльності політичних партій України та маніпулятивні технології [11]. Значну роль в аналізі правопопулістського руху Європи і світу відіграють експертні опитування неурядових організацій, зокрема «Freedom House», «Chapel Hill», «Pow» тощо.

Багато людей по всьому світу незадоволені тим, як працює демократія. Їхнє невдоволення стосується передусім розвитку економіки, ситуації з правами людини, корумпованістю еліт і їхньою байдужістю до життя простих громадян. Як і колись, своє невдоволення вони намагаються висловити різними шляхами. Термін «популізм» сам по собі є надзвичайно широким і розмитим поняттям, далеко не завжди має негативні конотації. Популізм – це насамперед політика або риторика. Сучасний експерт із досліджень популізму Кас Мудде визначає популізм як «тонкоцентричну ідеологію», що розділяє суспільство на дві однорідні й антагоністичні групи «простих людей», з одного боку, та «корумповану еліту» – з іншого. Популісти прагнуть, щоб політика була загальною волею «народу» [12].

Традиційно в основі розмежування популістів на правих і лівих лежать соціоекономічні фактори. Праві виступають за мінімальну роль держави в економіці, вірять у саморегулювання ринку й набули найбільшого поширення в країнах Західної Європи. Ліві партії виступають за активне втручання держави та перерозподіл прибутків, вони були і є популярними в Латинській Америці. Але нині таке визначення не відповідає сучасним реаліям, адже навіть крайні праві партії виступають за «цінності держави загального добробуту».

Важливою спільною ознакою сучасних правих популістів є прагнення життя в моносуспільстві, тобто суспільстві з однаковими інтересами й цінностями. Проте етноконфесійна структура більшості країн Європи настільки строката, що утворити мононаціональне суспільство не вдалося жодному державному утворенню. Тому європейські держави впродовж свого розвитку «пройшли етап від етнічного націоналізму до його більш успішної форми – громадянського націоналізму, що базується на принципах т. зв. націєбудівництва на загальногромадянській основі» [13, с. 4]. Радикальні зміни транскордонної міграційної активності сучасних людей стали гострою лінією протистояння між громадянами багатьох європейських країн. Розділяючи членів суспільства на «своїх» і «чужих», популісти виходять за межі державного регулювання і сповідують егалітаризм і нативізм, використовують націоналістичну риторіку. Популістська риторика значною мірою закликає до моралі, водночас створює зовсім іншу взаємодію між протилежними групами й відкидає компроміс з «Іншими».

Важливим моментом дослідження є визначення термінів «ультраправі», «крайньоправі» та «праві радикали». Граматична схожість не завжди означає синонімічність, тому нам варто визначити, хто серед правих найправіший. У Німеччині «праворадикальними» автоматично вважаються будь-які партії, які стоять «правіше» ліберально-консервативного ХДС/ХСС і намагаються вийти за рамки політичного консенсусу. Поняття «крайні праві»

нерідко вживають під час опису позапарламентських і «позасистемних» партій. Дослідники визначають праворадикальні партії як «етнічно спрямовані, але не партії «одного питання» [14, с. 347] або як «партії, що концентруються на етнічному питанні, а також інших проблемах, що стоять безпосередньо в цьому місці й у цей час» [15]. Кас Мудде пропонує розрізняти такі семантичні поняття, як «популістське радикальне право» від «радикальноправого популізму». Він вважає, що різниця має значення та наслідки: популістська форма радикальної політики правих відрізняється від радикальної форми популістської політики [16].

Ядром популістського радикального права є нативізм, ксенофобська форма націоналізму. Особливість ПРП (праворадикальних партій) у тому й полягає, що якщо ти культурно не поділяєш їхні погляди, культуру їхнього світосприйняття, то хоча ти й громадянин, але все одно Чужинець, Інший, Не частина «народу». Установлюючи «порядок денний», популісти, як і сто років тому, диктують суспільству, що говорити і як говорити.

Можемо допустити, що коріння радикального націоналізму сягає часів Першої світової війни, коли сербський націоналіст Гаврило Принцип 28 червня 1914 року вчинив убивство австро-угорського престолонаслідника ерц-герцога Франца Фердинанда та його дружини. І хоча постріл Г. Принципа був актом індивідуального терору, він дав поштовх міжнародній кризі, яка завершилася в серпні 1914 року загальноєвропейським збройним конфліктом, репресіями та етнічними чистками щодо власних національних меншин і населення окупованих територій. Численні злочини на етнічному ґрунті, в тому числі геноцид вірмен і ромів, не були достатньою мірою визнані та засуджені після Першої світової війни, тому без контексту Першої світової та її наслідків неможливо пояснити появу фашизму як політичної ідеології й політичного руху. Міжвоєнний період у Європі продемонстрував живучість націонал-соціалістичних лозунгів у Німеччині та Італії, які підкресливали особливість своїх систем світосприйняття і своєї ідеології. У роки Другої світової війни фашистські країни в ще більших масштабах використовували насилля на етнічному ґрунті, тому, на нашу думку, фашистські режими міжвоєнної Європи, або «старі праві», слугують точкою відліку для «нових правих» радикальних партій у Європі. Згідно з теорією німецького політолога Клауса фон Байме, з 1945 року в Європі виникли три ультраправі хвилі [17].

Перша хвиля – хвиля ностальгії, яка яскраво проявилася в Німеччині та Італії. Після Другої світової війни ультраправий рух виявився фактично під забороною, тому партії «першої хвилі» намагалися сховатися за більш поміркованими гаслами, адже будь-якої підтримки вони не мали й мати не могли. Для «нових» праворадикальних партій історичний спадок забезпечує те, що Д. Арт називає «початковими ресурсами, або засобами, побудови праворадикальної партії» [18].

Після завершення Другої світової війни правого спрямування у Німеччині дотримувалися Німецька партія, ультраправа Німецька партія свободи, проте в 1965 році обидві припинили своє існування. Проекти цих партій не отримали масштабного розвитку, не можуть рівнятися за масштабами з діяльністю Вільної демократичної партії (FDP), яка починала з позицій близьких до неонацизму і згодом стала фактично націонал-ліберальною партією. Вона цікава саме як ілюстрація глибоких протиріч у колі німецького праворадикального руху. «Ніде не спостерігається такого хаосу політичних поглядів, методів і напрямів, як на правому фланзі, звідки лунають заклики до єдності, дисципліни й порядку. Вони хочуть революції і реставрації, атомної бомби та нейтральної Німеччини. Вони культивують крайній антикомунізм і закликають до переговорів із Москвою. Вони прагнуть до мирного сусідства й запитують чехів і поляків, не німці чи це. Вони дистанціюються від масових убивств Третього рейху, але протестують, коли масових убивць залучають до від-

повідальності. Вони засуджують антисемітизм і підбурюють свою аудиторію до пошуків єврейської змови», – писав відомий журналіст Петер Брюге в 1967 році [19].

Групою італійських ветеранів фашистської партії Б. Муссоліні та Італійської соціальної республіки в 1946 році створено партію «Італійський соціальний рух», який із 1972 року став називатися «Італійський соціальний рух – Національні праві». Визнавши основи конституційного ладу Італії, партія проголосила три важливі ідеологічні принципи: націоналізм, корпоративізм та антикомунізм. Досить довгий час, аж до 1970-х років, італійська політика здійснювала загальний поворот управо й тільки в другій половині 1980-х років став відчутним поворот до консервативно-ліберального курсу [20, с. 510].

Колишніми нацистами Австрії в 1956 році засновано правопопулістську, національно-консервативну Партію свободи Австрії (FPÖ), яка представляла «третій табір» австрійської політики та виражала інтереси пангерманістів і націонал-лібералів. Першим лідером партії FPÖ був Антон Рейнталлер, колишній міністр сільського господарства й офіцер СС, але, окрім нього, у партії було чимало колишніх нацистів. «Перша хвиля» практично не мала місця в країнах Скандинавії, за винятком Швеції. У 1956 році там була заснована націонал-соціалістична Північна імперська партія (Nordiska Rikspartiet, NRP), кандидати від якої хоча й брали участь у парламентських виборах, але отримали менше ніж 1% голосів. У Норвегії засновник Партії прогресу Андерс Ланге теж ще до війни брав участь у праворадикальних рухах і симпатизував фашизму. Але можна сказати, що сучасні скандинавські ультраправі партії завдяки своїм ідейним натхненникам лише по дотичній мали стосунок до поглядів неонацизму [21, с. 79]. Отже, політичний ландшафт повоєнного часу створив ґрунт для відродження партій націоналістичного дискурсу. Нові праворадикальні партії спираються на готовий фундамент, такий як націоналістична субкультура чи залишки інфраструктури старої партії, і використовують його як початкове джерело для новачків та активістів.

Друга хвиля популізму, т. зв. антиподаткова, яскраво проявилася у Франції. Після краху режиму Віші значна кількість крайніх правих у Франції була змушена перейти в підпілля, проте вже в середині 1950-х років деякі активісти повернулися в суспільне життя і брали участь у виборах. Вони приєдналися до руху пужадизму, основою якого були дрібні підприємці, які скаржилися на те, що так звана «маленька людина» Франції залишилася поза політичним процесом. Низка представників еліти в колі ультраправих вирішила відокремитися і створити інтелектуальну «Групу вивчення та дослідження європейської цивілізації» (GRECE). Помітними учасниками цієї групи були Ален де Бенуа й Домінік Веннер. «Нові праві» заявляли про появу загальної кризи, яка охопила Європу в моральному та ціннісно-культурному аспектах. Вони претендували вивести її із цієї кризи, виступали проти мультикультуралізму, проголошуючи орієнтацію на традиційні національно-культурні цінності. А. де Бенуа, пояснюючи своє розуміння «нових правих», писав: «Я називаю правою позицію таку, в якій різноманітність світу й відносна нерівність є його неминучим наслідком ... Я бачу ворога не в лівих і не в комуністах, а в тій егалітарній ідеології, різновиди якої, релігійні та світські, метафізичні або нібито «наукові», процвітали протягом двох тисяч років. «Ідеї 1789» – лише етап її розвитку, а комунізм – її неминучий наслідок» [22, с. 84]. Філософське підґрунтя і криза соціалістичних настроїв у країні призвели до утворення консервативної націоналістичної політичної партії «Національний фронт» у 1972 році на чолі з Жаном-Марі Ле Пенем. Окрім критики лівих, ця партія своїм успіхом зобов'язана антиіммігрантській та антиісламській риториці, яка була наявна в її програмі з перших років існування. Тема імміграції стала центральною та визначальною темою політичного дискурсу НФ, що, у свою чергу, змусило мільйони корінних французів, невдоволених

своїм соціально-економічним становищем, по-новому подивитися на цю партію та віддати їй свої голоси. Досить довгий час і ця політична сила вважалася ультраправою [23, с. 46].

НФ, як і більшість популістських партій цієї доби, посіли особливе місце в політичному житті своїх країн. Ці партії вловили настрої суспільства, стурбованість з приводу зростання числа іммігрантів у країні, вміло використовували тривоги, пов'язані з процесами глобалізації та розмиванням національної ідентичності, отже, привертали до себе все більше число прихильників. Їхнім електоратом були антикомуністи й активні протестувальники проти лівої ідеології.

На межі 80-х – початку 90-х років у програмні документи НФ прийшли євроскептичні гасла. Професор А. Умланд, пов'язуючи ідеї «GRECE» із сучасним «Національним фронтом» Ле Пен, писав: «Вони («GRECE») забезпечили Національному фронту вишуканий, демократично-респектабельний дискурс расистського й націоналістичного Третього шляху, в основі якого – ідеї ідентичності, коренів і відмінностей, що опинилися достатньою мірою відмінними від формул «класичного» фашизму, щоб дати організації (тобто національному фронту – А. У.) доступ у партійну систему» [24, с. 7].

Цікавий процес виникнення популістських партій у Скандинавських країнах, де першими зреагували на недосконалу податкову політику націоналісти Данії та Норвегії. Їхній дебют у масштабах загальнонаціональної політики відбувся в 1973 році. У Данії приводом для виступів націоналістів стало широке невдоволення зростанням податків, адвокат-мільйонер Могенс Гліструп на початку 1970-х років розгорнув широку пропагандистську антиподаткову кампанію, яка завершилася створенням Прогресивної партії (FrP). «Анархо-лібертаріанська» програма FrP у поєднанні з епатажним популістським стилем забезпечила М. Гліструпу електоральний успіх, у результаті якого на парламентських виборах 1973 року отримали 16% голосів, що було другим результатом після соціал-демократів [25]. Проте боротьба з податками була тільки частиною боротьби зі старою політичною елітою. На початку 1980-х років у політичних гаслах FrP лунають націоналістичні, антиіммігрантські й антимусульманські заклики. Відбулася еволюція від популізму до ультраправого націоналізму. У Радянському Союзі М. Гліструпа називали «крайнім правим» і «крайнім реакціонером», проте для співвітчизників він символ визвольного руху та «найвидатніша особистість в історії Данії».

На 1973 рік припадає й перший електоральний досвід норвезької Партії прогресу, яка домоглася набрати 5% голосів, щоб пройти до парламенту країни. Хоча впродовж 1970–1980-х років вона себе скромно рекомендувала, виборці поступово звикали до нового політичного суб'єкта, а прогресисти освоювали тонкощі електоральної практики. Дві ці праворадикальні партії виступали не тільки за зниження податків і витрат і за обмеження втручання держави, вони водночас вимагали збільшення фінансування охорони здоров'я та пенсійної системи, що також зумовило справжнє вибухове зростання їхньої популярності в опитуваннях громадської думки. У 1982 році нові уряди Данії та Норвегії прийняли низку неоліберальних заходів і вимоги прогресистів щодо зменшення податків перестали бути актуальними, однак керівництво цих партій зуміло вчасно відчутти настрої мас, переключившись на нові соціальні проблеми суспільства, пов'язані зі зростанням імміграції, і здійснити так перехід своїх партій до «третьої хвилі», що вкотре принесло їм успіх на виборах.

Третя хвиля популізму, яка почалася у 1980-х роках, виявилася найбільш успішною. Розпад країн соціалістичного табору, європейська інтеграція в країнах Західної Європи та зміна соціальної структури європейського суспільства підняли на новий рівень дискусії про міграцію в західноєвропейських країнах і вплинули на загальноєвропейські суспільні процеси. Крайні праві партії брали участь у коаліційних урядах Росії, Австрії,

Хорватії, Естонії, Фінляндії, Італії, Латвії, Нідерландів, Польщі, Сербії, Словаччини та Швейцарії. Ці партії були підтримані частиною виборців Болгарії, Данії, Нідерландів і Норвегії. Активна популярність правих у Франції, Бельгії (Фландрія) та Угорщині викликала серйозну тривогу серед політичного істеблішменту Європи.

В основі піднесення «нового популізму» лежать цілком об'єктивні проблеми: міграція центрів економічного зростання й нерівність, пов'язані з глобалізацією, автоматизацією виробництва та новими технологіями; страх втрати культурної ідентичності в умовах, коли доступність транспорту й комунікацій сприяє масовому напливу мігрантів, шукачів притулку від війни, репресій, бідності й кліматичних змін; світоглядний розрив між космополітичними елітами, які підтримують нові тренди і є їхніми бенефіціарами, і тими, кого сучасний світ позбавляє впевненості в завтрашньому дні; нарешті, зростання числа гучних терактів, які використовуються демагогами для розпалювання ксенофобії та ісламофобії.

У 1997 році норвезький націоналіст Андерс Брейвік став членом молодіжного крила Партії прогресу, на початку 2000-х років у його політичних поглядах відбувся ухил у бік крайнього радикалізму. Саме ненависть до сучасних мультикультурних систем і мусульман, які, на його думку, руйнують норвезьке суспільство, спонукали його на теракт проти молодіжного табору правлячої Норвезької робітничої партії, в результаті якого у 2011 році загинуло 77 людей і 151 особа отримали поранення. Тільки через сім років А. Брейвік усвідомив увесь жах скоєного й розкався у своїх вчинках.

Успіх правих і праворадикальних партій, як це вже продемонстровано вище, викликаний відсутністю ясної та чіткої альтернативи у виборців. Традиційні партії, які перебували на політичному олімпі упродовж останніх двох десятиріч, у своїй ідеології стали наближатися, їхні позиції настільки зсунулися до центру, що це призвело до ослаблення принципу альтернативності вибору, який повинні мати виборці. Крім того, політичні скандали, корупція, фінансові махінації, у яких були задіяні члени партії та верхівка уряду, змусили на виборах дистанціюватися тих виборців, які втратили довіру й національну солідарність, що колись об'єднували політичну еліту. Безробіття та соціальна нестабільність стали підривати національні моделі соціальної справедливості й виявляти безсилля головних урядових інститутів і їхню нездатність протистояти наростаючій дуалізації суспільства [26]. Стрімкий поступ правих і їхній електоральний успіх на місцевому та регіональних рівнях мобілізував понад 50% виборців прийти на виборчі дільниці до Європарламенту у травні 2019 року. У результаті провопулістські «єврофобські» партії не здобули очікуваної перемоги й новий Європарламент виявився «не такий страшний, якого його малювали» [27].

Отже, пояснюючи причини стрімкого злету правих партій у Європі, можна зазначити, що в західноєвропейських суспільствах в умовах розвитку НТР і європейської інтеграції відбувалася радикальна зміна соціальної структури суспільства. У політичних дискусіях ліві партії та рухи втратили свій авторитет і розглядалися правими як «імігрантське лобі». У цей час помітно зросла самосвідомість і громадська активність вихідців із третього світу, які проживали на території європейських країн. Ці люди почали створювати на своїх нових батьківщинах суспільства та асоціації, головною метою яких стала боротьба за отримання ними таких самих цивільних прав, якими володіли корінні жителі тих чи інших країн [28]. Ця хвиля є наймасштабнішою з трьох хвиль і триває досі. Зміни в соціальній структурі та економіці самі по собі недостатньо пояснюють успіх екстремістських партій, тому ми повинні придивитися до конкурентної боротьби партій, їхніх внутрішніх організаційних зразків і їхніх довготривалих ідеологічних традицій, щоб зрозуміти принципи, які керують їхнім успіхом.

Список використаної літератури

1. Ionescu Ghita, Ernest Gellner. Populism: its meanings and national characteristics; (The Nature of human society series). Weidenfeld & Nicolson; 1st ed., 1969. 263 p.
2. Klaus von Beyme. Right-Wing Extremism in Post-War Europe. *West European Politics*. 1988. V. 11. № 2. P. 1–18.
3. Mudde Cas, Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge University Press. 2007, 404 p.
4. Ford Robert, Revolt on the Right Explaining Support for the Radical Right in Britain (Extremism and Democracy) Routledge, 2014. 336 p.
5. Matt Golder, Far Right Parties in Europe. URL: <http://mattgolder.com/files/research/arps.pdf>.
6. Piccoli L. The Italian troublemaker: How Renzi's European strategy is putting him at odds with Angela Merkel. URL: <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/>.
7. Ignazi, P. Extreme Right Parties in Western Europe. Oxford University Press, Oxford, 2003, 320 p.
8. Akkerman, Tjitske. "Comparing Radical Right Parties in Government. Immigration and Integration Policies in Nine Countries (1996–2010)." *West European Politics* 35.3 (2012): 511–529.
9. Noam Gidron, Bart Bonikowski. Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda. *Weatherhead Center for International Affairs*. Harvard University. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/0be8/f414bc511b264a6bf52132f5193f842884e4.pdf>.
10. Бадаева А. Праворадикальные партии и иммиграция в странах Скандинавии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 12. С. 78–86; Баранов Н.А. Национальный популизм как источник конфликтов на постсоветском пространстве. *Форум 2004. Нация и мир* : ежегодник Института сравнительной политологии РАН. Москва : Мысль, 2004. С. 363–382.
11. Дем'яненко М.М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015; Кузь О.М., Поліщук І.О., Моторнюк Т.М. Вибірчі технології в модерному електоральному процесі США та України : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2012. 256 с.; Радь Т. Генезис феномену популізму; екскурс в історію проблеми. *Вісник Закарпатського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. 2010. Вип. 14. С. 44–49.
12. Cas Mudde, Populism is based on Morals. *International Centre for Dependence and Security / Paper issue* May, 23, 2018. URL: <https://icds.ee/mudde-populism-is-based-on-morals/>.
13. Культурная сложность современных наций / отв. ред. В.А. Тишков, Е.И. Филиппова ; Институт этнологии и антропологии им. И.Н. Миклухо-Маклая РАН. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. 384 с.
14. Lubbers M., Gijsberts M., Scheepers P. Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*. 2000. № 41. С. 345–378.
15. Kitschelt H., McGann A., The Radical Right in Western Europe. University of Michigan Press, 1995.
16. Cas Mudde. Populism is based on Morals. *International Centre for Dependence and Security*. May, 23, 2018. URL: <https://icds.ee/mudde-populism-is-based-on-morals/>.
17. Клаус фон Байме. Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Култаєвої та М. Бойченка. Київ : Стило, 2008. 398 с.
18. David Art. Inside the Radical Right. Cambridge University Press 2011. 288 p.
19. Peter Bruggе. Rechts ab zum Vaterland. *Spiegel*. 24.04.1967.
20. Рыкин В.С., Иваницкий О.Ю. Неофашистские движения в Европе после Второй мировой войны. История фашизма в Западной Европе / отв. ред. Г.С. Филатов. Москва : Наука, 1978. С. 509–522.

21. Бадаева А. Праворадикальные партии и иммиграция в странах Скандинавии. *Мировая экономика и международные отношения*. 2012. № 12. С. 78–86.
22. Бенуа А. Традиция и консервативная мысль / пер. с фр. А. Игнатъева. Москва : Тотенбург, 2017. 186 с.
23. James Childers. *The Extreme Right in France: From Petain to Le Pen*. Routledge. 2007. 412 p.
24. Андреас Умланд. Фашизм и неофашизм в сравнении: западные публикации 2004–2006 гг. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*. 2007. № 1. 19 с.
25. Плевако Н. Проблема иммиграции и националистические движения в скандинавских странах. *РСМД*. 4 сентября 2018 г. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/problema-immigratsii-i-natsionalisticheskie-dvizheniya-v-skandinavskikh-stranakh/>.
26. Ivaldi G. “A new course for the French radical-right? The Front National and de-demonization”. *Akkerman T., de Lange S. The Radical Right-wing Populist Parties in Western Europe. Into the Mainstream?* London, Routledge, 231–253.
27. Копиленко М. Вибори до Європарламенту: правий ухил не відбудеться. *Голос України*. 2019. 1 червня.
28. Васильева Н.Ю. Национальный фронт вчера и сегодня. *Французский ежегодник*. 2003. URL: <http://annuaire-fr.narod.ru/statji/VasilievaN-2003.html>.

CURRENT TRENDS TOWARDS INCREASING THE ROLE OF RIGHT-WING POPULIST PARTIES IN EUROPE

Myroslav Yavorskyi

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science and Public Administration
M. Kotsyubinsky str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

The author focuses on the fact that dissatisfaction with the development of the economy, the human rights situation, and the state of democracy at the turn of the XX and XXI centuries leads to a rapid change in the party-political landscape of Europe. Citizens' mistrust of public institutions, elite corruption, lack of transparent political alternatives push the voter to find new ways to solve their own and social problems and facilitate the creation of new right-wing parties.

The article highlights the main interpretations of modern populism, its varieties and dangers, which are hidden under the “simple” slogans of popular politics. The author used the periodization of the proliferation of right-wing populist parties, proposed by K. von Boime, and, with specific examples, demonstrated the dynamics of the development of the right-wing populist movement in Europe.

The author points out that the roots of far-right nationalism, which became decisive in right-wing parties, date back to World War I and the interwar period. The article reveals the relationship between the new post-war populists and former Nazi supporters and their common political platform.

The author traces the peculiarities of the emergence of new right-wing populist parties in different European countries and traces the evolution of ideological slogans: from the fight against the country's tax system and the fight against immigration and to the protection of national identity at the turn of the 1970s to overt racist, anti-Islamic and eurosceptic ideals in 1990s.

The proposed article illustrates the formation of populist parties in Germany, Italy, France, Denmark, Norway, and Austria with specific examples, and analyzes the role of rhetoric, leader influence, mobility to interact, and plasticity in changing programmatic goals.

Key words: right populism, far right, roots of nationalism, ethno-national politics, anti-Islamism, immigration, Euroscepticism.

УДК 316.4:32

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.25.27>

«РОЗЧАКЛУВАННЯ» ЛЕГІТИМНОСТІ: СОЦІАЛЬНА ДІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЛЕГІТИМНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

Лілія Яковлева

*Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України,
кафедра регіональної політики та публічного адміністрування
вул. Генуезька, 22, 65010, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню основних теоретико-методологічних положень теорії легітимності Макса Вебера. Зазначено, що розвиток веберівської концепції легітимності на сучасному етапі потребує систематизації знань і досвіду, набутих демократичними та перехідними суспільствами протягом останніх десятиліть. Обґрунтовано необхідність перенесення фокусу дослідницької уваги з питання легітимності окремих політичних акторів до проблеми легітимності соціального порядку. На основі типології соціальної дії визначено сутність легітимності соціального порядку.

Відзначено, що «очікування» й «визнання», згідно з концепцією М. Вебера, створюють передумови легітимного панування. Натомість їх необхідно доповнити поняттям «значущість». Відповідно, ланцюжок дослідження утворення легітимного соціального порядку буде мати такий вигляд: «визнання – очікування – соціальна дія – соціальний порядок – значущість (соціального порядку) – легітимність соціального порядку – легітимне панування». Акцентується увага на тому, що очікування громадян стосовно діяльності влади формують напрям їхньої соціальної та політичної активності, спрямований на підтримку панування певних акторів та інституцій, і створюють легітимний соціальний порядок.

Автор зазначає, що для розкриття сутності легітимного соціального порядку важливими є не окремі соціальні дії, а взаємодія індивідів. Розкрито сутність принципу «орієнтації на іншого» М. Вебера, з'ясовано, що цей принцип не лише дає змогу досліджувати соціальні дії, виокремлюючи їх типи, а й значно визначає та раціоналізує поведінку індивідів у суспільстві. Зазначено, що його також варто застосовувати в процесі дослідження легітимності публічної влади.

Продемонстровано зв'язок типів внутрішніх гарантій легітимності соціального порядку й типів орієнтацій соціальних дій, що вказує на складну природу і зміст поняття легітимності соціального порядку. Доведено, що виокремлені М. Вебером типи соціальної дії в процесі формування легітимності соціального порядку взаємно доповнюються. Показано, що сутність легітимності соціального порядку визначається типом орієнтації соціальних дій індивідів.

Ключові слова: соціальні відносини, соціальна дія, очікування, визнання, соціальний порядок, легітимність соціального порядку, легітимність публічної влади.

Проблематизація легітимності влади на пострадянському просторі потребує переосмислення концепції легітимності та процесу легітимації в контексті сучасних політичних трансформацій. Джерела наукового дискурсу щодо легітимності публічної влади сягають творів німецького соціолога Макса Вебера. У теорії легітимності він «перетворив позначуване цим поняттям явище на безумовну величину» [8, с. 6]. Із погляду вітчизняної політичної науки необхідність переосмислення феномена легітимності передусім зумовлена соціально-політичними та економічними кризовими явищами в Україні. Ідеться як про важливе теоретичне, так і практичне завдання: переосмислення феномена легітимності, який ще й досі спрощено сприймається громадською думкою як рівень підтримки певно-

го політика й хибно інтерпретується деякими науковцями як електоральна підтримка або довіра до окремого політичного інституту чи особи, котра має владні повноваження.

В основі теорії легітимності М. Вебера знаходиться «соціальний порядок», а не інститути чи актори, тобто соціальні відносини та соціальні дії, які створюють і відтворюють легітимність соціального порядку і, як наслідок, визначають організаційні й інституційні засади легітимності публічної влади. Важливість легітимності вперше стала предметом рефлексії в роботах німецьких дослідників (найвідоміші з яких М. Вебер і К. Шмітт) у період Веймарської республіки, коли за неї боролися та її втрачали не лише окремі організації чи інститути влади, а усталений соціальний порядок загалом і демократичний політичний порядок зокрема.

Актуальність теми визначається кризою легітимності публічної влади, її інститутів та організацій у сучасних умовах трансформації соціального порядку в пострадянських країнах і становленні демократичного політичного режиму в Україні.

Проблема легітимності публічної влади в українських реаліях набуває особливого значення. Це пов'язано з високою турбулентністю політичного процесу, яка супроводжує кожну зміну влади в Україні – від революції 2004 та 2013–2014 років до позачергових Президентських (1994 та 2014 роках) і парламентських (1994, 2007, 2014, 2019 роках) виборів. Політичні біфуркації віддзеркалюють соціальні протиріччя та лінії розколу, наявні в суспільстві; саме тому в процесі побудови сучасної концепції легітимності публічної влади як мають бути враховані здобутки теорії М. Вебера, так і критично переосмислені деякі положення веберіанської традиції.

Дослідження феномена легітимності спирається на довголітню традицію філософської рефлексії з приводу засад «права на владу». Типологія легітимного панування М. Вебера заклала основи для становлення феномену легітимності в політичній науці ХХ століття. Разом із тим вона постійно піддається ретельному аналізу, ре-інтерпретації, критиці та модифікації.

У діалозі з веберіанською традицією легітимного соціального порядку проблему легітимності публічної влади досліджували В. Ачкасов, А. Висоцький, П. Гайдено, Ю. Габермас, Ю. Давидов, А. Дібіров, С. Єлісеєв, Д. Істон, С. Ланцов, С. Ліпсет, Н. Луман, Е. Ожиганов, Г. Осіпов, Д. Штернбергер, О. Погорілий, І. Пакульські, Т. Парсонс, І. Попова, В. Резнік та інші. Одним із відомих дослідників веберівської теорії соціальної дії є Толкот Парсонс. Він брав участь у перекладі основних праць Макса Вебера англійською мовою, актуалізувавши дослідження «соціальної дії» та «соціального порядку» на світовому рівні й, отже, знову привернувши увагу до веберівського концепту «легітимного соціального порядку». І хоча наукова точність та автентичність перекладу текстів англійською мовою піддається сумніву, а вклад Т. Парсонса в розвиток веберіанської теорії загалом і теорії легітимності зокрема як у методологічному, так і в онтологічному аспекті оцінюються скромно [3], саме Т. Парсонс [5; 6] заклав фундамент конвергенції системної теорії й теорії соціальної дії.

Надалі вагомий внесок у цю конвергенцію теорії дії М. Вебера та системної теорії Т. Парсонса зробили такі автори, як Дж. Александер, Ю. Габермас, М. Лепсіус, Т. Швін, В. Шлюхтер, У. Шиманк, Б. Хайнтц та ін. У їхніх роботах кристалізувалися три напрями конвергенції теорії соціальної дії та системної теорії: 1) розгляд цих теорій як однаково значущих, але несумісних; 2) прагнення інтегрувати окремі аспекти теорії систем у теорію дії або, навпаки, теорію дії інтегрувати до теорії систем; 3) комбінація теорії систем і теорії дії або розчинення їх одна в одній. Усі вони мають певний евристичний потенціал, адже дослідження проблеми легітимності потребує комплексного, системного аналізу. Дослідники різних аспектів легітимності соціального порядку відзначають, що веберівська

концепція може бути як розкрита через визначення окремих категоріально-понятійних, соціально-історичних, методологічних та інших аспектів його робіт, так і потребує систематизації знань і досвіду, набутих демократичними та перехідними суспільствами протягом останніх десятиліть.

Метою статті є дослідження основних теоретико-методологічних положень теорії легітимності Макса Вебера, передусім легітимності соціального порядку. Це потребує розширення кола понять і категорій, які традиційно використовуються для опису легітимності та легітимації, перенесення фокусу дослідницької уваги з питання легітимності окремих політичних акторів до проблеми легітимності соціального порядку, включення до теорії легітимності елементів системної теорії.

Більшість науковців у різних галузях знань, які досліджують феномен легітимності, використовують типологію легітимного панування Макса Вебера як основу для розвитку власних розробок. Навіть її критики так і не змогли запропонувати переконливу альтернативу. Варто погодитися з думкою І. Попової, що «веберівську методологію варто використовувати ... для обґрунтування необхідності більш широкого підходу до вивчення легітимності й легітимації в умовах пострадянського реформування» [7, с. 22]. Усе це підтверджує актуальність типології легітимності панування Макса Вебера та залишає її в центрі дослідницького поля феномена легітимності публічної влади, адже дослідницька методологія, теорія соціальної дії та формальна раціональність Макса Вебера заклали основи розвитку типології легітимності панування.

Повною мірою це стосується політичної теорії, у якій зміст легітимності варто розкривати крізь призму понять «соціальні відносини», «соціальна дія» та «соціальний порядок» із використанням теорії панування Макса Вебера.

Основну працю Макса Вебера «Господарство і суспільство» (1921 р.) [1], яка починається з визначення соціології як науки, присвячено розумінню й каузальному тлумаченню соціальної дії. Уже на початку роботи він двічі «класифікує» соціальну дію (параграф другий і четвертий). Між цими параграфами М. Вебер наводить визначення поняття «соціальні відносини» – це «поведінка кількох осіб, притому дія кожного з них за змістом зумовлює дію іншого та орієнтується на цю взаємозумовленість» [1, с. 86]. В основі соціальної дії, за М. Вебером, знаходиться «орієнтація на іншого», адже не всіяка поведінка є соціальною дією, а тільки поведінка, «усвідомлено орієнтована на поведінку інших» [1, с. 83]. Філософи П. Гайденко та Ю. Давидов, досліджуючи вчення про раціональність Макса Вебера, вказували, що «теорія раціональності Вебера безпосередньо пов'язана з його трактуванням соціальної дії ... невід'ємним моментом соціальної дії Вебер вважає «орієнтацію на іншого», яка є ... категорією *визнання*...» [2, с. 80].

Соціальне (тобто зсередини соціуму) розуміння дії включно з її подальшими інтерпретаціями неможливо без «визнання». Визначення цього зв'язку між дією та її визнанням відкриває можливість для більш глибокого розуміння сутності визнання на основі «очікування».

Якщо категорію визнання «вивільнити від того нормативного значення, яке вона має в юриспруденції, та від того «метафізичного» значення, яке вона мала в ученні про «природне право», то ми матимемо саме поняття *очікування*, яке Вебер вважає необхідним для соціологічного дослідження суспільства» [2, с. 80]. Звернемо увагу на те, що в М. Вебера «визнання» не несе ані метафізичного, ані юридичного навантаження: визнання з боку інших як основа соціальної дії та взаємодії полягає в очікуванні певних дій від інших та усвідомлення, яких дій інші очікують від нас. Варто погодитися з баченням дослідників веберіанської теорії раціональності й типів легітимного панування П. Гайденко та Ю. Давидовим щодо логічного ланцюжка, за допомогою якого М. Вебер розглядає

легітимність: «визнання – очікування – легітимне панування» [2, с. 80]. Однак його необхідно доповнити іншими, не менш вагомими поняттями соціології Макса Вебера, у межах яких описується очікування та визнання, що призводять до легітимного панування, а саме: «визнання – очікування – соціальна дія – соціальний порядок – значущість (соціального порядку) – легітимність соціального порядку – легітимне панування».

Очікування громадян стосовно діяльності влади, які справдились, формують їхню соціальну та політичну активність, спрямовану на підтримку панування, і створюють легітимний соціальний порядок. Саме тому М. Вебер наводить визначення легітимного панування, як «такого панування, що визнається з боку індивідів, якими управляють» [2, с. 80]. Індивід очікує певних соціальних дій від інших індивідів, що призводить до встановлення значимого соціального порядку, який визнається всіма учасниками, тобто легітимного панування.

За М. Вебером, принцип «орієнтації на іншого» не лише дає змогу досліджувати із цього погляду соціальні дії, виокремлюючи їх типи, а й значним чином визначає та раціоналізує поведінку індивідів у суспільстві.

Цей принцип також варто застосовувати в процесі дослідження легітимності публічної влади, адже легітимне панування керуючих передбачає визнання з боку керованих індивідів. Макс Вебер указував: «Дія, особливо соціальна дія й особливо соціальне відношення може орієнтуватися на уявлення щодо існування легітимного порядку. Імовірність того, що ця дія буде мати місце, є *значимістю* відповідного порядку» [1, с. 90]. Як бачимо, легітимність визначається двома поняттями: «порядок» і його «значимість».

Під «порядком» М. Вебером розуміється не лише «одноманітна соціальна дія», в основі якої знаходиться звичай, звичка, традиція. Він зазначає, що «соціальні відносини» будуть називатися порядком, якщо вони орієнтуються на чітко визначені «максими» [1, с. 90]. «Значущість» порядку формується «в тому випадку, коли орієнтація на ці максими відбувається (хоча б тією мірою, якою вона може мати практичне значення) також тому, що вона значуща, тобто розглядається учасниками як обов'язкова або слугує зразком» [1, с. 90]. Тільки соціальні дії, які орієнтуються на значущі для індивіда зразки поведінки, можна зарахувати до складників легітимності соціального порядку. Однак це не нормативна чи юридична «значущість» порядку, а практична «значимість» для індивіда, яка випливає з мотивів або типів орієнтації його соціальної дії. Типи орієнтації відсилають до суб'єктивних характеристик легітимності соціального порядку, що базуються на суб'єктивності соціальної дії. Для розуміння сутності легітимного соціального порядку важливими є не окремі соціальні дії, а взаємодія індивідів.

У четвертому параграфі «Типи соціальної дії: звичка, звичай» праці «Господарство та суспільство» М. Вебер указує: «У сфері соціальної дії можна спостерігати фактичні регулярності, тобто постійне повторення одного й того ж ходу дій з одним і тим же типовим ... сенсом в одного діючого або (можливо, навіть водночас) поширення його серед багатьох діючих» [1, с. 88].

Такі регулярні дії на основі однакового імовірного «сенсу» В. Шлюхтер визначає як «механізми координації дій» [9]. До них належать «звичай», «інтерес», «легітимний порядок». Регулярність соціальних дій не лише викликана обов'язковою нормою або звичаєм, а «пояснюється лише тим, що організована так дія в середньому краще за все відповідає нормальним, що оцінюються суб'єктивно, інтересам учасників, які й орієнтують свої дії на ці суб'єктивні уявлення» [1, с. 89].

М. Лепсіус зазначає: «Веберівська соціологія пов'язує соціальну дію акторів зі структуриванням координації дій і смисловими взаємозв'язками орієнтацій дії. Вона

певною мірою діє в просторі з трьома полюсами – хід дій, структурні утворення і проєкції сенсу. Усі ці категорії взаємно впливають, але не зводяться одна до одної» [4, с. 51]. Соціальні організації та інститути (держава, церква, право, мораль тощо) не існували б так довго, якби не надавали відповідного сенсу своїм соціальним діям і не орієнтували їх (дії) на інших людей. М. Вебер представляє типологію соціальної дії, виходячи із суб'єктивного сенсу, який вкладається акторами через їхню орієнтацію на інших: «цілераціональна», «ціннісно-раціональна», «афективна», «традиційна».

Очевидно, що мотиви, які призводять до певної орієнтації в поведінці індивіда можуть бути різні, як і причини орієнтації на відповідний порядок. М. Лепсіус указує, що «соціальна дія «на рівні актора» протікає в структурованих контекстах дії з урахуванням ціннісних уявлень; «рівень координації дій» за допомогою регуляції, організацій, спілок та установ завжди співвідноситься з легітимізуючими смисловими взаємозв'язками й соціальною дією акторів; «рівень культурних ціннісних уявлень» охоплює різноманітні комбінації ціннісних ідей, відібраних найрізноманітнішими способами як орієнтації дії та легітимації порядків» [2, с. 51].

М. Вебер наводить приклад злодія, який, «приховуючи свої дії, орієнтується на значимість законів кримінального законодавства» [1, с. 90]. Він змушений приховувати свій вчинок, бо розуміє, що прийнятний порядок зберігає значимість для певного середовища. Отже, дослідник указує, що соціолог може визначати критерії значимості або легітимності для кожної соціальної групи навіть в одній соціальній системі.

Веберівський принцип «орієнтації на іншого» має раціональний зміст, бо індивід як орієнтацію завше обирає «раціонально поставлену й обмірковану мету» [1, с. 84]. У разі цілераціональної дії як основи легітимного соціального порядку індивід орієнтується на мету, засоби, наслідки своєї дії та розглядає їх співвідношення. Ціннісно-раціональна дія орієнтується на мету й засоби її досягнення, але не на результат. Головне для ціннісно-раціональної дії як основи легітимного соціального порядку – який етичний імператив лежить в основі цієї соціальної дії, тобто віра в її ціннісний складник («основана на вірі в безумовну – етичну, естетичну, релігійну ... – самодостатню цінність певної поведінки ..., незалежно від її результату» [1, с. 84]). Афективна дія як основа легітимного соціального порядку зумовлена «афектами, або емоційним станом» [1, с. 84], однак вона наближається до ціннісно-раціональної дії, коли індивід усвідомлює цінність власних дій. Нарешті, традиційні дії індивіда відбуваються відповідно до загальноприйнятих правил і практик поведінки в суспільстві, що теж усвідомлюються індивідом. Ціннісно- та цілераціональні дії належать до раціональних, тому що сенс, який вкладається акторами у власні дії щодо надання легітимності соціальному порядку або його делегітимації, має усвідомлений характер.

Судження М. Вебера вказують на складність і багатогранність виміру легітимності соціального порядку. Зокрема, вже самим розподілом гарантій легітимності порядку на внутрішні та зовнішні, на думку І. Попової, закладена «деяка невизначеність у розуміння ... «легітимності» [7, с. 25].

Внутрішніми гарантіями легітимності порядку може виступати:

- 1) суто афективно-емоційна відданість;
- 2) ціннісно-раціональна віра в абсолютну значимість порядку як вираження найвищих, непорушних цінностей (моральних, естетичних або будь-яких інших);
- 3) релігійна віра в залежність блага й порятунку від збереження цього порядку.

Перша гарантія легітимності соціального порядку пов'язана з афективною поведінкою індивіда, яка мотивована емоційним станом індивіда (афективно). Друга, ціннісно-раціональна, гарантія легітимності порядку можна припустити, орієнтується на цілераціо-

нальний і традиційний мотив (цілерационально і традиційно). Третя, релігійна, пов'язана із ціннісно-раціональним мотивом, оснований на вірі (ціннісно-раціонально).

Отже, продемонстрований зв'язок типів внутрішніх гарантій легітимності соціального порядку й типів орієнтацій соціальних дій указує на складну природу і зміст поняття легітимності соціального порядку. Дослідження феномена легітимності через призму соціальної дії, соціальних відносин, соціального порядку дає змогу ідентифікувати соціальну дію та соціальний порядок як передумову легітимності.

Виокремлені М. Вебером типи соціальної дії є «ідеальними» типами. У реальному процесі формування легітимності соціального порядку вони взаємно доповнюються, адже будь-яка соціальна дія містить у собі водночас декілька типів орієнтацій. У дослідженні легітимності соціального порядку важливо визначити, який саме тип орієнтації переважає в соціальних діях індивідів.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии : в 4 т. / пер. с нем. ; сост., общ. ред. и предисл. Л.Г. Ионина ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. Т. I : Социология. 445 с.
2. Гайденко П.П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс. Москва : Политиздад, 1991. 367 с.
3. Катаев Д.В. Макс Вебер и системно-теоретический подход в социологии. *Alma mater. Вестник высшей школы*. 2016. Вып. 7. URL: <http://dx.doi.org/10.20339/AM.07-16.083>.
4. Лепсиус М.Р. Своеобразие и потенциал веберовской парадигмы. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Т. VII. № 2. С. 51–60.
5. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия. Функциональная теория изменения. Понятие общества. Американская социологическая мысль. Москва : Изд. Международного ун-та бизнеса и управления, 1996. С. 462–525.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва : Аспект-Пресс, 1997. 270 с.
7. Попова И.М. Социологический подход к исследованию легитимности и легитимации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. № 3. С. 21–41.
8. Пролесев С. Умови легітиміційного дискурсу та повсюдність примусу. *Філософська думка*. 2013. № 2. С. 5–59.
9. Шлюхтер В. Действие, порядок и культура: основные черты веберовской исследовательской программы. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Т. VII. № 2. С. 22–50.

“UNSPELLING” OF LEGITIMACY: SOCIAL ACTION AS A PREREQUISITE OF LEGITIMATE SOCIAL ORDER

Liliya Yakovleva

Odesa Regional Policy and Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,

Department of Regional Policy and Public Administration

Genuevka str., 22, 65009, Odessa, Ukraine

The article is devoted to the study of the main theoretical and methodological positions of Max Weber's theory of legitimacy. It is noted that the development of Weber's concept of legitimacy at the present stage requires systematising knowledge and experience gained by democratic and transitional societies over the past decades. The necessity of transferring the focus of attention from the legitimacy of

certain political actors to the problem of legitimacy of social order is substantiated. The essence of social order legitimacy is determined on the basis of the typology of social order. It is noted that «expectation» and «recognition», according to M. Weber's theory, create the prerequisites of legitimate domination. Instead, they need to be supplemented by the concept of «significance». Accordingly, the chain of study of legitimate social order formation will have the following form: «recognition – expectation – social action – social order – significance (of social order) – legitimacy of social order – legitimate domination». The emphasis is placed on the fact that the citizens' expectations regarding the activities of power form the direction of their social and political activity, aimed at supporting the domination of certain actors and institutions and creating legitimate social order.

The author states that not individual social actions, but the interaction of individuals is important for the disclosure of the essence of legitimate social order. The essence of the principle of «orientation to another one» by M. Weber is revealed. This principle is found out not only to allow investigating social actions, distinguishing their types, but also significantly determine and rationalise the behaviour of individuals in society. It is specified that this principle should also be used in the process of investigating the legitimacy of public power.

The connection of the internal guarantees types of the legitimacy of social order and the types of orientations of social actions is demonstrated, indicating the complex nature and the content of the concept of the legitimacy of social order. It is proved that types of social action in the process of forming the legitimacy of social order emphasised by M. Weber are mutually supplemented. It is shown that the essence of the legitimacy of social order is determined by the type of orientation of social actions of individuals.

Key words: social relations, social action, expectation, recognition, social order, legitimacy of social order, legitimacy of public power.